

**ԴԱՐԴԱՆԵԼԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ՊԱՂԵՍՏԻՆ**

ՀՏԴ 994/99

ԳՄԴ 63.3

Ձ 822

**Նրանքարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտիութերդի որոշմամբ**

Հայուրը փայագրվել է Ուալֆ Յիրիկյանի աջակցությամբ

Թորոսյան Սարգիս

**Ձ 822 Դարդանելից մինչև Պաղեստին / Ս. Թորոսյան, թարգմ.
անգլերեն բնագրից՝ Լիլիթ Թութիսայանի. -Եր.: Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012. - 208 էջ:**

Սարգիս Թորոսյանի հուշագրությունը ներկայացնում է Առաջին աշխարհամարտի թոհուրուել անցած օսմանյան բանակի հայազգի սպայի ողիսականը: Դեպքերի ու դեմքերի անսպասելի անցումները, ցեղասպանության պակմությունը բոլորովին անսպասելի կողմից ներկայացնելը Սարգիս Թորոսյանի իրապատումը դարձնում է խիստ հետպաքրքիր ու գրավիչ հուշագրություն, որի ընթերցումն անշնչելի փառավորություններ է թողնում:

Նախադեսված է ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 994/99

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-822-19-8

Սարգիս Թորոսյան, 2012

ՀՅԹԻ, 2012

ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նայ ընթերցողին առաջին անգամ ներկայացվում է բացադրկ մի հուշագրություն, որի հետինակը օսմանյան բանակի հայազգի զինվորական է, ով անցել է Առաջին աշխարհամարտի և դրան հաջորդած փարիների թոհուրոնի միջով, ապրել մարդկային ողբերգությանիրշափաքաժինը, հայրինվելանելաննիթվացողբազում փորձությունների ու փվայրանքների մեջ... Նրա անունը Սարգիս Թորոսյան է: Նա չի վերապրել Մեծ եղեռնը, սակայն քանի որ դարի մեծագույն ոճրագործություններից մեկի՝ օսմանյան կառավարության կողմից կազմակերպված հայոց ցեղասպանության զոհն է:

Սարգիս Թորոսյանի՝ իր բովանդակությամբ աննախադեալ ու եզակի այս հուշագրությունը պարզուն է ճակարպազրի բերումով և զինվորական պարսրի զգացումով Օսմանյան Թուրքիային բացառիկ ծառայություն նախուցած հայ սպայի կյանքի ու գործունեության մասին, որին մենք նեկանդությամբ են եերասությունն ու անձնագործությունը, դավաճանանությունն ու դավադրությունը, սերն ու կորսքի ցավը...

Անզիերենով լույս դիմած այս հուշագրության առաջին ընթերցումից սկսած փայակություններս շաբ մեծ էին: Զինվորականին հապուկ միջերի կուտ և ճշգրիտ նկարագրությունների հետ մեկ գեղեղ հետինակի շարադրանքում նկատելի է նաև անսպասելի անցումների ու զարգացումների հուզական մարդությունը, ինչի շնորհիվ գիրքը, բարիս բուն իմաստով, կարդացվում է մեկ շնչով:

Սարգիս Թորոսյանի կարևոր այս հուշագրությունը փայազրված է նաև թուրքերն և, մեր ունեցած փվալներով, այն արդեն առաջացրել է լուրջ հետքարքրություն թուրքական շրջանակներում՝ միևնույն ժամանակ դատարար փարաբենույթ մեկնաբանությունների ու բանավեճերի առարկա: Առանց վարանելու կարող ենք ասել՝ այս գիրքը մի յուրօրինակ փորձաքար էր նաև թուրքական այսպես կոչված լիբերալ շրջանների համար, որոնք, սպասվածին հակառակ, մեծ դժկամությամբ ընդունեցին այս հուշագրության փասդը՝ այն դիմելով որպես լուրջ մարդաբարակեր իրենի ու պարմության՝ գոյություն ունեցող վիճակին ու ընկալմանը:

Ինչո՞ւ...

Ակնհայր է, որ թուրքական պատմագրության և հիշողության համար սրբություն սրբոց դիմուն Դարդանելի կամ Չանաքլանի ճակարպամարդուն, որպես զոհվեցին հարյուրեազարավոր թուրք զինվորներ, այդ թվում նաև կայսրության այլազգի բնակչության ներկայացրուցիչներ, «եայկական հետքի» ի հայր գալը, այն է՝ ագուցված ցեղասպանության դաժան իրողության ու հետքանքների

հետ, Թուրքիայում ցնցում պետք է առաջացներ:

Տեղին է նաև նշել, որ Սարգիս Թորոսյանի այս հուշագրությունը կրկին շրջանառության մեջ դնելու և լայն լսարանին մաքուցելու մեր աշխադրանքներին զուգընթաց՝ բազմաթիվ նամակներ սփացանք Թուրքիայից: Թուրք նամակագիրները փորձում էին կասկածի փակ դնել Սարգիս Թորոսյան անձի գոյությունը՝ ի մասնավորի, և նրա պարմության հավասքիությունը՝ ընդհանրապես: Այսպես հարց է առաջանում. ինչո՞ւ Թուրքիայում այս հուշագրությունը նման տար հակագդեցություն առաջացրեց: Մեր խորին համոզմամբ՝ այսրեղ պարբռառներն առնվազն երկուսն են. նախ՝ Չանաքլալեի ճակա դրամարդում, որբեղ, ըստ թուրքական պարմագրության, հանուն հայրենիքի կովում ու զոհվում էին միայն թուրքեր, ուեղ չկար Սար զիս Թորոսյանի նման «հայ հերոսի» համար: Ապա՝ այդ նոյն հայ հերոսը, որ հիանալի կադարձում է իր առջև դրված ինտիր-ները և նոյնիսկ խորհուրդներ է փալիս թուրք ու գերմանացի բարձրասրբին զինվորականներին, գալիս է սրբերելու հենց Դարդանելում ծնավորված՝ Թուրքիայի Նանրապետության եիմասդիր Մուս-թաֆա Քեմալի «անզուգական» կերպարը: Մեր խորին համոզմամբ՝ հենց այսպես պետք է փնտիրն նման ցավուք արձագանքի ու հակագդեցության եղանական ակունքները:

Սակայն հերթական հուսախարությունը, որը վիճակված էր թուրք ազգայնականներին և կեղծ ազադական դիմակներով հանդես եկող պարմաքաններին, վրա հասավ այն ժամանակ, երբ ազգությամբ թուրք պարմաքան Թաներ Աքչամը Միհայջալ Նահանգներում՝ Ֆիլադելֆիա քաղաքում, հանդիպեց Սարգիս Թորոսյանի թոռնութուն, ով պարմաքանին ներկայացրեց գրքում հիշադրակված թուրքական շնորհակալագրերի, այդ թվում Էնվերի կողմից սկսորագրված փաստաթուղթի բնօրինակները: Այս բացահայտումը ևս մնկ եռարկած էր թուրքական ժխտողականության դիրքերին, ևս մնկ բացառիկ առիթ՝ օսմանյան բանակում իր ծառայությունների դիմաց եայ զինվորականի հարազաքաններին բռնագաղթի ու կոփորածի ենթարկող Օսմանյան Թուրքիայի ոճրագործությունների հայդնի ձեռագիրը բացահայտելու համար:

ՌԱՅԿ ԴԵՄՈՑՄՆ

Հայոց ժնդասպանության թանգարան-ինսդիվուտի դիմոքնն

ԴԱՐԴԱՌԵԼԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Իրական պատմություն Թուրքիայի հինգ
տազմաճակարտների, նրա դաշնակիցների և
հարեւմական սիրավեպի մասին

ԿԱՊԻՏԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Թուրքական բանակի հրետանային կապիդան և վերահսկիչ
սպա, Դամասկոսում Վեցիազարանոց արաբական հեծնազորի
ու դաշնակցային զորքի հրամանադրար, դասակի հրամանադրար,
հեծնազորի շփաք-կայանի սպա, Կիլիկիայում Ֆրանսիացիների
հրամանադրությամբ գործող Հայկական լեգենի սպա

**Նվիրում եմ նահարակված
ծնողներիս հիշարակին**

**Օսմանյան կառավարության վկայագիր՝ հանուն Ալլահի
Օսմանյան կայսերական բանակի
գլխավոր հրամանադրար**

**Հրետանային կապիտան Սարգիս բեյ Թորոսյան
Որդի Օհանի
Շնորավայրը՝ Կեսարիա, քաղաք Էլերեկ**

Կապիտան Սարգիս բեյ Թորոսյանը Դարդանելի պատերազմի ընթացքում Էրթողուլի բերդամասի ծանր հրետանային Վեցերորդ գումարտակի «Քափ Վիր» հրետանային մարտկոցի հրամանադրարն էր: 1915թ. փետրվարի 19-ին ու 25-ին թշնամու կողմից Դարդանելի նեղուցի վրա կարարված հարձակման ժամանակ կապիտան Թորոսյանը բացատկել խիզախությամբ դիմակայեց թշնամու ռազմանավերին՝ խորփակելով մեկը և անդառնալի վնասներ հասցնելով մյուսին: Նեփազայում նա սրբաճնեց Ռումելի-Համբուլի բերդամասի հրամանադրությունը: 1915թ. մարտի 18-ին Դարդանելի նեղուցի վրա թշնամու ռազմանավերի հրեշավոր հարձակման ժամանակ նա կրկին մարտինչեց թշնամու դեմ մեծ անձնվիրտյամբ և խորփակեց թշնամու մեկ այլ ռազմանավ: Դիշյալ անձնավորությունը վիրավորվել է պատերազմական գործողությունների ժամանակ՝ ցուցաբերելով մեծ խիզախություն և հաղթանակ՝ բերել Կայսերական բանակին: Ուստի նա արժանանում է Բանակի երախտագիրությանը և 1915 թ. դեկտեմբերի 16-ին սրբանում է կապիտանի կողմուն: Նաև պարզեւագրվել է Օսմանյան կայսերական բանակի Պարբերազմի շքանշանով:

**Ի հավատում՝ այս վկայագիրը դրվում է հիշյալ անձնավորությանը:
Գրված է 1915թ. մայիսի 18-ին:**

**Գլխավոր հրամանադրար
և
Պատերազմի նախարար՝ Էնվեր**

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՇԵՐ

Սարգիս Թորոսյանը ծնվել է 1891 թվականին Էվերենկ քաղաքում, որը գտնվում է Օսմանյան կայսրության հարավ-կենտրոնական նասում: Տարբական կրթությունը սփացել է հայկական ծխական դպրոցում, ինչը նրան մրավոր զգալի առավելություն էր դրվել չկրթված մահմեդական հարևանների շրջանում, որոնց իննատնիհնագ գոլկոսը որևէ կրթություն երբեւ չէր սփացել և իր ապրելակերպով վայրենիներից շատ չէր դարբերվում: Դեռ վաղ պատաննեկությունից Սարգիսը երազում էր զինվորական դառնալ՝ մի ասպարեզ, որը, թուրքական օրենքների համաձայն, խսդիվ արգելված էր քրիստոնյա հպատակներին: Սակայն... Աղրիանապոլսի պետքական ուսումնարանում սովորելու դարիներին նա բարեկամացավ Կոստանդնուպոլիսի բրիգադային գեներալի որդու՝ Մուհամետ անունով երիտասարդ արարի հետ: Այդ բարեկամության շնորհիվ Մուհամետի դառն նրան Վերաբերվում էին որպես հարազարդ որդու, և Մուհամետի հոր՝ այդ ազդեցիկ փաշայի շնորհիվ երկու պատանիները դարձան Ռազմական ուսումնարանի ուսանողներ: Փաշայի դուռը հաճախակի կարարած այցելությունների ժամանակ ծնվեց նրա սիրավեպը Մուհամետի քրոջ հետ:

1914 թվականին Ռազմական ուսումնարանը հրեդանային երկրորդ լեյտենանտի կոչումով ավարտելուց հետո Թորոսյանը երեք ամսով ուղարկվեց Գերմանիա և Թուրքիայի՝ պարտերազմի մեջ մրնելուց անմիջապես առաջ նշանակվեց Էրթողրուլի բերդամասի հրամանափար (Նելեսի հրվանդան): Նսկում էին Դարդանելի մուգքը: Այդ ժամանակից ի վեր և մինչ Ալլենբիի՝ Պաղեսդին ժամանելը նա ապրեց այնպիսի կյանքով, որ արժանացավ իր վերադասների գովասանքին,

պարզեներ սրացավ Թուրքիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի և Բուլղարիայի կառավարություններից: Սակայն այդ դարիները նաև սարսափելի դառնություններ բերեցին նրան. կյանքից վաղաժամ հեռացան նրա նշանածոյ, պարանեկության մրգերիմ ընկեր Մուհարեմը, իսկ ծնողները դաժանորեն սպանվեցին թուրքերի կողմից:

Տեղեկանալով այն մասին, որ իր եղբայրները, ովքեր մեկնել էին Ամերիկա եենց այն ժամանակ, երբ նա ընդունվեց Ռազմական ուսումնարան, վերադարձել են հազարավոր հայ կամավորականների հետ՝ դաշնակիցների կողքին կրվելու, իր ծնողներին նենգաբար սպանած թուրքերի հանդեպ անհուն արելությամբ լցված՝ նա բաց ջրողեց թուրքական բանակը լրելու և Նորի Ֆաւուֆի հրամանափարությամբ կովող արարներին միանալու հնարավորությունը: Այնուհետև Պաղեստին՝ Նեծելազորի գյուղակոր շրաբ՝ որպես գումարփակի հրամանափար, ապա Ֆրանսիական հրամանափարությամբ գործող Հայկական լեգեոն... Բեյրութից մինչև Կիլիկիա ռազմական ծառայություններ մարդություն նամար նա պարզենարկվեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների կողմից:

Դինգ ռազմաճակարբներում պարբերազմական գործողություններին մասնակցելը, ինչը զուգակցվում էր ռազմական վարձով ծեռք բերված խորքային գիրենիքներով, կապիկան Թորոսյանին հնարավորություն ընձեռնց ծավալուն նյութ կուտակելուանձնականօրագրիկամար: Կարծումենք՝ կիամաձայնք, որ նա այդ նյութը լավ է մարդուցել:

Կապիկան Թորոսյանը հայվնի է Ֆիլադելֆիայում և նրա շրջակայքում, որպես նա լեզեռներների բազում հավաքների ժամանակ հանդիսավոր է եկել դասախոսություններով:

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՄԴԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐԻՆ

Մի ամբողջ դրանամյակ կամ ավելին է անցել Արևելքում անցկացրած իմ օրերից: Մի ամբողջ դրանամյակ կամ ավելին է անցել իսաղաղության հասդարման և Ամերիկայում գոյադրելման համար մղած պայքարիս օրերից: Ես մդորենք շատ ժամանակ ունեի և եկա այն եզրակացության, որ երջանկությունը հենց ապրելն է, ինենք ուրախության հրճվանքն է, փշրության ցավն է, սիրելն ու ափելն է: Կյանքով լի ապրել նշանակում է հասկանալ սոցիալական ու դրդեսական ուժերի եռթյունը, հասկանալ մարդկանց, իմբերի և ազգերի գործողությունների շարժառիթեները:

Նոգեբանական առումով, կարծում եմ, իմ մնջ դեռ շատ բան է մնացել զինվորականից. իմ մդածելակերպը ծնավորվել էր դեռևս Ռազմական ուսումնարանում: Ես զրականության մարդ չեմ: Այն, ինչ կպարմեմ ծեզ, կարող է արկած թվալ: Իրականում դա իմ կյանքի մի հարվածի պարմությունն է: Ես կշարադրեմ այն այնպես, ինչպես կարող եմ, ուսպի ներողամիտ եղեք, եթե փարզեմ այն ամենով, ինչ կապված է եղել հաղթական մարդերի հետ: Ես դեսել եմ զիշերային անապարի երկնքում առկայծող պայծառ ու սառը ասդրերը, դեսել եմ լուսնի ցոլքերը Բոսֆորի ջրերի վրա, հիշում եմ թուրքական հին այգիները, որոնց մթնշաղը պարուրում էր աներևակայելի գեղեցկությամբ, և արևով օրերը, երբ փրված ամպերը արագաշարժ սուրհանդակների նման պանում էին երկնքում: Հիշում եմ արևամուրը, որ մանուշակագույն էր, վարդագույն, ուսկեցույն ու ծիրանի: Ես լավ եմ ճանաչում Արևելքը՝ կործանված առաջին սեր, իսութի գեղեցիկ դարձվածք և ձանձրալի դափարկախոսություն... Սակայն շատ

ավելի լավ ճանաչում եմ պատերազմը, խարդավանքն ու անծանոթ սարերը, մինչ նրանք կծածկվեն վերահաս փոթորկի չարագուշակ սևով:

* * *

Կարո՞ղ եմ արյօք իինգ չափազանց կարճ գլուխներում ջեղվել պատմությունից: Խոսդանում եմ, այլևս դա չանել: Այդպիսով միդքս արագ կազարեմ նախորդող դարիներից և արագ կանցնեմ բուն պատմությանս:

Աշխարհը փոխվում է: Սակայն այն ժամանակներում, որոնց մասին գրում եմ, աշխարհը կառավարում էին մարդկանց ճախրող սպվերները: Այդ մարդիկ խոշոր էին կամ մանրակազմ, բարձրահասակ էին կամ զաճաճ. դրանք մարդուկներ էին, որոնց ամենաակնառու հավկանիշներն էին նրանց անփարբերությունը մարդկային կյանքի հանդեպ և հանուն սեփական հավակնությունների մյուսներին գոհաբերելու պատրաստակամությունը: Նրանք անկում ապրող կարգերի անհետացող ազդարարներն էին: Հավանաբար նրանց փեղը պատմության մեջ մահաբերի ու գրութեսկի շարքում է: Նրանք խորհրդանիշներ էին, եթե կուգեք՝ ճակապագրի խորհրդանիշներ, որոնց խորթ էին թե՛ ուրախությունը և թե՛ ապաշխարանքը, հանցավոր անփարբեր էին միլիոնավոր մարդկանց հերոսության և ինքնազնության հանդեպ. նրանց համարում էին իրենց խամաճիկները: Նրանք նույնքան անդեմ էին, որքան ճակապագիրը, սակայն հիմա արդեն ես երջանիկ եմ այն համոզմամբ, որ նրանք նույնքան անխուսափելի չեն: Նրանք նման էին դաժան ու հնարամիւր ասդվածների, որոնք անփարբեր ու անխնա կործանում էին մարդկային հսկայական զանգվածներ, միլիոնավոր ու միլիոնավոր մարդկանց կյանքեր, ովքեր դառապում ու դրնում էին, և ի վերջո հենց նրանք էին բոլոր մեծ սիրանքներ կադարձները:

Այս ամենը հեգնանք է, քանզի այն սպվերները, որոնց

մասին ասացի, աշխարհի փերերն էին: Իսկ հեգմանք ասելիս նկատի ունեմ այն, որ այդ սրբերները՝ աշխարհի այդ փերերը, որպես անհավիներ նույնքան անկարևոր էին իրենց իսկ ծնած հասարակության համար, որքան նրանց կողմից ոչնչացված միլիոնավորների կյանքը՝ իրենց համար: Նրանք սուկ գործիքներ էին օգարերկրյա փողադեր իմաւերիալիստների ծեռքին, ովքեր այն օրերին կառավարում էին ողջ աշխարհը: Դրանք այն անձինք էին, որոնց օգարերկրյա իմաւերիալիստական մերենայությունների զոհը դարձան իմ ծնողները, կուրորվեցին հարյուրհազարավոր, միլիոնավոր իմ հայրենակիցները: Նրանք թշվառականներին մարդնողներն էին ու դարպապարդրված էին անհետանալու այնպես, ինչպես դարպապարդրված էր իմ ժողովուրդը:

* * *

Առաջին համաշխարհային պարերազմի դարիներին ես կապիրան էի, թուրքական քանակի հրեդանային գումարդրակի հրամանադրար, իսկ այնուհետև՝ Արաբական ապարամբության ընթացքում, առաջնորդել եմ վեց հազար արար հեծյալների, այն ժամանակ, երբ Արաբիայի գնդապետ Լոուրենսը բրիդանական ոսկու պարկեր էր քարշ դալիս խոր թիկունքում: Մենք նրան արաբերեն անվանում էինք *Hanaja-el-Masra*՝ գանձապահ: Իրականում նա և՛ գանձապահ էր, և՛ վերահսկի ու այնպեղ էր ուղարկվել՝ հետևելու համար, որ մեր բրիդանացի իմաւերիալիստ դերերն իրենց վճարածի դիմաց լիարժեք աշխարհանք սրբանան:

Կար ժամանակ, երբ ես անկեղծորեն հավաքում էի, թե իմ ծնողներին ու իմ ժողովրդին սպանողները թուրքերն էին, և որ նրանց դաժանությունը դարձավ իմ քրոջ մահվան պարճառը: Սակայն իհմա զիտեմ, որ իրական մարդասպանները Անգլիան ու Ֆրանսիան էին, թեև դրանց փախարեն կարող էր լինել օգարերկրյա իմաւերիալիստական ցանկացած երկիր:

Թուրքերը սոսկ գործիք էին օդարերկրյա իմպերիալիստների ձեռքին:

Ես ասում եմ, որ դրանք Անգլիան ու Ֆրանսիան էին, քանի որ Գալիպոլիի թերակղզու Էրթողրուլի թերդամասում թուրքական հրեփանային մարտկոցի հրամանափար էի և դժուել եմ մեր պաշտպանական դիրքերը՝ ամրակետ ամրակետի հեվեսից, որոնց ծվեն-ծվեն արեցին անգլիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը: Եվ դժուա, թե ինչպես հաղթողները թիկունքով շրջվեցին դեպի այդ հաղթանակը, հեռացան ու այլևս չվերադարձան: Համաշխարհային պատերազմը կարող էր ավարտվել՝ դեռ չսկսված, եթե անգլիացիները ցանկանային հաղթել Դարդանելում: Բայց անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստները հաղթանակի չէին ձգվում, չէին ցանկանում, որ ոռու իմպերիալիստները փիրանան Դարդանելին, չէին ուզում, որ Ռուսասփանը խանգարի Անգլիային շահագործելու Հնդկասփանի գաղութային կայսրությունը կամ սպառնա Ֆրանսիայի ազդեցությանը Միջերկրականում: Այդ պարբառով սպանվեցին իմ ծնողները, և անհաշիվ մարդիկ զոհվեցին՝ անհնասդր հերոսական սխրանքներ կապարելով բազում ռազմաճակարներում:

* * *

Թեև ծառայել եմ թուրքական բանակում, սակայն ծնունդով հայ եմ և այն սակավաթիվ քրիստոնյաներից մեկը, որ դարձավ օսմանյան բանակի սպա:

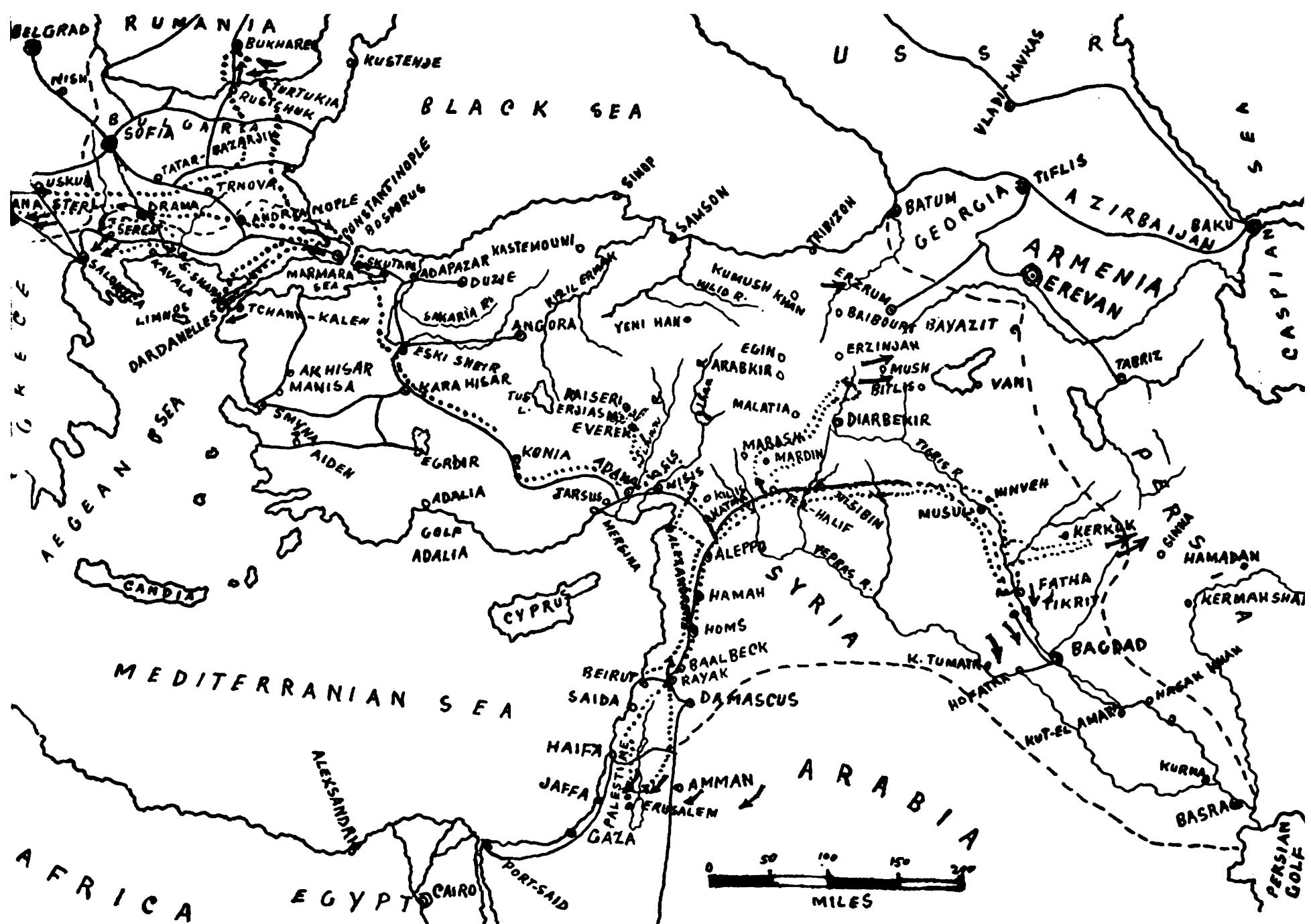
Ահա այսպես, մի կարճ պարբերության մեջ, հուսով եմ, ինարավորինս հսկակ ներկայացրի ազգային ու աշխարհագրական պարկանելություն: Դիւ դունս մանրամասն նկարագրելը շաբ դժվար է: Դա մի աշխարհ է, որը բացարձակապես օդար է Ամերիկային:

Դայերս՝ որպես ճնշված ազգային փոքրամասնություն, անշնորհք կառավարվող, շահագործվող, պգետ մուեզզին-

ների՝ թեկադրանքով ապրող մարդկանց երկրում միշտ եղել ենք գաղփնապահության ու կասկածի մթնոլորդում։ Մեզ կառավարում էին լրդեսության ու արյունահեղության, անասելի վայրագությունների, ջարոնքի ու դաժանությունների միջոցով։ Կարծ ասած՝ մեզ կառավարում էին այնպես, ինչպես բոլոր ազգային փոքրամասնություններին ճակարտագրով նախանշված է կառավարված լինել աշխարհի բոլոր անկյուններում։ Ինքնավարության մեր մոլեգին դենչանքը մեզ խաղալիք դարձեց նախ իմպերիալիստրական Ռուսաստանի, ապա իմպերիալիստրական Անգլիայի, իսկ Վերջում իմպերիալիստրական Ֆրանսիայի ծեռքին։ Սակայն պետությունների անվանումները կարևոր չեն։ Օպարերկրյա իմպերիալիզմի նպագրակն ու գործեկակերպը գրեթե անփոփախ են. խորքում այն մնում է անազնիվ և կարարելապես նողկալի։ Օպարերկրյա իմպերիալիստրները, որոնք բորբոքում էին մեր ազգային դենչերը ու մնում էին ապսրամբության, վերևի աղացաքարն էին, իսկ ներքսինը՝ շահագործված թուրք ամբոխը, որին վայրագությունների էին դրդում իր առաջնորդները՝ ամբոխահաճները, ովքեր փորձում էին մոռանալ իրենց սեփական խղճուկ վիճակը՝ հայերին հալածելով ու կրոնական մոլեսանդրություն բորբոքելով։ Մեզ դրդում էին անիրականանալի, երևակայական ազգային նկրվումների իրականացման այնքան ժամանակ, մինչև թուրքերն ի վերջո, մեր ապսրամբության մշտական վրանգից կարադած, որոշեցին մերկընդմիշտ լուծել Հայկական հարցը Հանաշխարհային պատերազմի օրերին կազմակերպված զանգվածային ջարոնքի միջոցով։

Երբ իիշում եմ մանկությունս, կարծես թե ամեն բան՝ այն մթնոլորդը, որում ապրում էինք, դիմերը, որդեռն բնակվում էինք ու աղոթում, դպրոցները, ուր հաճախում էինք, ներշնչված եր ռազմական ոգով։ Թվում եր, թե ապրում ենք պաշարված

* Մունզզին - մինարեթից հավաքացյալներին աղոթքի կոչող մահմնդական կրոնավոր

Սարգիս Թորոսյանի մարդական ուղին

քաղաքում, գինված ճամբարում, միայն թե զենք չկար, քանզի Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակներին արգելված էր որևէ զենք ունենալ, նույնիսկ թուր: Մթնոլորդը, որ հագեցած էր անվերջանալի ասեկրսեներով, կարադի զսպածությամբ, մայլ համբերությամբ և հավերժական վախով, միշտ լարված էր: Էվերեկում մենք՝ հայերս, անվերջ սպասում էինք ինչ-որ մի նշանի՝ խորերդավոր ու գուշակողական, որը կմեղմացներ կարադի իրադարձությունների համայնապատկերը. դա կրոնական զգացում էր: Ես հաճախում էի մի դպրոց, որը գրինվում էր հասք քարե պարերի հեփեռում՝ հայկական եկեղեցու փարածքում: Կարծես ամրոց էի մինում. պարերը վեց մետր բարձրություն ունեին, իսկ դրանց ներսում եկեղեցին էր, ծխական դպրոցները և հոգևորականների տները:

Մեր տները կառուցված էին այդ նույն միգրումով՝ հնարավորինս պաշտպանել անգեն և հաճախ հալածանքի ենթարկվող մարդկանց: Դրանք ունեին քարե հասք պարեր, փասնվեցից քսան սենյակ, այնպես որ ողջ ընդանիքը (փարերն ու պապերը, մորաքրույրներն ու հօրենքայրները) կարողանար ապել հնարավորինս համախմբված: Մեր միակ պաշտպանությունը մեր միասնականությունն էր: Ամեն գուն ուներ մուգքի միայն մեկ դուռ, որը չափազանց մեծ էր՝ կառուցված ամուր փայտից: Տների փակ սպորգելինյա անցումների ու թաքսուցների մի ամբողջ ցանց կար, ուր արագ իջեցնում էին կանանց ու երեխաններին. նրանք մնում էին այնպես առանց փարրական հարմարությունների այնքան ժամանակ, մինչև անցնում էր Օսմանյան կառավարության նախաձեռնած հերթական կոփորածը: Նայ փղամարդիկ կովում էին քարերով ու մահակներով. դրանք էին նրանց միակ զենքը:

Դիշում եմ նաև մեկ այլ հավկանիշ. եթե քաղաքը կամ գյուղը հայկական էր, ուրեմն վրաները կանգնած էին կողը կողքի՝ փանիքներն իրար կպած: Դա էլ էր համախմբվածություն: Դա մեր միակ պաշտպանությունն էր: Նոյնիսկ ազարա-

կարերերն էին ապրում զյուղում և ամեն առավոր գնում էին իրենց ազարակները, որոնք զյուղի ծայրամասում էին:

Ես խաղում էի մռայլ պարերի ու վախի արվերների ներքո, իսկ երբ դարձա պարանի, իմ համերկրացիներից երեսուն-հինգ հազարը թուրքական Կիլիկիա գավառում ենթարկվեցին կորորածի: Դա գտնի ունեցավ 1908 թվականին՝ երիտրուրքերի ապարամբությունից անմիջապես հետո, այն ժամանակ, երբ թուրքերն ու հայերը միասին ուրախ էին, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը գահընկեց եղավ: Այդ ջարդերի հետքնանքը եղավ այն, որը սուլթանը վերջնականորեն հեռացվեց իշխանությունից: Նրան բանդ նեփեցին, և մենք բոլորս հավաքացած էինք, որ վերջապես խաղաղություն կտիրի, ու կազարվենք հետպանդումներից: Իմ ավագ եղբայրները նավով մեկնեցին Ամերիկա, որն այն ժամանակ առավության երկիր էր համարվում: Մեր ընդունիքը համեսդր եկամուտ ուներ, և Ամերիկայից նրանց ուղարկած դրաբները մեծ օգնություն էին:

Թուրքական սպառնալիքը և Հայկական հարցն այլևս պետք է վերանային:

ԳԼՈՒԽ 2

ՌԱՐԵՍԱԿԱՆ ՌԱԿԵ ՕՐԵՐԸ

Կյանքը շար ավելի իմաստալից է, քան այն օրերը, որ մնում են հիշողության մեջ: Մեր երազանքներով ազնվացած՝ ոչ կարևոր միջադեպերը ժամանակի ընթացքում սրանում են կարևորագույն իրադարձությունների արժեք, իսկ մեր անցյալ արարքներն ինչ-որ կերպ բացարքվում ու մեկնաբանվում են այնպես, որ համապատասխանեն մեր այսօրվա համոզմունքներին: Ես փորձեցի խուսափել այդ վիանգից: Թում է, թե մենք՝ Էվերեւի փոքրաթիվ հայերս, պարերազմ էինք խաղում չափից ավելի խանդակառ և չափից ավելի մռայլ, քանի որ Թուրքիայում հայի համար ոչ թե զորակոչիկ, այլ իրական զինվոր դառնալը պարզապես անհնարին էր: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, երկյուղի նվազող սրբերներից բացի, որոնք միշտ մեզ էին, իմ վաղ պարանեկությունը իրադարձություններով հարուստ չէր:

Դինք հարյուր կամ ավելի մղան դրնից հեռու, ծնողներիս մեծագույն զոհաբերության շնորհիվ. Աղրիանապոլսի թուրքական պետրական ուսումնարանի ուսանող էի, երբ կյանքն ինձ ներկայացավ իր ամենալուրջ կողմանվ, ու սկսվեց իմ փարօրինակ ուղին:

Շար փարիներ առաջ, երբ վիշտը խոցում էր սիրտս, եթե ինձ խնդրեիք ոդջ կյանքս ներկայացնել մեկ նախադասությամբ, ես կպարասխանեի՝ ինձ համար կյանքը սկսվեց այն սերվ բարեկամությամբ, որ ծնվեց Աղրիանապոլսում ու ավարտվեց Արաբիայում՝ եին պարտեզի ծիրենու մոտ:

Մուհարեմն արաք էր, իսկ նրա հայրը՝ Կոստանդնուպոլսի բրիգադային գեներալն էր:

Ճակապագի՞ր: Նարավորություն...

ճակարտագիրը ճանապարհի վերջն է, իսկ պարտականությունը՝ այն քամին, որ քշում է մարդկանց այնպեղ: Երկուսն էլ ծածկված են անթափանց քողով:

Անվանեք ինձ դանդաղամիտ: Ասեք, որ իմ մեջ ապրում է Արևելքի միստիցիզմը: Սակայն եթե ես չխանդիպեի Մուհարեմին, ո՞վ գիտի...

Ուսումնարանական առաջին օրերին մենք հանդիպեցինք որպես սովորական համակուրսեցիներ: Մեր ծանոթության սկիզբը չնշանավորվեց որևէ արդակարգ բանով, և այդուհանդերձ մենք դարձանք այնքան միգերիմ ընկերներ, որ ասես եղբայրներ լինենք: Մեր առաջին ամառային արձակուրդի նախօրեին մենք արդեն անբաժան էինք, և Մուհարեմի գրնից սրացված նամակների շնորհիկ գիրեի նրա ընդունիքը նույնքան լավ, որքան իմ սեփականը: Ակնհայտ էր, Մուհարեմի նամակները լի էին մեր բարեկամության նկարագրությանք, քանի որ ես իրավեր սրացա արձակուրդս անցկացնելու բոսֆորի ափին գրնվող Փաշայի դրյակում:

Երանի՛ կարողանայի նկարագրել այն հիասքանչ օրերի խանդավառությունը, որն ապրում էի այն ժամանակ և դեռ հիմա էլ զգում եմ՝ ապշեցնող շքեղություն, անսովոր պերճություն...

Դյոյակում ես շրջապարփած էի Արևելքի հանդարս մեծաշքությամբ ու հիանալի ճաշակով. թանկարժեք խճանկարներով, շքեղ գործվածքներով, պարսկական անգին, հնառն գորգերով, որոնց առջև նսպում էի հիացած և ուսումնասիրում գորգերի զարմանազան նախշերը, բարձր պարտահանների՝ արծաթաթել դիպակից կարված վարագույրները, բազմացների ծեռագործ կաշվե ծածկոցները:

Դա նման էր մի կախարդական եեքիաթի: Ամեն բան այնքա՛ն հիասքանչ ու իրական էր և միաժամանակ մի քիչ աներևակայելի: Ու ինձ թվում է, որ Մուհարեմի բարի մայրը, նրա քաղցրիկ ու նրբազգաց քոյրերն ինձ հասկանում էին: Փաշայի գունը դարձավ իմ երջանկության օրրանը, նաև այն

դատապանքներով լի ճամփորդության սկզբնակեդր, որն այնքան դիմուր ավարդվեց Վրաբիայում՝ անմռանալի այն պարբերում:

Երբևիցե դեսե՛ եք կամեայի՝ նրբաքանդակի պես մի հենք, նայե՛ եք ջինջ, սև ու պայծառ աչքերի մեջ, դեսե՛ եք, թե ինչպես են դրանց ցոլքերն ու սրվերները շնչում բառեր, որ շրջունքները չեն արդասանի: Չեմիլեի աչքերը հենց այդպիսին էին: Նա Մուհարեմի կրտսեր քույրն էր, սակայն, կարծեմ, ավելի պճնասեր էր, քան նրա մեծ քույրը՝ Ֆերհիդեն:

Արդյոք լուսինը երբեմ կշողա՞ այնքան հիասքանչ, որքան շողում էր Բոսֆորի վրա և լուսամուտի ճաղերի միջով այն օրերին, երբ օդը հագեցած էր պարբերով բույրերով:

Ուազմական ուսումնարանում մեր անցկացրած փարիները սլացան որպես արագ թերթվող էջեր՝ անհոգ, երջանիկ. ուրախ փարիներ, որոնք Մուհարեմին փանում էին դեպի Ուազմական ակադեմիա, իսկ ինձ՝ հայդնի չեւ, թե ուր: Գուցե գրագի՞ր պետական հիմնարկում: Ամենից շատ ես ցանկանում էի դառնալ այն, ինչն անհնար էր հայ քրիստոնյայի համար՝ թուրքական բանակի սպա:

Երբեք չեմ մռանա այն օրը, երբ ուսումնարանն ավարդելուց հետո դուն վերադարձանք: Այդ օրը մեզ հրավիրեցին Փաշայի հետ ճաշի: Նա նսփած էր միայնակ ընդունելությունների հսկա սրահում՝ արծաթե լուսամփուփի բյուրավոր մոմերի լույսի ներքո: Մութ, խորհրդավոր մի կերպարանք: Բազմոցի կողքին գտնվող հյուրասեղանին դրված էին մնդաքան քողով ծածկված ոսկե ու արծաթե ամաններ՝ լցված մրգերով ու աղանդերով:

Մուհարեմը ցանկանում էր, որ մենք միասին հաճախենք Ուազմական ակադեմիա, ինչի մասին հայդնեց հորը: Ես սարսափեցի Մուհարեմի իննթությունից, սակայն երբ Փաշան շեշտեց դրա վերաբերյալ թուրքական օրենքի խսդությունը, այնքան ընկճված ու անմիջաբար էի, որ գույնս գցեցի ու գրեթե ուշաբափ եղա, չեմ չափազանցում:

Փաշան կարծես նույնքան դիմուր էր, որքան և ես: Լուս նսփած էր երկար ժամանակ. նրա սկզբուն մուգ աչքերը մղախտի նայում էին հեռուն: Որոշ ժամանակ անց նա ժպիաց ու ասաց, որ պեսք չէ հուսահարվել:

Նաջորդ մի քանի օրվա ընթացքում ես անհանգիստ շրջում էի դյոյակում. միդրս անդադրում ելք էր փնտրում:

Անցավ մեկ շաբաթ: Մուհարեմը և ես իմացանք, որ Փաշան, ի պատիվ վարչապետի, մեծ ընդունելություն է կազմակերպում, որին հրավիրված էին ռազմական ոլորդի ընդույալ բարձրասդիճան պաշտոնյաներ, ինչպես նաև պետքական այլ կարևոր անձինք. նրանք, Փաշայի կարծիքով, կարող էին օգտակար լինել իր ծրագրերի իրականացման գործում: Ճաշկերույթին մննք հրավիրված չէինք, սակայն հետքո Մուհարեմին ու ինձ ներս կանչեցին սրահ, որտեղ Փաշան ճարդարախոսությամբ հայցեց հրավիրյաների օգնությունը իր սիրելի երկրորդ որդուն (այդպես էր ինձ անվանում) Մուհարեմի հետ միասին ռազմական ուսման դաշտում՝ ի վաստ իր ընդունիքի: Մուհարեմին և ինձ հերթով ներկայացրին բոլոր պաշտոնյաներին: Երբ դուրս եկա սենյակից, բոլոր այդ շքեղ համազգեստներից, թռիչ ու բեղավոր դեմքերից ինձ ուղղված ջերմ ժպիքներից և մեր պարփին բարձրացված գինու բաժակներից գլուխ պարփում էր:

Երկու շաբաթ, գուցե ավելին, ես թափառում էի դյոյակի այգում՝ երազելով ապագայի մասին այնքան ժամանակ, մինչև պարփուհանի ճաղերի հետքնից կերևար Ձեմիլեն, կամ կիանդիխպեի նրան այգու արահենիքներում և այդ ժամանակ սկսում էի մրածել միայն նրա հետ գեթ մի բար փախանակելու մասին:

Երևի չափազանց հնառն թվա, սակայն թուրք ընդունիքի աղջկա համար, ում ոչ ոք չի ուղեկցում, դուրս կամ գրու-ցելն անհանդուրժելի խայբառակություն էր: Սակայն նույնիսկ Օսմանյան Թուրքիայում, ներքինի պահապաններին հակառակ, երիբասարդների սերն իր ճամփան գրնում էր:

Բայց Զեմիլեն ու նս այդքան հաջողակ չէինք. մենք պարկանում էինք փարբեր հավաքըների, իսկ ես ինձ պարփակորված էի զգում Փաշայի հանդեպ:

Եվ այդուհանդերձ ես սիրահարվեցի թուրքական քոյի փակից փայլող այդ աչքերին, որոնք պայծառ էին, ինչպես պարզկա զիշերվա ասդրերը: Դա մի սեր էր, որը Ամերիկայում երիտասարդները եազիկ թե հասկանան՝ անձնվեր, վառվուն, միշտ հավաքարին և ոչ պակաս բուռն, թեև շուրթերս նրա ձեռքին անգամ չէին դիպել: Խոսքերը մեր աչքերում էին, ու սիրո երկար բացարդությունն արգահայկվում էր մի ժեստով կամ ձեռքի շարժումով:

Մի օր Փաշան վերադարձավ, գրկեց Մուհարեմին ու ինձ, և նս հասկացա, որ Վերջապես իղձերս իրականացել են: Աշնանը մեզ գրանցեցին որպես Հրեփանային ուսումնարանի ունկնդիրներ: Դրան հաջորդած օրերն անցնում էին փենդային խրախճանքի մեջ: Ես դեռ եիշում եմ այդ օրերի ուրախությունը, թեև պարզորոշ ոչինչ չեմ նրաբերում: Միայն եիշում եմ, որ այդ մասին գրեցի ծնողներիս, և նրանք այդ առիթով Էվերեկում մեծ եյուրասիրություն էին կազմակերպել:

Հրեփանային ուսումնարանում ոչ ոք այդքան ջանասիրաբար չէր սովորում, որքան ես: Ոչ ոք այդքան համառորեն չէր վարժվում սուսերամարդի, մարմնամարզության ու ձիավարության մեջ: Ես գիրակցում էի, որ պարփակոր եմ դասարանում լինել առաջինը և դարձա:

Ուրբաթը թուրքերի շաբաթն է, և այդ օրը մենք՝ ուսանողներս, հազնում էինք մեր լավագույն համազգեստը և այցելում մեր ծնողներին ու բարեկամներին: Փաշան միշտ հապուկ կառք էր ուղարկում Մուհարեմի ու ինձ համար: Զգիրեմ՝ ես էի ավելի հպարտ Փաշայով, թե նա՝ ինձնով: Ի՞նչ հիասքանչ էր աշխարհը: Ի՞նչ փայլուն էր ապագան... Ծագմական կրթություն, հիանալի համազգեստ, կառք ուրբաթ օրերին և երջանիկ պահեր, երբ և՛ երախփագիրությունը, և՛ հարգանքը Փաշայի հանդեպ, և՛ ամեն բան կորքում էին լուսնի շողբի կամ կիպարիսի

մութ սպվերի ներքո, ու ես վերջապես մի բառ էի փոխանակում Ձեմիլեի հետ, ում պաշփում էի: Ես ժպկում էի, երբ նա դիմուր հայացքով նայում էր ինձ, քանզի գիրեի, որ Ձեմիլեն մրածում է, թե արդյոք ի՞նչ է պաքրասպում կյանքը մեզ համար: Ես այնքան վսրահ էի... Երբեմն նա հեռանում էր ընդամենը մեկ նախադասություն շշնչալուց հետո՝ աշքերն արցունքով լցված: Ես դիմուր էի, երբ նա էր դիմուր, սակայն շարունակում էի ժպիալ, քանի որ երջանիկ մարդ էի ծնվել, և ինձ համար չկային անհաղթահարելի խոչընդուներ, լիներ դա կրոն, թե սովորույթ: Փաշան արքակարգ ու բարի անձնավորություն էր, Մուհարեմն ինձ համար կարծես եղբայր լիներ: Ես ծնվել էի երջանիկ ասպրի դրակ: Ես շարունակում էի հավաքալ դրան նոյնիսկ ուսումն ավարդելուց հետո: Մուհարեմն ու ես ավարդեցինք Հրեփանային ուսումնարանը բարձրագույն պարզեներով, և Փաշան ևս մեկ անգամ մեծ ընդունելություն կազմակերպեց ու հրճվեց մեզանուք:

Մենք սպացանք երեփանային երկրորդ լեյփենանսի կոչում, և հերավարդական ռազմական մարդավարության կարճափև դասընթացից հետո մեզ ուղարկեցին Գերմանիա՝ եռամսյա լարված վարժանքի: Այն օրերին, երբ մենք վարպետանում էինք մեր մասնագիտության մեջ, սիրո կամ ապագայի, կամ որևէ այլ բանի մասին մրածելու ժամանակ չկար:

Թուրքիա վերադառնալուց անմիջապես հետո սպացանք մեր առաջադրանքները. Մուհարեմը նշանակվեց համիարգ այն դիվիզիայում, որտեղ ես նշանակվել էի հրեփանային գնդի հրահանգիչ:

Այդ ամենը իւննթացուցիչ էր, այնքան հիասքանչ, գունեղ ու նոր, որ մենք ուշադրության չարժանացրինք այն շրապողականությունը, որով կարարվեցին մեր նշանակումները: Ձեմիլեին ուղղված նամակ, որը, անշուշտ, առաջինը կկարդանքար. դա էր սիրո արքահայպության ինձ հասանելի միակ ծերը: Ես գիրեի, որ նա կկրահի այն բառերը, որոնք չեն հանդգնել գրել, ինչպես նա գիրեր՝ ես կիասկանամ, որ

այն փոքր պաշտոնական երկրողերը, որ գրված էին նրա մոր աչքերի համար, պարունակում են հազարավոր չափած սիրո միջեր: Սակայն իրական խոշընդուպներ գոյություն չունեին, քանի որ ես երջանիկ մարդ էի, իսկ Փաշան՝ բարի ու արդասովոր խորաթափանց մարդ:

Հօգուս մեջ յուրարիեսակ կարուր էր աճում. ցանկանում էի վերադառնալ Էվերեն՝ իմ սքանչելի համազգեստը հազիս, թուրս կապած, փայլեցրած, արևի դրակ պակ պլայլացող ճիքակոշիկներով: Որքան հպարտ կլինեն ծնողներս: Ես ուզում էի, որ նրանք հպարփանան ինձնով: Ես նրանց բախփավոր որդին էի՝ իման արդեն թուրքական բանակի սպա, քանզի նրանք կափարել էին ինձ Աղրիանապոլիս ուղարկելու զոհաբերությունը: Վյոհ ուղևորության մասին միտածելիս ես շաբ էի հուզվում. այն պեսքը է դառնար յուրահափուկ հաղթական վերադարձ:

Ես դիմեցի արձակուրդ սրբանալու ինդրանքով, սակայն, ի զարման ինձ, գեղենկացրին, որ պափերազմը մուր է, և որ ինձ որպես երամանափար ուղարկում են Էրբուրդուի քերդամաս (Նելլեսի հրվանդան), որը եսկում էր Դարդանելի մուտքը նեղուցի Եվրոպական կողմից: Մոհարենք նշանակվեց Դարդանելի ամրակեցիների երամանափար, գեներալ Զենադ փաշայի քարփուղար: Մենք առնվազն միասին էինք լինելու:

Փաշան մեծապես միահոգված էր, որ մեզ նշանակել են նման վրանգավոր գովում: Իսկ մենք ոգևորված ծիծաղում էինք, իսկապես ծիծաղում՝ մոռանալով կարգապահության, քաղաքավարության, ավանդականուխսիքորդիական պատրկառանքի մասին, ինչը դիրում էր մահմենդական ընդանիքներում: Հավանաբար մեր ոգևորության մեջ ինչ-որ վարակիչ բան կար, քանի որ Փաշան էլ դիմուր ժպիում էր:

Պարերազմ, պափերազմի մասին լուրեր... Կոսդրանդնու-պուսի օդը լցված էր գենդային ասեկոսեներով: Ամենուրեք ելույթ էին ունենում նվազախմբեր, զինվորներն անցնում էին համաքայլով, շողջողում էին սվինները: Գերմանացի փայլուն սպաներ... Անսպասելի մեծ թվով գերմանացի սպաներ կար-

ծես ներգաղթել էին Թուրքիա: «Եօնկազոր, ծննդացող կոչկախթաններ, ծածանվող դրոշներ, ամենուրեք ծիծաղ, ուրախություն, և բոլորն անվարանգ են զգում իրենց, քանի որ Դարդաննի ջրերը հսկում են գերմանական ռազմանավերը՝ «Գյոբնն» ու «Բրեսլաուն»:

Դա պարզապես կափակ է: Սարաևոն ու դրան հաջորդած համաշխարհային իրադարձությունները՝ ամեն բան կափակ է: Թքած ամեն ինչի վրա: Մենք զինվոր էինք, որ ուրախ կլինեինք ապացուցել մեր եռանդը, սպաներ, ովքեր երազում էին վտածարկել մարդական ռազմանավարության վենսությունը: Մենք երիբասարդ էինք, և պարերազմը մի մեծ արկած էր թվում մեզ, որը խոսդանում էր պարիվ ու շքանշաններ: Մենք չէինք մրգածում պարերազմի սարսափների, արյունով, նողկալի, գարշելի իրազության մասին:

Ես զարմանում եմ, թե ինչպես այդ օրերի իւնիթության, խառնաշփոթի ու ոգևորության մեջ, մինչև մեր պաշտոնների սպաննառումը, ես կարողացա զսպել ինձ ու չգրկել Զեմիլեին: Մուհարեմի ու ինձ համար ունեցած նրա մրգահոգության մեջ այնքան մանկական բան կար: Նա չէր կարողանում ոչ ուրեմն, ոչ քննել. նրա դեմքը մահացու գունադր էր, խոշոր աչքերը՝ մրգահոգ ու արցունքով մշուշված: Ինձ թվում է՝ Փաշայի կինը կրահել էր մեր գաղփնի սերը:

Մեկնելու նախորդ գիշերը բարձիս վրա գրա վարդեր, որոնք Զեմիլեն քաղել էր քան պարբեզից: Դրանք դեռ պահպանել էին մթնշաղի ու աղջկա աննման մաքների անուշահոգությունը: Զեմիլեն ծաղիկները կապել էր իր թաշկինակով: Դրան կցված էր մի փոքրիկ բացիկ, որի վրա գրված էր՝ Թորոսյանին՝ Զեմիլեից: Նա ավելին չէր կարող ասել իր սիրո մասին, եթե նույնիսկ նրան առնեի ձեռքերիս մեջ ու...

Դուք երբեքեն ժապացե՞լ եք ու միևնույն ժամանակ գիշակցել, որ ժպտում եք մի բանի համար, որ ձեզանից շատ ավելի ազնիվ է ու մեծ: Երբեքեն խոսե՞լ եք արագ, թեթև, սահուն, սակայն միևնույն ժամանակ գիշակցել, որ հիմար թութակի

պես արդասանում եք նույն բառնրը: Մեր մեկնումից առաջ՝ վերջին նախաճաշի ժամանակ, Մուհարեմն ու ես փորձում էինք գրուց վարել ու զգում էինք ճիշդ նկարագրածին պես: Փաշայի գրուսը, որ նա միշտ հպարփ ու բարձր էր պահում, հիմա խոնարհված էր: Քաղցրիկ Զեմիլեն անօգնական շուրջն էր նայում, սակայն փորձեց ժպիալ, երբ Մուհարեմը կարակռվ գրագ եկավ, որ մննք կվերադառնանք երեք շաբաթից: Ոչ ոք ուրեմնիքին չղիպավ, և լարվածությունն այնքան էր թեժացել, որ ինձ թվում էր, թե հիմա ինչ-որ մեկը կգոռա: Ես ինձ անօգնական էի զգում, խղճուկ:

Չիերի սմբակների ճայնը մանրախճի վրա անսպասելի փրկություն բերեց անդանելի դարձած լարվածությունից: Մուհարեմի պես ես էլ նրանց ահավոր խղճում էի, սակայն թվում էր, թե հիմարությունն է նման աղմուկ բարձրացնել մի բանի շուրջ, որը, մեր համոզմամբ, պարզապես մի դարպարկ ժամանց է լինելու:

Բաց լուսամուտներից լսվեց ծիերի խրինջյունը: Փաշան վեր կացավ, ու մննք հասկացանք, որ դեպի արկածներ փանող մեր ուղևորությունը վերջապես սկսվում է: Հանկարծ Մուհարեմի մայրը նրան մի կողմ կանչեց՝ ասելով, որ հապուկ բան ունի նրան հաղորդելու: Դա այնքան անսովոր վարվելակերպ էր բացառիկ շարժումն ունեցող այդ կնոջ համար (նա թեև կարարյալ սիրալիր էր, բայց և խսքորեն հետքում էր վարվեցողության կանոններին), որ չէր կարող չհարուցել զարմանքս: Ես չկարողացա նաև զսպել անվայնուց հետքաքրքրասիրությունս ու մի հպանցիկ հայացք ներկեցի նրանց կողմը: Մուհարեմի մոր ձեռքերի ու գլխի շարժումներից հասկացա, որ նա խոսում է Զեմիլեի մասին, և նրանք այնքան հեռու չէին, որ ես չնկարեի Մուհարեմի դեմքի զարմացական արդահայդությունը: Մեկնելու խառնաշփորի ու շրապողականության այդ պահին ես դրան կարևորություն չդրվեցի, սակայն ավելի ուշ գիրակցեցի դրա նշանակությունը: Շաբ ամիսներ անցան, մինչև ես հիշեցի այդ պահը՝ Մուհա-

ունմն ու նրա մայրը կանգնած զրուցում են:

Փաշան մոդեցավ նախ Մուհարեմին, ենքո ինձ ու մոայլ համբույրներ դրոշմեց մեր ճակապներին:

Նեփո, մինչև որևէ մեկը կպիլակցեր, թե դա ինչպես կապարվեց, մենք արդեն հայրնվեցինք կառքերում, որոնք դանում էին մեզ դեպի ծովափ: Փաշան, Մուհարեմը և ես նադել էինք մի կառք, իսկ Մուհարեմի մայրն ու քոյրերը հեփեսում էին մեզ մյուս կառքով: Շուրջով մեր ճանապարհին դեսանք բրիգադային գեներալ Շուրջի փաշայի՝ Մոնասդիրի բանակային կորպուսի հրամանավարի կառքը: Ես ժպկացի Մուհարեմին, քանզի գիտեի, որ կառքում էր փաշայի դուսպր Նորին՝ Մուհարեմի սիրած աղջիկը: Նորին նույնքան հանդուզն էր, որքան իմ Զեմիլեն՝ երկուով: Հիշում եմ, թե ինչպես նրա հրավերով Մուհարեմն ու ես, խախվելով հարեմի բոլոր օրենքները, երեք ժամ անցկացրինք Նորիին ու նրա բարեկամների ենք, մինչ փաշան ու նրա գրիկինը պաշտոնական ընդունելության էին, իսկ հսկա, սև արար ներքինին՝ հարեմի հսկիչ Նարեմ Ազասին, ձևացնում էր, թե իրը չի գենանում կապարվածը, իսկ պալատի հսկչները նայում էին լուսին: Բարեբախսդաբար գեներալները, գոնե թուրք գեներալները, մեծ աղմուկով են զնում-զալիս, և շեփորի ձայնն էլ ազդարարեց փաշայի վերադարձը: Բարյացակամ մի ծառա մեզ լուր անցկացրեց սրահի միջով, մեկուսի միջանցքով և դուրս բերեց պալատից փոքրիկ ու գողտրիկ դարպասի միջով, որ ծածկված էր վարդերի թփերով:

Նեփո արդեն մենք ծովափին էինք: Նորին՝ համարձակ ու չափազանց սիրահարված, նորից ընդդիմացավ ստվորույթին և արագ բարձրացնելով փարաջան՝ համբուրեց Մուհարեմի շուրթերը: Ես մդածեցի, որ պարերազմն այնքան էլ ահավոր բան չէ, եթե դրա հովանու ներքո երիդասարդ թուրք կանայք կարող են հրապարակավ համբուրել իրենց սիրեցյալների շուրթերը:

Զեմիլեն կանգնած էր մոր կողքին: Ես համբուրեցի նրա ձեռքը և նրա աչքերում, խոշոր սև աչքերում, որոնց մեջ խաղում

Էին լույսն ու արվերը, կարդացի այն, ինչը միայն ինձ համար էր:

«Նչեց սուլիչի ծայնը, մենք ճպրացրինք կրունկները, զինվորական պատիկ փվեցինք և Ալահին ուղղված աղոքքների աղմուկի ներքո վերջապես մեկնեցինք: Կանգնել էինք նավի բռնաձողի մոտ. մեր միջն հայրնեց ծովը, որը կարծես եեւր էր մղում ցամաքը: Ես Զեմիլեին թափահարում էի այն փոքրիկ թաշկինակով, որով նա կապել էր Վարդերը: Նա ինձ օդային համբույր ուղարկեց, և ցամաքն ավելի ու ավելի հեռացավ: Ես նայում էի երկար, այնքան ժամանակ, մինչև նա անհերացավ գրաբածության գաղտնիքներում...»

Այդ օրը ոչ Սուհարեմը և ոչ ես շատ չխոսեցինք: Երբ իշավ գիշերը, մենք կանգնած էինք կողք կողքի, բռնաձողի մոտ ու նայում էինք անհանգիստ ծովին: Ես եիշում էի ուրախ պահերը՝ դրանց մեջ դիսնելով այն դիմությունը, որն անխուսափելիութեան առկա է երաժեշտի մեջ:

ԳԼՈՒԽ 3

ԴԱՐԴԱՌԵԼԻ ԾՈՎԱՍՄԱՐՏԵՐԸ

Մշուշով մի առավորի ինձ՝ երիտասարդ սպորտայաս կրթսեր լեյքիննանդիս, որ դեռ կրում էր ուսումնարանի դրոշմը, ափ հջեցրին Գալիպոլիի թերակղզու վերջին կերպում։ Դիմա արդեն ես Էրթողորուլի բերդամասի մարդկոցի հրամանադրան էի։ Նանկարծ այս «պատերազմ» կոչվածը չափազանց լուրջ բան դարձավ. սա այլևս կարակ չէր։ Ես պատրասխանագործ էի բերդամասի համար և պետք է ինչ-ոք բան անեի։ Կարծում եմ՝ երբ ընդունեցի հրամանադրությունը պատրասխանագործությունը, ինձ նայում էին որպես մի թյուրիմացության, որպիսիք համարվում են բոլոր կրթսեր լեյքիննանդները ողջ աշխարհում։ Սակայն իրականում ես քաջ գիշտակցում էի իմ պատրասխանադրվությունը, ուստի վճռեցի անմիջապես սրուցում անցկացնել բերդամասում։

Արագ նկարեցի որոշ բաներ.

1. Էրթողորուլի բերդամասը չափազանց բարենպաստ դիրք ուներ և, անկասկած, Դարդանելը հսկող ամենակարևոր ամրակերպից է։

2. Եթե թշնամին եռյս ուներ առաջ ընթանալու, ապա սրբիակած կլիներ իր առաջին գրոհները կարարել այս կերպի վրա։

3. Պատերազմը ամենաին էլ զվարճալի չէ։

4. Մարդկոցը կազմված է երկու՝ 25.5 սմ բրամաչափի կրուպի թնդանոթներից, որոնք գեղակայված են մուգրի մարդկունու պարպիկող հիմքի վրա և կարող են կրակել ցանկացած ուղղությամբ։

5. Դրանոթային արկերից յուրաքանչյուրը 650 կգ քաշ ունի։

6. Բարաքները, որ շարված են գրեթե ուղիղ գծով, թնդանոթների հետևում են՝ մոդավորապես 125 մ հեռավորության վրա:

7. Կայագորը կազմված է 115 գինվորից, ովքեր չափազանց զբաղված են կամ ամրագծերի վերանորոգմամբ, կամ սննդամթերքի ու զինամթերքի պաշարներ հավաքելով: Շորջբոլորն այնպիսի նոուզեր եր, պարագարվածության այնպիսի դպավորություն, որ ինձ թվում եր, թե ամեն բոպե կարող են հայդնել թշնամու նավադրմի հայդնվելու մասին:

Ավարդելով վենչական սպուգումն՝ ես քաղաքավարության այց կափարեցի Էրթողրուլի բերդամասից մոտ մեկ մղոն հեռավորությամբ զբնվող ավելի մեծ Սեղ-ու Բահրի բերդամասի հրամանավարին: Նկարեցի, որ դրա մնձության ու ակնառու դիրքի շնորհիվ այն հեռվից կործանելն ավելի հեշտ կլինի, քան իմ փոքրիկ բերդամասը՝ երկու թնդանոթից բաղկացած մարդկոցով:

Սեղ-ու Բահրի բերդամասում, որի հիմնական մարդկոցը կազմված էր հինգ ոչ հեռահար թնդանոթներից, դիրում եր նույն սպասողական մքնուրսոր, վերահաս փոթորկի նույն զգացումը: Այն օրվանից, երբ մեկնեցինք Փաշայի պալատից, աշխարհը կարծես անհմասս հիսուսներիայի մեջ եր:

Էրթողրուլի բերդամաս վերադառնալուց հետո ես ուշադիր զննեցի Դարդանելի ամրակենթերի քարվեզները և հայդնաբերեցի, որ նեղուցից այն կողմ՝ անապոլիսական կողմում, գրնվում են Քում Քալեհի և Օրխանիեի բերդամասերը՝ մոդավորապես նույն չափի, հզորության ու պաշտպանական գծերով, ինչպես Էրթողրուլի և Սեղ-ու Բահրի բերդամասերը:

Ի հավելումն չորս բերդամասերի, որ Խակում էին Դարդանելի մուլքը, դարածքը Խակում էին նաև ինն այլ ամրակենթեր. հինգը՝ վենակայված Դարդանելի ասիական դափնարակ ափին, մյուս չորսը՝ Եվրոպական ափի հարթ մասում: Դրանց ընդհանուր հզորությունը կազմում էր մոդավորապես 35 թնդանոթ: Դրանցից միայն չորսը կարող էր կրակել 14000 մ

հեռավորության վրա, վեցը՝ 10000 մ, իսկ մնացածը՝ 8000 մ: Բոլոր թնդանոթներն անշարժ գրեսակի էին՝ ցեմենտի եիմքի վրա ամրացված, ու շրջվում էին միայն 45 ասդիման: Ես հիշեցի Գերմանիայում անցկացրած ամիսները, այն ժամանակակից մարդկոցները, որ գրեսել էի այնպեղ և բազում այն ժամերը, որ անցկացրել էի՝ խորենով մեր ամրակերերի վիճակի մասին: Ես մրածում էի, որ ռազմանավերի վրա գրեադրված թնդանոթների միջին հեռահարությունը հավանաբար 20000 մ է, և ուսերս թոթվեցի:

Մի քանի շաբաթ մենք սպասողական վիճակում էինք՝ պարրասպ, աչալուր, լարված: Ամեն առավոք ծովի հեռվում գրեսնում էինք անվերջ պարեկություն իրականացնող բրիդանական գորպենային ռազմանավեր. ամեն երեկո, երբ վերջալույսն իջնում էր աշխարհի վրա ու վրան քող փռում, մթության մեջ գրեսնում էինք բրիդանական նավերի ուրվագծերը, որ անհանգիսպ պարփակում էին ծովում: Երեք շաբաթ անցավ առանց միջադեպի:

1914 թվականի նոյեմբերի 3-ի առավորյան՝ Թուրքիային պարբերազմ հայրարարելուց երկու օր առաջ, ինձ արքնացը ին ու գեկուցեցին, որ բրիդանական ու ֆրանսիական ռազմանավերը մոփենում են և ամենայն հավանականությամբ պարբրասպրվում են գրոհելու:

Ես հրամայեցի կայազօրի գինվորներին զբաղեցնել դիրքերը, պարբրասպել թնդանոթները, իսկ ինքս շրապեցի իմ դիմակետ, որը գլուխում էր Աշշի Բարա լեռան վրա, և որդեռից երևում էր ողջ բերդամասը: Ես գեկույց ուղարկեցի շրաբ-կայան և սպասում էի հերքագա կարգադրությունների: Դրանք դեղ հասան մարդկանց պարբրասպ պահելու և գործողություններ չնախաձեռնելու հրամանի ձևով:

Անզիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը հայդնվեցին, իմ գնահարմամբ, 12000 մ հեռավորության վրա ու սկսեցին եռություն ունբակոծել Սեղ-ու Բահրի և Քում Քալեհի բերդամասերը: Կես ժամ ունբակոծելուց հետո՝ առավորյան ժամը

7-ին, նրանք ենք քաշվեցին:

Ես մըրադիր էի լրել դիրքակեփս, երբ ենչեց մի ահավոր պայթյուն, ու գերինը ցնցվեց, ինչպես երկրաշարժի ժամանակ: Ես վազեցի դեպի հեռախոսը ու կապվեցի շրաբ-կայանի ենք: Ինչ է պարահել՝ ոչ ոք զգիպեր: Սակայն շուրջ իմացանք, որ բրիդանական ռազմանավից արծակված ականը օդափոխման ճեղքից ընկել է Մեղ-ու Բահրի զինամթերքի պահեստի վրա, և այնպես պարսպարված հինգ հարյուր սպաներ ու զինվորներ սպանվել, բառացիորեն կրոր-կրոր են եղել: Գնդապետ Հալի բնյը միակն էր, որ փրկվել էր: Երբ ես լինա նրան, կրած ապրումներից դեռ կիսախենթ վիճակում էր:

Այս «պարերազմ» ասվածը բավական փեաճ բան դուրս եկավ, և ես սկսեցի ավելի շապի մրածել Էվերեկում գրինվոդ իմ ծնողների ու Ձեմիլեի մասին: Օրեցօր նվազում էր վստահությունս, թե ես կկարողանամ հաղթահարել բոլոր խոցնդոքները: Նվազում էր նաև իմ վստահությունը, թե ես երջանիկ մարդ եմ:

Մենք սպասեցինք ևս եինք շաբաթ՝ անորոշության շաբաթներ, անվերջանալի ու միապաղադ սպասման շաբաթներ: Վաղ թե ուշ խնդիրը պետք է նորից ծագեր, և բրիդանական ու ֆրանսիական ռազմանավերը նորից պետք է հայտնվեին մեր առջև, բայց ե՞րբ... Եվ ինչո՞ւ են հապաղում: Եվ նորից բրիդանական գորպեղային նավերի միապաղադ ու համար պարեկությունը:

Դեկտեմբերի 13-ի ցերեկը, երբ ես Մեղ-ու Բահրի բերդամասում սպայական հավաքի էի, թնդաց ևս մեկ ահավոր պայթյուն: Մենք բոլորս սլացանք դեպի մեր դիրքակեփերը, սակայն մշտապես ներկա գորպեղային նավերից բացի թշնամու այլ նշաններ չկային: Նեղուցի կողմից մեզ էին հասնում մարդկանց հազիվ լսելի ձայններ, սակայն մեր դիրքերից ծովին նայելիս ոչ չեր երևում:

Հրամանադրար գեներալի գրասենյակից շուրջ մեզ փեղե-

կացրին, որ թուրքական «Մետոդի» ռազմանավը հարձակման է ենթարկվել սուզանավի կողմից և խորբակվում է:

Ես լրեցի դիրքակելու ու պացա դեայի մոդակա քարձունքը: Այնքեղի գրեա, թե ինչպես նավը խորբակվեց. նաի՝ առջևի մասը, հետո՝ նավն ամբողջությամբ: Ես գրեանում էի նավասրիներին, որ խուճապահը վազում էին դեայի փրկամակույկները, մյուսները նավից նեփամում էին ջուրը: Այդ ամենը մի քիչ խենք ու մի քիչ անհավաքալի էր թվում: Դա նման էր ծովային աղեք պարկերող նկարի: Անբնական էր: Զրի մեջ ամենուրեք մարդիկ էին երևում: Նավը սուզվում էր, չորս կողմում փրկամակույկներ էին պարպատում, մարդիկ լռում էին այս ու այն կողմ: Երբ նավը վերջնականապես սուզվեց, հենքնից գոլորշու հսկա մի ամպ գոյացավ:

Ներազայում գրեղեկացանք, որ թշնամու սուզանավը մեծ վարպետությամբ գրասը մղոն խորացել էր նեղուցի մեջ՝ խուսափելով անթիվ ականներից: «Մետոդի» վրա հարձակումն այնքան անսպասելի էր, իսկ հարվածը՝ այնքան հուժկու, որ նավի վրա զդունվող անձնակազմի երկու հարյուրից ավելի անդամներ զնիվեցին: Կես ժամվա ընթացքում ամեն ինչ ավարբված էր:

Ես սկսում էի հասկանալ, որ պարերազմը եզր ու դաժան, կործանարար ուժ է:

Դրանիներն եցզրեթերկու ամսվաանգործությունը: Տորպեդային նավերը շարունակում էին անվերջ պարպել հեռվում, իսկ մենք պարբասրվում ու սպասում էինք, սպասում էինք ու պարբասրվում: Ես սկսեցի մրտել. «Ի վերջո, պարերազմը մի քանի չափազանց թանկ ու դժբախտ պարահարների շղթա՞ չէ, պարահական մի ռումբ և մի սուզանավ, որին հաջողվեց դիպուկ հարված հասցնել»:

1915 թվականի փետրվարի 18-ի առավույան մեջ ողջունեց մի նար ծայն. երկնքից լսվեց շարժիչների գվոցը: Թշնամու երկու մեծ ինքնաթիռները, թռչելով մեր հնառն հակաօդային թնդանոթների հասանելիությունից դուրս, թռուցիկների

երկու կապոց ցած նեփեցին մեր դիրքերի վրա ու շրջվեցին դեպի ծովը: Երբ կարդացի այդ թռուցիկները, մրածեցի, որ մասնակցում են ամենազարմանալի պարտերազմի. թռուցիկներում ասված էր, որ անգլո-ֆրանսիական միացյալ ուժերը պարտասպարզում են մեծ հարձակման: Ես թռուցիկներն ուղարկեցի հրամանափարին՝ գեներալ Զևադ փաշային, և որքանով ինձ հայրնի է, դրանք մինչ օրս պաշտոնական փաստաթղթերի մաս են կազմում: Մեր թշնամին ոչ միայն կործանարար էր, այլև քաղաքավարի:

Թուղթ ամրակենքերին հրամայվեց պարտասպարզել, և այդ նույն ժամանակ իմ դիրքերի ճիշդ դիմացը գրնվառ Օրխանին միեր բերդամասում գերմանական հրեփանային մարտկոց վեղակայվեց:

Ողջ օրս անցկացրի՝ սպազելով մեր ամրակենքերի վիճակը, մեր գենքերն ու մարդկանց պարտասպարզությունը: Երբ գիշերվա կողմ վերադարձա կացարան, սկսեցի խորիել դաշնակիցների ռազմավարության մասին: Խոշոր ծովային ճակարամարդերի վերաբերյալ լորեր չկային, և այս պահին գերմանական հիմնական նավազորմը կարծես թե ապահով կերպով մեկուսացված էր: Ուրեմն ինչո՞ւ էին հապաղում Միջերկրականում գրնվող անգլիական ու ֆրանսիական նավերը մեր դիրքերը գրանցելու հարցում: Ինչ էր նշանակում նոյեմբերի 3-ի այդ անեռանդ հարձակումը: Ինչի՞ համար էր ասպեկտական գգուշացումը վերահաս հարձակման մասին: Միթե նրանք այնպիսի արեամարիանքով էին վերաբերվում մեր ամրակենքերին և մեր կարողություններին, որ մեզ ենք քաշվելու հնարավորություն էին փալիս: Կամ գուցե, մրածում էի ես, անզլիացիներն ու ֆրանսիացիները չե՞ն ցանկանում գրավել Դարդանելը: Սակայն դա անհեթեթություն էր թվում:

Մդմորումներս միայն պարտերազմական ռազմավարության գաղփնիքների շուրջ չէին: Ինչ է լինելու վաղը: Ես համոզված էի, որ մենք մեծ ճակարամարդի շեմին ենք, իսկ ես ոչ այնքան լարված էի, որքան անփարբեր: Սա կարող է անհավանական

թվալ, սակայն... շար էի երիտասարդ, և մեծ էր խոշոր ճակարանարդ գրեսնելու սպասումը:

Ես ինձ շար միայնակ էի զգում: Վերջապես հուսահագությունից զանգահարեցի Մուհարեմին՝ Գյխավոր շրաբկայան, որը մովք գրասնինգ մղրն ենուու էր: Մենք շուրջ գրասը բռայե զրադեցրինք կարևոր նշանակություն ունեցող ենուախոսագիծը՝ սիրով գրալով միմյանց երկու վախեցած օդիորդների նման: Ինձ չսփոփեց նույնիսկ այն, որ, ըստ Մուհարեմի, ամրակերպերը քննարկելու ժամանակ Գյխավոր երամանագրար Զևադ փաշան ասել էր՝ չնայած իմ երիտասարդ գրադիքին՝ նա մեծ հույսեր է կապում իմ կարողությունների հետ և վսկահում է իմ դարտողությանը Էրթողրուլի երամանագրարությունն իրականացնելու հարցում: Ինչ վերաբերում է ունակություններին, ապա դրանք ինձ վսկահություն չեն ներշնչում, իսկ իմ կողմից արվող ցանկացած դարտողություն հավանաբար սխալ կլիներ:

Քունս չէր գրանում. զլիսիս մեջ բազում մքրեր էին պարպիսմ՝ մքրահոգություններ ու հիմնախնդիրներ: Ես մքրորում էի այն աղով ու անորոշ լուրերի շուրջ, որ պարպիսմ էին սպայական շրջանում այն մասին, թե Թուրքիայի ներքին շրջաններում շար անհանգիստ մթնոլորդ է գիրում, և որ Հայկական հարցը վերսպին լուրջ խնդիրների գեղիք է գրալս: Թուրք առաջնորդներն ունենին սեփական լուրջ խնդիրները: Ես գիրեի, որ նրանք մքրածում են, որ Հայկական հարցը պեսք է լուծել իրենց համար ավանդական և ենարավորինս արագ մեթոդով՝ կառավարության կողմից կազմակերպված ջարդերի միջոցով: Որոշակի ոչինչ դեռ չկար, սակայն ես լավ էի իիշում պարանեկությունս և ժողովրդիս պարմությունը:

Հարազարնե՞րս... Վեց գրադի է, ինչ նրանց չեմ գրեսել: Եղբայրներս հեռացել են գնից, մնացել են ծերացող հայրս, մայրս և քոյրս, որ դեռ մանկահասակ էր, երբ ես հեռացաց: Ի՞նչ է լինելու նրանց հետ: Ի՞նչ է լինելու նրանց հետ, եթե ես զոհվեմ: Ես արդեն գրեսել էի պարերազմը՝ գիրակցելու համար,

որ մահը իրապես կարող է վերջ դնել արկածներին: Քանի դեռ ողջ էի, համոզված էի, որ որպես թուրքական բանակի սպա կարող եմ վսփահ լինել, որ նրանք պաշտպանված են: Կյանքիս այս առաջին ճգնաժամի ընթացքում ես մրածում էի հարազարդներիս մասին ավելի շատ, քան երբեմ: Այդ գիշեր անհանգիստ քննեցի:

Փերքրվարի 19-ը դաժան ցուրք օր էր: Ծռվից ծանր ու դանդաղ բարձրանում էր թանձր մառախուղը: Ես վաղ էի արթնացել և ժամը վեցին եղոր հեռադիրակով զննում էի չորս կողմս, երբ նախ երկնքում սև ծուխ հայրենիքեց, հետքո հեռվում ասդիմանաբար նշնարվեցին առաջ սլացող քսանչորս ռազմանավերի ուրվագծերը: Պահպանելով մշտական կապը շրաբկայանի հետ՝ նայում էի, թե ինչպես հորիզոնին երևացող ծխի ամպիկներն ասդիմանաբար խոշորանում ու ավելի չարագուշակ գտնաք էին սրբանում: Ես չգիտեի, թե դրանք ինչ արագությամբ են շարժվում: Գիրեհի միայն, որ դրանք շատ արագ են մորթենում:

Շրաբ-կայանից ինձ իրամայեցին կրակ չբացել, մինչև թշնամին չսկսի հարձակումը, ուստի ես զինվորներիս իրամայեցի ռումբերից պաշտպանվել խրամագներում, մինչև աներաժեշտ լինի գործի դնել թնդանոթները:

Ես հարգանքով էի վերաբերվում թշնամու ռումբերի չափսերին ու հեռահարության հնարավորություններին: Մրգածում էի՝ արդյոք կրակ բացելու որևէ հնարավորություն կունենանք, թե ոչ: Ես հասկանում էի՝ եթե թշնամին բացահայտի մեր դիրքերը և հարվածի, ապա իմ փոքր բերդամասը շատ արագ կոչնչանա:

Առավորյան ժամը 7³⁰-ին ֆրանսիական ռազմանավերը դիր-քավորվեցին Դարդանելի նեղուցի աջ մասում, մինչդեռ անգ-լիացիները գրադեցրին ճախակողմյան դիրքը՝ ափից մոտ 10000մ հեռավորությամբ: Այսուհետեւ հետքեց սարսափելի լարված լուսություն՝ չարագուշակ ու սպառնալից: Դա, անշուշփ, կյանքիս ամենաերջանիկ պահը չէր:

Այսոդ ընթացքում ռուսական «Ասկոլի» հածանավն օգտագործվում էր հսկողություն իրականացնելու նպարակով, քանի որ ոչ մի փորձ չէր ձեռնարկում մասնակցելու պարրասպրվող գրոհին:

Ժամը 8⁰⁰-ին Օրիսանիեի բերդամասում գիրնվող գերմանացիները, չկարողանալով այլևս լարվածությունը փանել և հակառակ ընդհանուր հրամանին, թշնամու գրոհին սպասելու փոխարեն կրակ բացեցին: Նշանառությունն ահավոր էր, քանի որ ռումբերն ընկնում էին թիրախներից շար հեռու՝ ողբարձրացնելով ջրի հսկայական գորշագույն ամպեր:

Թշնամին կարծես հենց դրան էր սպասում, քանզի այդ համազարկից հետո խառնակություն սկսվեց, և նրանց ողջ նավապորմը անխնա պարփակիան կրակով ռումբերի այն-պիսի անձրև թափեց բերդամասի վրա, որ շար շուրջով այն դարձավ ափին վառվող մի հսկա խարույկ: Շինությունները կորան կրակի մեջ. օդում պլուրվում էին կործանված բերդամասի բեկորները, և վեր էին բարձրանում ծխի հսկայական սյուներ:

Հանկարծ մղոնների երկարությամբ ողջ ծովակնյա գիծը պայթեց ահավոր ժայթքող բոցերով. թշնամին նորից հարվածեց՝ այսանգամ թնդանոթներն ուղղելով Սեղ-ով Բահրի և Զում Քալեեի բերդամասերի վրա: Այնքեղ, որպես ես էի կանգնած, սկսեց ցնցվել հուժկու երեսքակնությունից: Ծխի անթափանց ամպերի պարճառով մի քանի մղոն հետափորությամբ ոչինչ չէր երևում: Դրեպանավորներիս համար ուղիղ նշան բռնելն անհնարին դարձավ: Տասը անհասցե կրակոց արձակելուց հետո ես հասկացա, որ վարդնում ենք զինամթերքը և այդ մասին դեղեկացրի գնդի հրամանադրությանը: Դրամանադրարը՝ գնդապեկ Հայի բեյը, ինձ հանձնարարեց գործել ըստ նպարակահարմարության:

Ոռավույյան ժամը 10³⁰-ին ես հրամայեցի զինվորներիս պարփակարվել զինանցում, իսկ ինքս վերադարձա դիրակեվ: Ուշադիր հետևում էի թշնամու գրծողություններին:

Նեղուցը վերածվեց խենթանոցի, դժոխքի, խելագար աշխարհի ցնորական մի պարկերի, որը նավերի, կրակոցների, ռումբերի պայթյուններից օդ բարձրացող, եռացող ցեխի հսկայական կրոյփերի խառնուրդ էր: Ռումբերը թռչում էին բոլոր ռողդություններով՝ առանց նպարակի, անհմասիր: Ռողը ռորբերիս դրակ դրդում էր, իսկ ահավոր աղմուկից գլուխ ցավում էր այնպես, ասես հիմա կպայթի:

Ժամը 11^{րդ}-ին հրաձգությունը դադարեց, բացառությամբ որոշ կեպերում մեկընդմեջ հնչող կրակոցների: Նուադիտակով վեսա, որ Օրիանինի բերդամասը ոչ ավելին, քան վառվող վիարակ է դարձել, որից թանձր ամպեր են բարձրանում: Սեղով-Քահրը և Քում Քալեհը հավանաբար նույնպիսի վիճակում էին. դրանց թնդանոթները լոնցված էին: Միայն հերոսական մարդկոցներից մեկի պարասխան դրակ թույլ փորձերն էին հուշում, որ դրանք ամբողջովին ոչնչացված չեն: Դա թուրքերի կործանումն էր:

Կեսօրին հրաձգությունը միանգամայն դադարեց, և լսելի դարձան նավարորմի նվազախմբերի ռազմական քայլերգերը. նրանք հաղթանակ էին դրունում:

Ժամը մեկից քիչ անց թշնամին վերսկսեց ռազմական գործողությունները՝ այս անգամ կրակն ուղղելով իմ բերդամասի վրա: Ես հրամայեցի զինվորներիս մնալ խրանափներում, իսկ ինքս կանգնեցի դիրքակենքում: Մենք ոչ մի կրակոց չարձակեցինք: Մեր գլխավերնում պարփակում էին թշնամու ինքնաթիռները. մենք կյանքի նշաններ ցույց չէինք դրախիս: Ոչ ոք չէր երևում:

Հավանաբար նրանց դիվորդները գեղեկացրին, որ Էրթողրուլի բերդամասը նույնպես լոնցված է, քանի որ նավարորմը սկսեց համարձակ ընթանալ դեպի նեղուցի մուտքը:

Ժամը 3^{րդ}-ին նավերից մեկը մոփեցավ մի կեփի, որն իմ թնդանոթներից մոտ 5000մ հեռավորության վրա էր: Մի քանի դրաք այն մնաց այդ դիրքում. կարծես նպարակ ուներ նավերի կրակն ուղղորդել մեր ամրակեփերի վրա, որոնք նեղուցի

ավելի հեռավոր մասում էին:

Ժամը 3^{րդ}-ին զինվորները դիրքեր գրաղեցրին թնդանոթների մոտ. ես զգուշորեն նշան բռնցի և որոշեցի հեռավորությունը: Ժամը 4^{րդ}-ին հրամայնցի կրակ բացել:

Նավը փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չուներ. այն ուղիղ մեր կրակագծի վրա էր: Մինչ անձնակազմը հասկացավ, թե ինչ է կապարվում, մենք արդեն հասցրինք ջախջախնել նավակողերը: Նավն անհաջող փորձեց շրկել դիրքը՝ ուղիղ հարվածներից խուսափելու համար, սակայն մենք կրակի այնպիսի հեղեղ էինք թափել նրա վրա, որ փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չկար: Նավը թեքվում ու պարփակում էր խաղալիքի պես: Ռազմանավերը նրան օգնության շրապեցին և փորձեցին դուրս քաշել կրակի օղակից: Հազիվ էին նավը հինգ հարյուր մետր այն կողմ քաշել, երբ այն շրջվեց ու սուզվեց:

Իսկ ենքու բացվեցին դժոխքի դռները: Մի ամբողջ ժամ անգլիական ու ֆրանսիական նավագործությունները միասին կրակ էին թափում մեզ վրա: Մեր մարդկոցներն անզոր էին նրանց դեմ, ու մարդիկ ապաստան էին փնդրում, ուր որ հնարավոր էր:

Արդեն մթնում էր, երբ թշնամին վերջապես հետք քաշվեց, իսկ ես կանգնել էի փլարակների վրա, որոնք մեր երբեմնի բարաքներն էին: Ամբողջովին կլանված էի այն ահավոր ողբերգությամբ, որն ինքս էի սպեղծել: Սեփական երիտասարդությունն ճգնում էր ինձ: Կյանքն անդանելի ծանր բնո՞ էր թվում:

Ես փլարակների միջով քայլեցի դեպի մեր խրամագրները և այն սպաների ու շարքայինների կողմը, ովքեր պարասխանագոր էին թնդանոթների համար: Նրանք մինչև գորկագուղը ցեխի ու կենդի մեջ էին. կարծես ուժասպատ վայրենիներ լինեին, աշխարհի աղբակրոյդի վրա նսդած գիշակերներ:

Հրամայեցի անվանականչ կապարել. ի զարմանս ինձ՝ թեև վիրավորները շաբ էին, սակայն մարդկային կորուսդներ չկային: Մենք նշեցինք այդ իրադարձությունը՝ մի կերպ պար-

բասդված ուրեսարի սեղանի շուրջ հակաքված:

Ժամը 8^{րդ}-ին ես սկսեցի սրանալ վերադաս սպաների շնորհավորանքները: Մուհարեմը զանգահարեց Գյխավոր հրամանափար Զևսադ փաշայի հագուկ հանձնարարությամբ: Պարզվում է, որ ես այն միակ մարդկոցի հրամանափարն էի, ում հաջողվել էր թշնամու նավ խորդակել: Ես շաբ հոգնած էի՝ այդ կապակցությամբ ուրախանարկ համար, սակայն միտքում էի, որ ես այնուամենայնիվ բախսրավոր մարդ եմ:

Երեք օր շարունակ վագր եղանակն ու ալեկոծված ծովը թշնամուն գործելու հնարավորություն չէին գույն, և այդ ընդմիջնան ընթացքում մենք հնարավորինս վերականգնեցինք ամրակեփերը ու նորոգեցինք վնասված թնդանոթները: Ես շաբ գրադված էի և որևէ քանի մասին մրածել չէի կարող:

1915 թվականի փետրվարի 25-ին ես նորից գետա, թե ինչպես թշնամու նավադրումը, գոլորշի արձակելով, շրապում է մեր կողմը: Մեր դիրքերի աջ կողմից և մեր թնդանոթների հասանելիությունից դուրս գետա նաև այն նույն ռուսական ռազմանավը, որը հայտնվեց ու դիրքարկման դիրք գրադեցրեց Սարսու ծոցում:

Ժամը 10^{րդ}-ից քիչ անց սկսվեց հարձակումը, որն ուղղված էր մեր բերդամասին: Մենք պարապսխանեցինք կրակոց-ներով: Սկզբում մեր ռումբերից մի քանիսը բավական հաջող դիպան թիրախին: Ժամը 11-ին անզլիական «Ազամեմնոն» ռազմանավը վնասվածք սրացավ և սրիպված էր դուրս քաշվել մարդական գոփուց: Սակայն ավելի ուշ հասկացա, որ վնասվածքն այնքան էլ լուրջ չէր, քանի որ նավը մարդի 5-ին նորից մասնակցում էր գրոհին:

«Հմա արդեն անզլիական «Էլիզաբեթ թագուիի» գրահանավն էր հայտնվել մարդական դիրքում, և նրա թնդանոթներն անդադար կրակ էին բացում. երկու ժամ անց Էրթողրուի բերդամասը վերածվեց փափակների, մարդկոցները ոչնչացվեցին, ու իմ գինը որը մեծ մասը սպանվեց: Նեռախոսը և հեռագրագծերը չէին աշխափում, սարքերը ջարդված էին, ու

Ես հայրնվեցի բացարձակ մեկուսացման մեջ:

Երբ երեփակոծումը վերջապես դադարեց, Ես երերալով քայլեցի փլափակների միջով՝ փորձելով պարզել, թե արդյոք որևէ մեկը ո՞ղջ է մնացել: Վերջապես գիր մի ծեր սպայի՝ Դիմի բեյին, որ կիսախենթ վիճակում նստած էր թնդանոթից մնացած ավերակների վրա ու ինչ-որ բան էր մրմրթում: Ի վերջո Ես կարողացա նրանից պարզել, որ իմ մարդկանցից մի քանիսը նահանջել են դեպի լեռները:

Փորձեցի կապվել գնդի հրամանափար Դալիլ բեյի հետ, ով գրինվում էր մեր դիմակնարից մոտ 1500մ հեռու: Սակայն երբ գիր նրան, հասկացա, որ իմ գեկույցը նրան առանձնապես չէր հեփաքրքրի. Դալիլ բեյի մարմինը անշնորհք ծևով ճգմված էր գրասեղանի փլափակների տրակ, գանգը՝ շախօշախված:

Ես գործում էի ըստ բնագդի ու վարժանքի: Ես սպա էի, իսկ սպայից ակնկալվում են որոշակի գործողություններ: Մի քանի րոպե անց ինձ հաջողվեց քանդել հեռախոսային գծերի խճճված կծիկն ու սարքերը և մեր կորուսպների մասին փեղեկացնել բերդամասի Գլխավոր հրամանափար Զեադ վիաշային: Հրաման սպացա ենարավորության դեպքում գիրնել իմ նահանջած զինվորներին և ուղարկել նրանց գլխավոր ճամբար: Ես պետք է վերադառնայի բերդամասում գրնվող իմ դիմակեր ու հայրնեի թշնամու հեփագա գործողությունների մասին:

Ժամը 1^{ու}-ին ամեն ինչ դեռ հանգիստ էր: Ես վերադարձա մեր դիրքեր և համիարզիս ուղարկեցի գրնելու նահանջած զինվորներին: Ուշադրությունս սևեռել էի առաջ ընթացող նավերի վրա: Ես լսում էի, թե ինչպես են նվազում նրանց նվազա-խմբերը: Մահ՝ քայլերգի ներքո: Այն պահին, երբ վերջին սուրբանդակին ուղարկեցի Գլխավոր շփաք-կայան՝ իրավիճակի մասին հայրնելու, թշնամու օդանավը բացահայտեց մեր դիրքերը: Ժամը 1^{ու}-ին թշնամին նորից կրակն ուղեց մեր բերդամասի փլափակների վրա, միայն թե այս անգամ նշան էր բռնել իմ գրադեցրած դիրքի վրա: Ուումբերն

անձրևի պես թափվում էին ջրս կողմս, ու ես վազեցի դեպի ապաստարան։ Երիբասարդ էի ու շար վախեցած։ Ես վսփահ էի, որ ինձ կսպանեն, ու դա ինձ դրու չէր գալիս։ Այս ու այն կողմ ներվելով՝ ես սլացա դեպի խրամափները, որ փորել էինք լեռների մոտ։ Դրանք լցված էին նախորդ գիշեր գեղացած անձրևի ջրով ու հողի կնծիկներով, որ ռումբերը ցրել էին ջրս բարոր. դրանք խրամափներ չէին, այլ ցեխավիտներ, սակայն ես գրա մի կիսալիքը փոս ու կուչ եկա դրա մեջ, մինչև գլխավերնումս սուլոցով ու աղմուկով պանում ու պայթում էին ռումբերը։ Ես բթացած սպասում էի, թե ինչ է լինելու հետք։ Շար չանցած՝ իմացա։ Լսվեց մի սարսափելի դղրդոց, ու մի քանի մետր այն կողմ ռումբ պայթեց։ Ինձ ոչ մի բեկոր չդիպավ, սակայն պայթունի ալիքն ինձ դուրս շարդոց փոսից, և ես բառացիորեն մինչև ուսերս թաղվեցի խրամափի մաղասի ու ցեխաջրի մեջ։

Երբ կարողացա դուրս պրծնել, արդեն մքնում էր։ Մարմինս ցավից ու հոգնածությունից անզգայացել էր, և իսկապես չգիրեմ, թե ինչպես կարողացա վերադառնալ դիբակեփ և վերջին անգամ հայացք նեփել թշնամու դիբքերին։

Իմ ողջ կյանքում ինձ երեք այդպես մրայնակ ու լրված ցի զգացել, երբ, թողնելով դիրքս, սկսեցի ռոբերս քարշ փալով շարժվել դեպի գլխավոր ճամբար։ Ես բորիկ էի, ու շար չանցած՝ ռոբերս արդեն արյունահօսում էին ռումբերի սրածայր բեկորների վրայով քայլելուց։ Մի պահ հանգիստ առնելու համար կանգ առա ու հետ նայեցի. դեսա հաղթանակած քանակի վառած հազարավոր լույսերը և լսեցի հեռվում ցնծացող նվազախմբերի հազիկ լսելի երաժշտությունը։

Սկսեց ծյուն ու մանր անձրև մաղել։ Ես քայլում էի առաջ՝ ողորմնի ու խղճուկ։ Ինձ թվում էր, և հիշողությանս մեջ այդպես էլ դաշվել է, որ քայլել եմ մղոններ ու ժամեր, մինչև բառացիորեն դիպել եմ մի եկն գինապահեսպի։ Իրականում երևի մնկ մղոն ու մի քիչ էի քայլել, սակայն դա էլ հսկայական դրաբանաւթյուն է, եթե բոկսին քայլում ես ռումբերի բեկորների

Վրայով:

Ներսից խրխնջուն լսվեց, ու ես այնպեղ գրա թեթև վիրավորված մի ձի: Երբ մքության մեջ հավեցի նրան, կենդանին կարծես վար վիճակում չէր: Այդպես էլ չեմ հասկանա, թե ինձ ինչպես հաջողվեց առանց սմբակների գրակ հայդրնվելու նրան ուղրի կանգնեցնել:

Ես մի կերպ եեծնեցի ձին, ու նա դանդաղ, գլուխը կախ դեղից շարժվեց. այդ գիշեր ավելի խղճուկ զրյաց հավանաբար դժվար կլիներ գրնել: Մեզ հարվածում էին անձրևն ու ձյունը, հետո վրա հասավ փոթորիկը:

Պարզ չեմ հիշում, թե ինչ էր կարարվում, մինչև հանկարծ հրացանի կրակոցի ձայն լսվեց: Դա ինձ ուշքի բերեց: «Ո՞վ է զայիս» կորուկ կանչին ես պարասխանեցի՝ բացահայտելով ինքնությունս:

Ինձ ուղեկցեցին պարասխանարու սպայի վրանը, և ես հայդրնվեցի հեփսնակային փոքր զորախմբի մով, որ գիշերում էր այդպեղ: Նրանք ինձ ուղելիք ու ջուր գրվեցին: Զիու վերքերը քիչ թե շար մշակելուց հետո ես որոշեցի շարունակել ճանապարհ, քանի պարզեցի, որ զիսավոր ճամբարը շար հեռու չէ, և որ մի քանի ժամ առաջ իմ բերդամասի զինվորների մի փոքր խումբ գնացել է այդ ուղղությամբ:

Կեսօրից մի քանի ժամ էր անցել, երբ հասա քանակի ճամբարը, որպես գրա մեր բերդամասի ողջ մնացած սպաններին ու զինվորներին: Տասնութ մարդ՝ բոլորը վերին ասդիճանի եյուծված, պարառուրված համազգեսրբներով, վառողի հետքը դեմքերին, նրանց մեծ մասը՝ վիրակապերով: Ես իմ ու իմ մարդկանց ժամանման մասին գեկուցեցի Գիշավոր շփարին: Ակդիվ ժառայությունից ազարման հրաման սբացա և մի քանի օր պառկեցի զինվորական հիվանդանոցում:

Դուրս գրվելուց անմիջապես հետո ինձ նշանակեցին Ռումելի-Համիդիեի բերդամասի հրամանաբար և հրամայեցին անհապաղ մեկնել այնպեղ: Ես անմիջապես հավաքվեցի և Էրթողուլի բերդամասի կործանումից հինգ օր անց

արդեն սրանձնեցի նոր պաշտոնս:

Ռումելի-Համբիկեի քերդամասը Էրթաղրուլից շար ավելի լավ կամ վար վիճակում չէր, սակայն նրա բոլոր թնդանոթները ենթահար չէին: Ես սկսեցի մրածնել, որ Դարդաննի պաշտպանությունը վերածվել է վար իրավիճակից հնարավորը քամնելու և հնարավորինս երկար դիմանալու մարդավարության, մինչև մեզ դիրքերից դուրս մղեն: Թուրքական մարդկոցները թշնամու նավերին լուրջ վնաս հասցնել չէին կարող, ու դրանք աներեր առաջ էին շարժվում: Երբ ես ժամանեցի Ռումելի-Համբիկեի քերդամաս, թշնամու ռազմանավերն արդեն իննու մղոն խորացել էին Դարդաննի նեղուցի մեջ ու դեղակայվել նրա երկու կողմերում՝ Քարանլիկ Լիմանում ու Էսրի Շիսարլիքում: Մի քանի օրվա ընթացքում նրանք գրեթե ամբողջովին ականներից մաքրեցին մոտ երկու մղոն երկարությամբ ճանապարհը:

Մարդի 5-ից 7-ը թշնամու նավաբորմը վերսկսեց հարձակումները մեր քերդամասերի վրա, և միևնույն ժամանակ սկսվեցին օդային գրոհները: Նրանք թուցիկներ էին ցած նեփում, որոնցում ասված էր, որ մենք գերմանացիների հետ անելու ոչինչ չունենք, որ անզիացիներն ու ֆրանսիացիները ցանկանում են մեզ հետք բարեկամական հարաբերություններ հասդարել:

Մարդի 5-ին թերակղզու եվրոպական մասում՝ Սարուսի ծոցում, գյոնվող անզիական ռազմանավերը գիշավոր դիմակերփի աջակցությամբ մոտ 20000 մ հեռավորությունից սկսեցին դաժանումբակոծությունը՝ թիրախնարձնելով Զիմենլիքի, Անդրկու-Մեջիդիեի, Քիլիդ-ու Բահրի, Անադուլու-Համբիկեի և իմ՝ Ռումելի-Համբիկեի քերդամասերը:

Մարդի 7-ին Անադուլու-Համբիկեի, Զիմենլիքի և իմ հրամանադրությամբ գործող քերդամասերը մասսամբ քանդված էին, իսկ ռազմամթերքը՝ հիմնականում ոչնչացված:

Տասնմեկօրյա ընդմիջումից հետո՝ մարդի 18-ի առավովյան ժամը 11²⁰-ին, «Ծովային երեշները» մեկ այլ գրքի ձեռնար-

կեցին, որն ուղեկցվամ էր կադրադի ռմբակոծությամբ:

Ին գրադեցրած դիրքից մոդավորապես եինզ մղոն այն կողմ ֆրանսիական ու անգլիական ռազմանավերը նեղուցում նավարկում էին հարձակողական նոր դիրքեր գրադեցնելու նպատակով:

Սա արդեն մահացու վրանգավոր էր, ու ես միաձեցի. «Տեսնես երբ է այս ամենն ավարտվելու»: Ավելի եզր բերդամասերը, որ կանգնած էին նեղուցի մուտքի մոտ, վաղուց արդեն լուցվել էին. թշնամու ռազմանավերը զգալիորեն առաջ էին ընթացել նեղուցի միջով, ու քանի որ նրանց փորձում էին կազնեցնել միայն մի քանի փոքր բերդամասերի ոչ հեռահար թնդանոթները, Կոստանդնուպոլիսի անկումը ժամնրի հարց էր թվում:

Կանգուն մնացած բոլոր բերդամասերի պատասխանադրու սպաներին փրկել էր հրաբառ հրաման՝ դիմադրել թշնամուն բոլոր միջոցներով և հենարավորինս երկար ժամանակ հետ պահել: Հայուկ հրաման հարկավոր չէր՝ հասկանալու համար, որ թուրք առաջնորդները խորապես մդահոգված են:

Ես դիրքավորվեցի մարտկոցի կողքին և հրամայեցի պարրասպր պահել ամենահզոր թնդանոթները:

Ժամը 12^{րդ}-ին Անադոլու-Համիդիեի բերդամասը, որը դեռևս ուներ երկու գործող հեռահար թնդանոթներ, կրակ բացեց թշնամու նավաբորմի վրա: Նավերը շարունակում էին կորագծերով հետ ու առաջ շարժել ու կարծես չվնասվեցին:

Այդ օրը դունանաներով ռումբեր պայթեցին. դրանք կարկուրի պես թափվում էին գերնին ու ջրի մեջ:

Ժամը 2^{րդ}-ի դրությամբ Անադոլու-Համիդիեի բերդամասը՝ թուրքական ամրակերպերից վերջին կանգուն մնացածը, լիովին ջախջախված էր, իսկ Զիմենլիքի բերդամասը պայթյուն-ներից մասնաբվել էր: Չանակ քաղաքն այրվում էր:

Ժամը 3^{րդ}-ին հայդրանցին բրիդանական ինքնաթիւններն ու սրիակեցին թուրքական բանակին նահանջել:

Գիրակցնելով, որ մեր հիմնական ամրակերպերը ոչնչացված

են, թշնամին սկսեց ավելի համարձակ խուսանավել, և ասիական կողմից ֆրանսիական մի նավ թեքվեց դեպի ափ: Ես ուշադիր նայում էի, թե ինչպես է նա քայլ առ քայլ մոդենում: Լարվածությունից շրոնչ պահել էի: Նավն ավելի ու ավելի էր մոդենում, ենքո դանդաղեցրեց ընթացքն ու շարժվեց դեպի նեղուցի կենդրունական մասը: Ես հրամայեցի կրակ բացել, և մեզ հաջողվեց երեք դիպուկ հարված հասցնել: Դրանից հետո էլ շարունակում էինք կրակ թափել նավի գախտակամածի վրա: Դիպուկ կրակոցներից մեկը ջախջախնեց նրա դեկանիվը: Նավը սկսեց մի կողմի վրա թեքվել: Փոխհրաձգությունը սաստիկացավ: Ժամը 4⁴⁵-ին նեղուցի մյուս ափի մերձակայքում՝ մոդրավորապես 450մ հեռավորության վրա, բրիդանական ռազմանավերից մեկը կպավ ականին և այնքան արագ տուգ-վեց, որ նրան օգնության շփապող գործադային նավերն այլս ոչինչ անել չէին կարող: Ժամը 5⁰⁰-ին բրիդանական մեկ այլ ռազմանավ՝ ծխի խիստ ամպերի մեջ կորած, հազիվ քարշ էր գալիս ափին գուգահեն:

Ֆրանսիական ռազմանավը հանձնվելու ազդանշան դրվեց, սակայն մեր թնդանոթներն անողոք էին և ոչ մի ուշադրություն չէին դարձնում նրա հուսահափ ազդանշաններին: Վերջապես այս նավն էլ անհետրացավ Դարդանելի ջրերում:

Ժամը 6⁰⁰-ին մենք հրաման սկսացանք կասեցնել կրակը, սակայն թշնամին կարծեն թե վճռական էր. չէր դադարեցնուած գործողությունները: Դեռևս կանգուն բերդամասերն իրար հետքից վերածվում էին այրվող փլարակների: Նզոր հեռահար թնդանոթները վաղուց լոել էին, և ժամանակ առ ժամանակ լսկում էին միայն մի քանի դաշդրային հրեփանիների անարդյունավետ կրակոցները:

Ժամը 6¹⁶-ին հրաման արձակվեց ավարտել բոլոր գործողությունները, քանի որ պարզ էր՝ դա զինամթերքի անհմասդր վարժուում է: Այդ ժամանակ էր, որ նկապեցի՝ թշնամու նավերը շարժվում են դեպի հարավ. կարծեն հրաժարվում են իրենց անվիճելի հաղթանակից: Ես շփոթված էի ու զարմա-

ցած: Դեպքերի այս անսպասելի շրջադարձն այնքան աաշեցուցիչ էր, որ ես անշարժ կանգնել էի դիրակեփում և փորձում էի հասկանալ, թե ինչ է նշանակում այս նոր մարդավարությունը:

Ես թողեցի դիրակեփս և որոշեցի զննել շարքից դուրս եկած թնդանոթները, սակայն հազիվ էի մի քիչ հեռացել դիրքերից. երբ մի ոռում պայթեց և, ինչպես իմացա հետպազայում, պայթյունի հետքանքով ես վիրավորվել էի գլխից և կրծքավանդակից:

Երբ բացեցի աչքերս, պարզվեց, որ պառկած են Դարդանելի քաղաքի զինվորական հիվանդանոցում: Ի հավելումն սրացած վնասվածքների՝ դեմքս և գլուխս վառողից դաժանաբար այրվել էին: Արդեն երկու շաբաթից ավելի զամված էի անկողնուն:

Ինձ ամեն օր այցելում էր Մուհարեմը և փոխանցում բազմաթիվ շնորհավորական ուղերձներ, նաև մեր ռազմական օրաթերթիկը: Ես գիտեի, որ թշնամու նավերին դիպոլի հարվածելը մի մեծ սխրանք ցեր, սակայն այդպես են սրեղծվում հերոսները: Ինչևէ, ես շոյված էի, հարկապես երբ նամակները լինում էին Զեմիլեից և մորից: Նամելի էր գիրակցել, որ սերը դեռ սպասում է ինձ, և որ ծնողներս, հակառակ հայերի ջարդերի մասին շրջանառվող լուրերի, ապահով են ու երջանիկ:

Փառքս փայլեց այն պահին, երբ Էնվեր փաշան ու նրա շքախումբն այցելեցին հիվանդանոց, և վրեղեկանալով, որ վնասվածքներս սրացել են, ինչպես հաճույքով նշում էին իմ երամանափարները, եերոսական գործողությունների ժամանակ, ինձ շնորհեց կապիտանի կոչում: Դիմա ես արդեն միանգամայն հանգիստ էի ծնողներիս համար և երջանիկ երազում էի, թե երբ կկարողանամ այցելել Զեմիլեին ու ցուցադրել պարզեցներս:

Գուցե ես այնուամենայնիվ երջանիկ մարդ եմ:

Անկողնում պառկած՝ ես շափ ժամանակ ունեի մփորելու այն մարդերի մասին, որմանց մասնակիցը եղա: Ինձ աաշեցրին

լուրերն այն մասին, թե մարդի 18-ի հարձակումից հետո թշնամին առաջ ընթանալու ոչ մի փորձ չի ծեռնարկել: Ես հարցնում էի Մոհարեմին ու ինձ այցելող մյուս սպաներին բարձր հրամանափարության պաշտոնական շրջանակներում փիրող գրամադրությունների մասին: Դեռևս գերիշխում էր այն կարծիքը, թե թշնամին ամեն պահ կարող է վերադառնալ, և այդպիսով պարփերազմը շուրջով ավարտված կլինի: Տիրում էր նաև համընդիանուր կարծիք, որ մարդի 18-ը թուրքական կառավարության վերջին օրն է: Գաղղինիք չէր, որ այդ օրը թուրք առաջնորդները մրգադիր էին ճողովրնել, և այդ նպագակով պարփասք էին պահպում հարուկ գնացքներ, որ նրանց պետք է փեղափախնեին երկրի խորքում գփնփող անվանգ շրջանները:

Երբ մարդի 19-ին անգլիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը Դարդանելով վեր «չալացան» ու չպահանջեցին նվաճած մրցանակը, դժվար է ասել, թե ով էր ավելի ապած՝ բանակը, թե թուրք առաջնորդները:

Թուրքական բանակի և ծովային ուժերի սպաները հավաքացած էին, որ դաշնակից նավարորմի հրամանափարությունը քաջապեղյակ է թուրքերի ահավոր վիճակի մասին: Ի միջի այլոց, անգլիական ու ֆրանսիական լրտեսները միշտ կասկածելիորեն լավ փեղեկացված էին ամեն բանի մասին: Դաշնակիցների հաղթանակի համար կային բոլոր նախադրյանները. թուրքական թնդանոթները լոեցված էին, բերդամասերը վերածվել էին փլարակների, զինամթերքզրեթ չկար, իսկ բազմազգ Կոստանդնուպոլսում կային բազմաթիվ հիասթափված խմբավորումներ, որոնք միայն երջանիկ կլինեին թուրքական կառավարության դապալումը դեսնելու համար:

Այս փասփերի լույսի ներքո և անցյալի իրադարձությունները վերլուծելով՝ ինձ համար պարզ է դառնում, որ դաշնակից ուժերը միկունավոր ժամանակ էին ձգում: Բայց ինչո՞ւ: Որևէ զինվորականի կամ դիվորդի համար դաշնակից ուժերի այդ

առանձնահարուկ կեցվածքը որոշ չափով կասկածելի էր թվում:

Ինչո՞ւ փերպարի 19-ի ճակարտամարդից ընդամենը մեկ օր առաջ, ինքնարթիոից թուուիկներ ներելով, դաշնակիցները զգուշացրին մեզ վերահաս մեծ հարձակման մասին:

Ինչո՞ւ էր պաշարման ողջ ընթացքում Սարոսի ներուցում ոռուական ռազմանավ կանգնած: Արդյոք հրավիրված էր այնպեղ՝ ապահով դարձությունիցդիվելո՞ւ, թեինչպես ենքրիդրանացիներն ու ֆրանսիացիները արիաբար փորձում նեղուց ներխուժեն:

Ինչո՞ւ էին դպագրվել մեզ հասած պաշտոնական գեկույցները բրիդանական կորուստների մասին, որոնք այնքան անհեթեթ էին, որ մեզ համար դրանք ավելի ծիծաղելի էին, քան զարմանալի:

Մինչև մարդի 19-ը խորդակվել էին միայն երկու անգլիական ռազմանավեր և մեկ ֆրանսիական: Երկուսը վնասվել էին, սակայն ավելի ուշ նորից մասնակցեցին ռազմական գործողությունների: Դաշնակիցների մարդկային կորուստները, պարզ պարբառներով, համեմադրաբար քիչ էին:

Ճափ չանցած՝ սկսեցին պիտիվել վարկածներ այն մասին, թե ինչո՞ւ դաշնակիցները Դարդանելը գրավելու ոչ մի հավեսալ փորձ չձեռնարկեցին: Նույնիսկ թուրք ռամիկ զինվորի անկիրթ ուղեղն էր ի վիճակի հասկանալ, որ թշնամին միքումնավոր հեռացավ իր՝ համեմադրաբար հեշտ ճեռք բերած հաղթանակից: Սա դիվանագիտության մի դրվագ էր՝ այնպիսի լկոփի կարարմամբ, որ ըմբռնելի էր նույնիսկ զինվորական ուղեղի համար:

Մեծ Բրիդանիա՝ Ծովերի փիրուեի, Զորավոր Ֆրանսիա՝ հաղթանակած, բայց հաղթանակից փախչզ՞ղ: Ինչո՞ւ...

Տեսնենք, թե ինչ իրադարձություններ նախորդեցին մարդի 18-ին: Նախ՝ ուստաները գրավեցին Հյուսիսային Թուրքիան, և ոռուական բանակը շուրջ 200 մղոն խորացավ թուրքական դրանացքում: Բացի այդ, Բռաքորի նեղուցի մուտքի մոտ ոռուական

ռազմական և դրանսպորտային նավերն անհամբերությամբ սպասում էին ազգանշանի՝ միանալու ֆրանսիական ու անգլիական նավադրումների և ցամաքային ռուսական ուժերի հաղթանակին:

Դափկերացնում եմ, թե այդ օրերին քանի՛ անքուն գիշերներ են անցկացվել անգլիական ու ֆրանսիական վարչապետական գրասենյակներում, որպես վարչապետներն ու դիվանագերները դրդում էին սոսկ այն մտքից, որ ռուսները սպանում են Կոսդանդնուպոլիսը՝ որպես իրենց անհարական մրցանակ, իսկ հետո փակում Սուեզի դարպասներն ու կործանում Անգլիայի հնդկասպանյան քաղաքականությունը, ինչպես նաև վերջ դնում անգլիական ու ֆրանսիական գերիշխանությանը Միջներկրականում։ Կոսդանդնուպոլիսի՝ Ռուսականկայսրության գերիշխանության դրակ հայդրնվելու հավանականությունը չափազանց էր գրասենյակների փոքրիկ մարդկանց համար, մղձավանց, և արդյունքում ոյուրին հաղթանակնինչ-որ ձևով վերածվեց հեղեղուկ ու կասկածելի մի պարփռության։

Ես չեմ ցանկանում իտսել գինվորականներին դեմ կամ կորմ, սակայն մի քան գիտեմ. Եթե պարփերազմներն անխուսափելի են, ուրեմն դրանք պեսքը է վարվեն ավելի մարդկային ձևով (եթե, իհարկե, ընդունենք, որ մեկ միլիոն մարդ արագ սպանելն ու հաշմանդամ դարձնելը ավելի մարդասիրական է, քան երկու միլիոն մարդ կուտորելը), և գինվորականներին պեսքը է թույլ դրա կարարել իրենց գործը և պարփերազմը դրանել՝ համաձայն հասդարված ռազմական ավանդույթների ու սեփական դափողության, այլ ոչ թե պարփերազմները թողնել ամբոխավարների ու նողկալի քաղաքական այրերի հայեցողությանը։

Ես քանիցս հետադարձ հայացք եմ նեփել ու մփորել այն ողբերգական իրադարձությունների շուրջ, որոնց հետևանքով անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագիտությունը սպիտեց իրաժարվել Դարդանելում դրա անհերթելի հաղթանակից։ Իմպերիալիզմը և իշխանության հանդեպ նրա ունեցած մոլուց-

քը դաժան են ու ահավոր:

Դաշնակիցները զիբուին՝ եթե մարդի 18-ից առաջ մդնեին Դարդանելի նեղուց, ապա կարող էին զավթել Կոստանդնուպոլիսը, և ես համոզված եմ, որ պարբերազմը մի քանի դրարի ավելի շուրջ կավարփեր, և աներևակայելի դրամապանքներ չեն լինի: Տեղի չէր ունենա այն արհավիրքը, որի հետևանքով երկու դարպան ընթացքում փաստորն ոչնչացվեց Թուրքիայի հայ բնակչությունը:

Ներողամիտ կիխնեք, եթե թեմայից շեղվում եմ, սակայն ես իմաս է կարծում եմ, ինչպես կարծում էի այն ժամանակ, որ դիվանագետների ու դեմագոգների համար այն մարդկանց կյանքը, ովքեր նրանց ռազմական հաղթանակներ են բերում, ոչ մի արժեք չունի:

Ապրիլի կեսին հայդարարվեց, որ ես վերսպին պատրաստ եմ անցնելու պարտականություններիս կարարմանը, և ես անմիջապես նշանակվեցի Անդրդու-Համբիինի բերդամասից չորս մղոն դեպի հարավ գրնվող Դարդանոսի բերդամասի մարդկոցի հրամանադրար: Ես հայդնաբերեցի, որ զինադադարի ընթացքում թուրքերը ժամանակ էին գրել քանդված ամրակետքերը մասսամբ վերականգնելու և նոր թնդանոթներ դեղադրելու ու դարբեր կերպում զինամթերքի պաշարներ հավաքելու համար: Ահօնիքվով մարդիկ գրենդային արագությամբ օր ու գիշեր վերականգնողական աշխատանքներ էին կարարում: Անդադար դարպան քարոզության շնորհիվ՝ կրած պարփության մասին մդքերը վերածվեցին հաղթանակի խանդակառության: Թուրք զինվորները վերա-դարձան իրենց պարփականություններին՝ կարակելով «զյավուրների», այն է՝ անհավաքների (թուրքերը բոլոր ոչ մահմեդականներին անվանում են «զյավուր») ճողովրելու և թուրքական ջրերից նրանց դուրս վոնդելու սեփական կարողության մասին:

Թշնամին, սակայն, դարձանաշջանն ամբողջովին չքեց, և պարզ դարձավ, որ նա պատրաստվում է հարձակում կարարենի ցամաքի ուղղությամբ:

Դինք մղոն լայնությամբ նեղուցի ջրերում փորպեղային նավերի մի խումբ պարեկություն էր առում, ու ժամանակ առ ժամանակ նեղուցի ականներով լիջրերում սուզանավ էր սողոսկում դեպի Մարմարա ծով և խորպակում պաշարներ ու զինամթերք փեղափոխող թուրքական նավերը:

Այդ պահեին պարերազմը կարվի ու մկան խաղի էր վերածվել. անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները, անկասկած, եռուս էին փայփայում, թե թուրք մուկիկը ուժ կհավաքի և իր ծակից դրուս կզա:

Պարերազմը անկանոն բնույթ էր կրում: Երբեմն լսվում էր պայթող ռումբերի սվոցը, սակայն դրանք շաբ մեծ վնաս չէին հասցնում:

Լուր եկավ, թե ֆրանսիացիները փորձում են ուժեր գնակայել Անապտղիայի ծովափնյա մասում, իսկ անգլիացիները՝ եվրոպական ափում, սակայն այդ լուրերը մեծ խուճապ չառաջացրին, քանի որ մարդի վերջին մի քանի թուրքական սպորտաբանումներ ուղարկվել էին Դարդանել՝ նման զարգացումը կանխելու համար:

Ապրիլի կեսերին իմ ասպողը նարից շողաց. բրիդանական մի սուզանավ բարձրացավ ջրի մակերևույթ՝ հավանաբար ուղղությունը որոշելու համար ու հայդնվեց մեր մարդկոցի ճիշտ դեմ դիմաց: Մենք անմիջապես կրակ բացեցինք ու շարունակեցինք կարաղի երեխակոծությունն այնքան ժամանակ, մինչև փեսանք, թե ինչպես այն առաջ նեփսեց և ողջ ուժով խփվեց ափին:

Բրիդանացիները հանձնվելու ազդանշաններ էին ուղարկում, սակայն այդ պահին ես չկարողացա վերահսկել զինվորներիս. նրանք շարունակում էին կրակել: Ամենայն հավանականությամբ նավապետը սպանվել էր, իսկ անձնակազմի անդամները սկսեցին իրենց ջուրը զցել ու լողալ դեպի մի քանի մետր հեռավորությամբ գիրնվազ ափի: Թուրք հերկնակայինները, որ արյուն էին փենջում, սլացան դեպի ափ՝ մուտքադրվելով սվիններով սպանել փրկված նավասրիներին: Ես վագեցի նրանց

հերկնից՝ ավելի կարգապահ զինվորներին վերահսկելու գործը թողնելով իմ սպաներին։ Սրբազնած եղա սպառնալ ադրճանակովս, մինչ կարողացա հանգստացնել նրանց և կանխել սպանդը։

Սա ենթակարգության զանգվածային խախտման առաջին ու վերջին դեպքն էր իմ կարիերայում և միակ առիթը, երբ ակնարկվեց իմ քրիստոնյա լինելու մասին։ Դահանջվեց երկար ճառ և մեծ խսկություն, որպեսզի նրանք վերջապես հասկանային, որ թեև պատերազմը կարող է լինել օրինականցված սպանության մի դեսակ, սակայն այն չի ենթադրում անզեն թշնամու նման բացահայփ սպանություն։

ԳԼՈՒԽ 4

ԴԱՐԴԱՄՆԵԼԻՑ ՄՊԱՄՆԱՎՈՅ

Շաբաթները դանդաղ էին առաջ գնում: Զմեռն ավարտվեց, եկավ բուրավելք ու ցրդուք զարունը: Դարդանելի պատերազմը հայրնվել էր փակուղում: Սակայն շուրջով սկսեցին փրազնապալի լուրեր պարփակել: Թուրք առաջնորդները, վարահ լինելով, որ Փրանսիացիներն ու անգլիացիները վախենում են գրավել Դարդանելը, մրգադիր էին մեկընդիշվ լուծել իրենց վաղուց կարաղեցնող Հայկական հարցը: Ասում էին, որ մեծ ջարդեր են նախապարհասրվում, և որ հայ բնակչությունը պետք է ոչնչացվի կամ ուղարկվի ահավոր սրբկության՝ երկրի ներքին շրջաններ: Թուրքիայի կառավարությունում գործող հայազգի բոլոր գործիչներին ազատել էին իրենց պաշտոններից: Հայ զինվորականությանը զինաթափ էին անում և արժանացնում դաժան վերաբերմունքի, ինչպես հայ խաղաղ բնակչությանը:

Մորս նամակներն այժմ անկանոն էին գալիս: Դրանք այնպիսի խիստ գրաքննության էին ենթարկվում, որ...

Սկսեցի մրգածել սեփական ճակարտագրիս մասին: Ես զիտեի, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, որին հարում էր կառավարությունը, հակառակ զինադադարի, որ շոայել էր անգլիացիների ու Փրանսիացիների դիվանագիտությունը, հուսահափ վիճակում էր: Պերական գանձարանը դադարեց էր, բանակի սպայական կազմն ու զինվորները մի քանի ամիս աշխատավարձ չէին սրացել, զինված ուժերի օրապահիկը վերջանալու վրա էր, հագուստն ու զինամթերքը անբավարար էին և վագր վիճակում: Որպես արդակարգ միջոց թուրք ամբոխի դժգոհությունը սաստելու համար՝ թուրքական կառավարությունը երաման արձակեց,

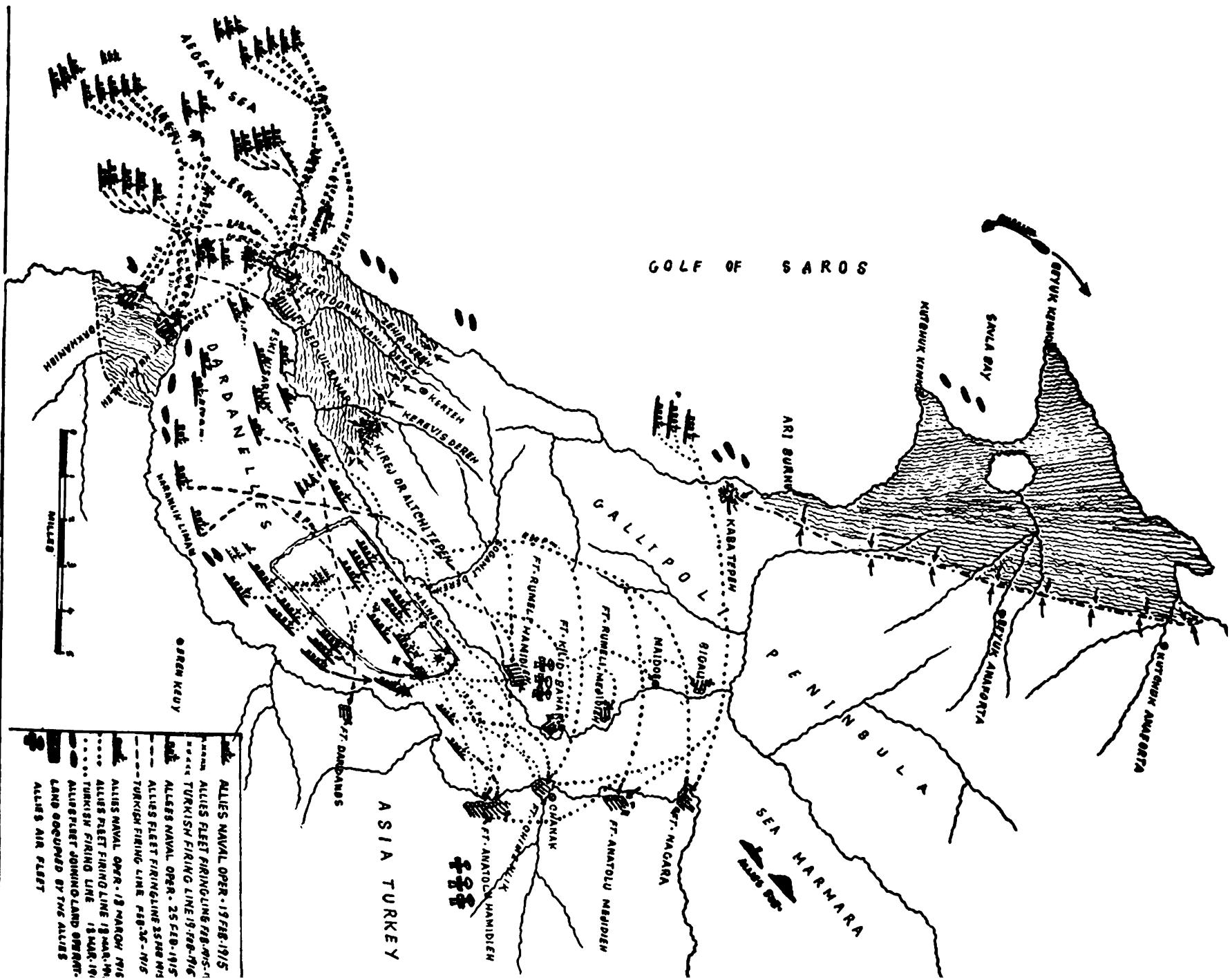
որ բոլոր հայկական եկեղեցիները հանձնեն իրենց ուսկյա ու արծաթյա իրերը՝ դրանք փողի վերածելու համար: Բոլոր այն հայերը, ովքեր ունեին սննդամթերքի պաշարներ, պետք է հանձնեին բանակի կարիքների համար:

Հրամանագիրը միայն մեկ բացասական կողմ ուներ. այն առաջացրեց ավելի քան 2 միլիոն հայերի վրդովմունքը, ովքեր հնարավորության դեպքում չեն ենթարկվի դրան: Կառավարությունը գիրակցում էր՝ թեև հայերը զինված չեն, սակայն իրական վրանգ են ներկայացնում՝ եենց միայն իրենց քանակից ելնելով: Ուստի պլանավորում էին աքսորն ողջ բնակչությանը, բաժանել ընդանիքների անդամներին իրարից և վերջիններիս այնպիսի պայմանների մեջ զնել կայսրության ամենավագր հարվածներում, որ անդանելի կենսապայմանների պարճառով նրանք շուրջով մեռնեին: Անշուշտ, Հայկական հարցը լուծելու համար գոյություն ունեին բազմաթիվ այլ ծրագրեր. ես շարադրեցի միայն այն մեկը, որը հայրնի դարձավ:

Ես շար չզարմացա, երբ գարնանային մի առավոտ գրություն սրացա բերդամասերի հրամանափարից՝ խնդրանքով, որ անմիջապես ներկայանամ իր գրասենյակ նոր երաման սրանալու համար. ես ազարված էի մարդկոցի հրամանափարի իմ պաշտոնից:

Գլխավոր շփաք-կայանը ձիով գնալու դեպքում մեկ ժամ-վա հեռավորության վրա էր, ու երբ հասա այնպեղ, ինձ անմիջապես ուղեկցեցին հրամանափարի գրասենյակ: Ես դառնացած էի ու պարրասպ գրեթե ամեն ինչի: Սակայն վճռեցի թաքցնել զգացմունքներս և անել հնարավորը՝ փրկելու իրավիճակը, որն ինձ համար կարող էր վերածվել նողկալի մի բանի:

Ես սահմանված կարգով ողջունեցի նրան: «Հրամանափարը գրադկած է», - շփոթված մրածեցի ես, մինչ նա փորփրում էր սեղանին եղած թղթերը: Եեփո նա դեղից վեր կացակ և պաշտոնականի դեսք ունեցող մի քանի թղթեր ձեռքին՝ շրջանցեց գրասեղանն ու մոդեցավ ինձ: Այդ պահին մրածեցի,

թե արդյոք պարփակվ՞ր եմ անմիջապես հանձնել տուրս: Եթք նա դիմեց ինձ «սիրելի բարեկամ» խոսքերով և սրբազնի սեղմեց ծեռքս, ես ավելի շփոթվեցի: Հարաբերություններս այլ սպաների և թուրքական բանակում իմ վերադասների հետ միշտ շատ ջերմ էին եղել, սակայն ինձ թվում էր, թե այս դժվարին ժամանակների ճնշման ներքո քաղաքացիական դեկավարների վերաբերմունքը կարող էր փոխանցվել նաև զինվորականներին: Եթե նույնիսկ այդպես էր, ես այդ մասին երբեք չիմացաւ:

Նա ինձ առաջարկեց նստել ու նկագրեց, որ ես, անշուշտ, լսել եմ քրիստոնյա զինվորների հանդեպ Օսմանյան կառավարության նոր քաղաքականության մասին: «Այս գաղփնի նամակները, որ իմնա ճեղքում են, - ասաց նա, - Պարտերազմի նախարար Էնվեր փաշայից են. պահանջում է, որ Դաք անհապաղ ներկայանաք իրեն»:

Նեկոր ես գրեղեկացաց, որ առաջին հրամանը սպացվել էր մի քանի օր առաջ, սակայն հրամանափարս օգտագործել էր իր ողջ ազդեցությունը՝ ինձ իր գնդում պահելու համար: Նա ուղարկել էր հրափառ բողոքներ առ այն, որ ես իր լավագույն ծառայողներից եմ, ում չի կարելի այդպես հեշտությամբ ազագել: Սակայն նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն էին, և ես այդ գիշեր պետք է նստեի թուրքական բորպեղային նավը և հաջորդ առավուրյան ներկայանայի Պարտերազմի նախարարություն:

Ես քարացած նափել էի: Չգիտեի ինչ ասել: Ուրեմն այսպիսին է լինելու արկածիս ավարփը, պարզել՝ հավափարմության և անբասիր մասնագիտական ծառայության համար: Ինձ նույնքան դժվար էր խոսել, որքան հրամանափարիս համար, որ մասյ կանգնել էր պարփուհանի մոտ ու դուրս էր նայում: Երկուսս էլ սպիտակեցինք մեզ ճեղք մեկնելիս ժպարակ, և ես դուրս եկա: Հակառակ իմ շփոթված բարբաջին՝ նա հասկանում էր, թե ես որքա՞ն երախսդապարփ եմ նրա վերաբերմունքի համար:

Օրվա մնացած մասն անցկացրի իրերս հավաքելով: Երեկո-

յանայցելեցի Գլխավորշբար-կայան՝ Մոհարեմին հանդիպելու և նրան գրա ինձանից ավելի մրահող ու ճնշված: Իր վրդովմունքի մեջ նա ինձ աղաքում էր հանուն Ալլահի ու մեր ընկերության չասել կամ չանել որևէ անխոհեն բան: Նա կարահությամբ խոսում էր կառավարության եիմարության ու դաժանության մասին, իսկ եեւո եորդորեց ինձ Էնվեր փաշայի առջև խոսել հանգիստ ու կսրահ և բայավորել նրան Թուրքիայի հանդեպ ունեցած իմ հավաքարմությամբ:

Նավեն արդեն պարրասպրվում էր մեկնել, երբ նավասանդրութին ինձ ասաց, որ Գլխավոր երամանադրար Զևադ փաշան նույնպես հետաքրքրություն է ցուցաբերել իմ գործի հանդեպ և մի քանի նամակ է գրել Պարերազմի նախարարին՝ դրվագիրով իմ հավաքարմությունը, խիզախությունը, աշխաբանքիս արդյունավելությունը, նշելով նաև, որ իմ երամանադրությամբ գործող բերդամասերը միակն էին, որոնց հաջողվեց թշնամու նավերը խորփակել: «Հավ է երջանիկ ասպր ունենալը, - մրածեցի ես, - նույնիսկ եթե այն մշղապես չի շողում»: Զևադ փաշայի նամակները կարող էին որոշ ազդեցություն ունենալ:

Մենք ընթանում էինք նեղուցի երկայնքով: Լույսերն ամբողջությամբ մարած էին: Խոսում էինք շուկով, գործում ամենայն զգուշությամբ: Ես ժամերով հետ ու առաջ էի քայլում փախփակամածի վրա: Մրգերս այդ գիշերվա պես սև էին: Ներս սուզվեցի ծանր քնի մեջ՝ լի վճռականությամբ, որ ծնողներիս, ինձ կամ ժողովրդիս հասցրած ցանկացած պարկազրկության համար ես թուրքերին եռապափիկ կիարուցեմ: Տարիներ անց ես մրորում էի այն հետաքրքրական փասփի շուրջ, որ օպարի հանդեպ կարարված անարդարությունը այն պիսի վրդովմունք չի հարուցում, որքան սեփական անձին հասցվածը մարդկանց ոչ այնքան կարաղեցնում է անարդարությունը ուրիշների հանդեպ, որքան սեփական անձի:

Երբ արթնացա, արդեն լուսացել էր: Մայիսն էր, արևը շողում էր, իսկ երկինքը ջինջ կապույտ էր: Սա գիշած գործերի

առավոր չեր:

Ժամը յոթին մոտ նավը խարիսխ զցեց, և ես, կառամապույցին կանգնած, փորձում էի կառք կանգնեցնել: Պարերազմի նախարարությունը Սպամբուլում էր՝ ափից մեկ կամ երկու մղոն հեռու: Երբ մոդեցանք նախարարությանը, ես սկսեցի միքարերել այն բազմաթիվ սպաներին, ովքեր սուլթանների իշխանության օրոք կանչվում էին այսպես ու այլևս չին վերադառնում: Եվ միքածեցի այն անթիվ քրիստոնյաների մասին, ովքեր ներվում էին սպորգելիքնյա բանդերն ու այնպես մահանում: Ես ինձ դժբախը ու ահավոր ճնշված էի զգում:

Կառքը կանգնեց դարպասների մոտ: Ինձ մոդեցավ մի պահակ, որը թղթերս զննելուց հետո թույլ փվեց անցնել՝ առաջնորդելով Պարերազմի նախարարի գրասենյակ, որը գրինվում էր շենքի աջ թևում:

Սկզբում ինձ ուղեկցեցին գեղի Ռազմական հրամանապարի գրասենյակ: Նա մի հաղթանդամ թուրք էր՝ բարձրահասակ ու ճնշող, մուգ, սառն ու ներթափանցող աչքերով, ոչ թե զինվորական, այլ համազգեստ հազար բյուրուկրաբ: Ես նրան ռազմական ողջույն հղեցի ու զգաստ կանգնեցի:

Նա այնպիսի անդարբերությամբ նայեց, որ ինձ թվաց, թե ես թղթից եմ: Հանկարծ նա արագ հանեց ապրճանակը: Երբեք չեմ մոռանա այդ պահը, քանզի վսրահ էի, որ նա պարրապարվում է հենց այդ պահին ինձ սպանել: Ես նոյնիսկ միքածեցի, թե ինչու է նման բան իր սենյակում անում: Դա, իհարկե, անմիտություն էր, սակայն նման ահավոր պահերին կարող են հայդնել բազմաթիվ աներեթ միքեր:

Նա բառացիորեն բղավեց, որպեսզի ես նրան հայդնեմ, թե ով եմ և ինչ եմ անում այսպես՝ զինված, տուրք գովկալիքիս կապած: Ես նրան ասացի, որ կապիկան Թորոսյանն եմ, Ժամանել եմ ռազմաճակարից՝ համաձայն Նորին զերազանցություն Պարերազմի նախարարի հրամանի:

Նա իմ պարասխանը ուշադրության չարժանացրեց, սակայն գիտա, թե ինչպես մի կոճակ սեղմեց, ու դրսում զանգ

ինչեց: Ներս վագեցին երկու սերժանդր զինվորներ: Նրանք մի ակնքարթում ծեռքերս սեղմեցին կողքերիս և վերցրին սուրս ու ապրճանակս: Հակառակ իմ բողոքի, որն անուշադրության մարդնվեց, ինձ դրւու բերեցին նախասրահ, բացեցին դուռը և պարզապես շարքեցին մի սենյակ, որը, ինչպես պարզվեց, մարդկանցով գերլցված բանդախցիկ էր: Գարշահոգությունն անդանելի էր. օդափոխության ոչ մի միջոց չկար: Խցում հավաքված հարյուրավոր կիսաստված, կիսամերկ ու կեղդուր թուրքերը երգում էին: Նրանք հավաքվեցին իմ շուրջը, ողջունեցին բարեկամաքար որպես «կապիկանի» և ցանկացան իմանալ՝ արդյոք ես նրանց հրամանափա՞ր եմ նշանակվել:

Վերջապես պարզեցի, որ նրանք վաղեմի բանդարկյալներ են, որոնց Նորին գերազանցություն թալեաթ փաշան՝ Ներքին գործերի նախարարը, ներում է շնորհել՝ պայմանով, որ նրանք ծառայություն մարդուցեն՝ երկրի ներքին շրջաններում կազմակերպելով ու իրականացնելով հայերի ջարդերը: Նրանք երազում էին խմել զյավորների արյունը, փիրանալ նրանց կանանց ու այդ մասին գտեհիկ ուրանավորներ էին արդասանում:

Ես դեռ զրուցում էին նրանց հետք՝ փորձելով պարզել, թե ուր են նրանց փանելու, երբ դրաք կրկին բացվեց և հուզված մի սպա ներս վագեց սերժանդրի և մի քանի զինվորի ուղեկցությամբ: Նա ինչ-որ բան բարբաջնեց, սկսեց ներողություն խնդրել, ապա խնդրեց հետքել իրեն: Ինձ վերադարձրին իմ թուրն ու ապրճանակը, և ես վերջապես իմացա, որ Դափերազմինախարարը, որ սպասում էր ինձ, գեղի հրամանափարից ցանկացել է գրեղեկանալ, թե ես որպես եմ:

«Ի վերջո, - միրածեցի ես, - զարուն է, և ես բախփավոր ասպոյի փակ եմ ծնվել»: Այդ օրվանից ի վեր ես բազմիցս մղորել եմ, թե գրեղի հրամանափարն ինձ համար ինչ ճակապագիր էր նախադեսել:

Ինձ ուղեկցությին ընդունարան, որպես գեղեցիկ պասպառները, հիասքանչ գորգերն ու շքեղ բազմոցները փայլիրում էին

բարձր պարուհաններից ներս թափանցող մայիսյան արևի շաղերի ներքո: Ես ինձ նորից վստահ զգացի:

Լսվեց բացվող դոան ճռողոցը, և հնչեց սպայի ձայնը, որը կանչում էր կապիկրան թորոսյանին: Ես կանգնեցի, նյարդային շարժումնով շրկեցի համազգեսրս և հեփսնեցի նրան: Նեղ ու երկար միջանցքի երկու կողմերում կանգնած էին ռազմական ոսդիկանության ու եեփախուզության սպաներ՝ զինված և լարված:

Պաշփոնական ողջույններից հեփս քարվուդարը վերց-րեց մեփառյա կրծքանշանս, հայացք նեփեց անվանս և անմիջապես դարձավ սիրալիր ու ժպիրադեմ: Նա ձեռքն ուղղեց սեղանի վրա զբնվող թղթերին ու շարունակելով ժպիրալ՝ արագ թերթեց դրանք: Շնորհ վերից վեր կացավ և ձեռքն ինձ մեկնելով՝ ասաց.

- Բարի՛ եկաք, հերո՞ս:

Հասդար գիրքեի, որ գարուն է:

Նա ինձ խնդրեց նսպել, եեփս ասաց, որ Կայսերական թուրքական կառավարությունը խորապես շնորհակալ է այն բանի համար, ինչը նա կոչեց իմ կողմից մապուցված ազնիվ ծառայություն: Նա ասաց նաև, որ այն, ինչ արել եմ Դարդանելում, բանակում համարվում է ոչ պակաս քան հերոսություն:

Դա չափազանց լավ նորություն էր:

Այնուհենք սկսեց բացադրել, որ բարձրագույն իրամանապարությունը անհրաժեշտ է համարում թուրքական բանակից հետ կանչել բոլոր քրիստոնյա զինվորներին և գեղակայել նրանց ռազմաճակարի թիկունքում՝ աշխարհանքային պայմաններում: Նա, սակայն, հավելեց, որ դա ինձ չի վերաբերում, և ես կարող եմ վերադառնալ դիրքերս կամ ընդունել մեկ այլ նշանակում Դրեփանային դաշփային գորամասում: Իմ որոշման մասին պետք է հայդրեի մեկնելուց առաջ:

Նա հավաքեց սեղանի վրա եղած նամակները և խնդրեց եեփսել իրեն: Ինձ ուղեկցեցին Էնվեր փաշայի առանձնա-

սննյակ: Էնվերը նսդած էր սքանչնի կաշվե բազմոցին՝ հսկայական գրասեղանի հետևում, ու ես բնազդաբար զգացի, որ նա ինձ ուսումնասիրում է իր նեղ, խորամանկ աչքերի կասկածամիկ հայացքով:

Նորից արարողակարգային ողջույններ: Ոչ մի բառ չի արդասանվում: Քարդուղարը դրեց թղթերը Պափերազմի նախարարի գրասեղանին և լուր հեռացավ:

Ինձ մի ամբողջ բռպէ զննելուց հետո Նորին գերազանցությունը վեր կացավ և իր գերմանացի խորհրդականներին՝ մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսին ու գեներալ ֆոն դեր Գուցին, ներկայացրեց ինձ՝ որպես Դարդանելի հայ հերոսի:

Նորից հերոս: Ես սկսեցի հավաքալ դրան: Ինձ այնքան շերմ ընդունեցին, որ լարվածությունս անհետքացավ:

Զքույցը, որ կներկայացնեմ սփորն, անշուշփ, ոչ թե բառացի, այլ հնարավորինս ճշգրիտ շարադրումն է և խորամանկելու իմ առաջին փորձը:

- Կապիկան, պաշտոնական գեկույցներից երեսում է. - ասաց Պափերազմի նախարարը, - որ Դուք բավական լավ եք ուսումնասիրել ռազմական մարդաբարությունը: Ասացեք, ինչ կարծիք ունեք Դարդանելի ամրաշինությունների վերաբերյալ: Արդյոք դրանք բավականաչափ հուսալի՞ են թշնամու ռազմանավերի գրոհները զապելու համար:

Բնականաբար ես մրգածեցի, որ ողջամիկ չէր լինի ասել նրան, թե ամրաշինությունները նույնքան հուսալի են, որքան աղքի կույրերը, որպիսիք նրանք իրականում էին, ուստի դրանքի համար պահանջանական և ընդհանուր պարասխան:

- *Emirinis der Nazer Pasha Haziretillery* (Ձերդ գերազանցություն պարոն նախարար), ես միայն մեկ առաջարկ ունեմ. դեղադրեք փոքր թնդանոթները ափի երկայնքով, այնպես, որ թշնամու սակրավորները չկարողանան վնասազերծել մեր ականները:

Նրա հաջորդ հարցը կրրուկ էր.

- Կարո՞ղ են արդյոք բրիդանացիները գրավել Կոստանդ-

նուազիսը, եթե ցամաքային ուժեր իջնցնեն Դարդաններում և առաջ շարժվեն:

- Ո՞չ, պարոն նախարար, - պարասխանեցի ես վստահությամբ, որը բնավ չէի զգում: - Դարձապես անհրաժեշտ է նրանց դիմաց դուրս բերել իրապես հայրենասեր զինվորների, և այդ դեպքում բրիգանացիների առաջիւղացումը կկասեցվի: Այնպես պեղակայված զորքերը լավագույններից են և պետք է որ կարողանան հետք մղել թշամու զրոհները: Իմ կարծիքով, Ձերդ գերազանցություն, պարերազմը միայն ուսումի և գիտության խնդիր չէ, և դրա հաջողությունը պայմանավորված չէ միայն դրամով, մարդկանցով և գերազանց սարքավորումների առկայությամբ: Դարբերազմը նաև սրբի խնդիր է, ու կարելի է հաղթել բացարձակապես մեծ հայրենասիրության շնորհիվ:

Սա մի հայրարարություն էր, որ ես կամացեի արդասանել սերժանտներիս առջև, սակայն Նորին գերազանցությանը այն կարծես թե դուր եկավ, քանզի նա լայն ժամանակագույն կարծիքում ու հայացք ձգեց իր գործընկերների ուղղությամբ: Վստահ եմ՝ պետք է որ հարցականի դրակ դնեին իմ փաստարկի ռազմական ողջամփությունը:

Այնուհետքև Դարբերազմի նախարարը մադրնացույց արեց իր գրասեղանի ճիշտ դիմացը կախված մեծ քարդեզը ու հարցրեց.

- Ձեր կարծիքով, կապիկան, ի՞նչը խանգարեց գերմանական բանակին զավթելու Փարիզը:

Ես ինձ զգում էի որպես գերազանցիկ աշակերդ, ում բերել են սպուզարեսի, սակայն այս հարցին նոյնպես պարասխան ունեմ.

- Ձերդ գերազանցություն, - պարասխանեցի ես, - ըստ իս՝ գերմանացիները մեծ սխալ գործեցին, երբ կանգ առան դաշնակիցների պաշտպանական առաջին գիծը ջախջախելուց հետո: Նրանք չպետք է սպասեին հավելյալ ուժերի ժամանակնը, այլ պետք է ուղիղ արշավեին դեպի իրենց նպարակա-

կերպը: Եթե այդպես գործեին, Փարիզը կհայդնվեր նրանց ձեռքին ավելի շուտ, քան բարոյալքված ֆրանսիական քանակը կկարողանար վերակազմավորվել և նորից հավաքվել:

Հազիվ էի խոսքս վերջացրել, երբ Պատերազմի նախարար սկսեց ծիծաղել: Գերմանացի սպաներն արագ խոսում էին միմյանց հետ իրենց լեզվով և հավանաբար ասում էին, որ երիտասարդ սպաներն ամենարեք նույնն են: Կասկած չունեմ, որ բազմաթիվ կրիսեր լեյփենանդներ գեներալներին սովորեցնում են կռվել: Ինչեւ, դա էր իմ անկեղծ կարծիքն այն ժամանակ և հիմն:

Ներկաներին սիգար հյուրասիրեցին, իսկ ես լուս սպասում էի:

Էնվեր փաշան մեկ անգամ ևս հայացք ձգեց իր դիմաց դրված թղթերին:

- Կապիտան, - հնչեց նրա հաջորդ հարցը, - ի՞նչ եք կարծում, սպան պարուած է սպաննելու երեխանային մարդկոցի հրամանափարությունը Ռազմական ուսումնարանն ավարդելուց անմիջապես հետո:

- Ո՛չ, պարոն նախարար, - պարասխանեցի ես անմիջապես:

- Իմ համակրսեցիների մեծ մասը ուսումնառության դպրիներին լավ էր սովորում, սակայն ակրիվ ծառայության ընթացքում ցուցաբերեց զգալի նյարդայնություն և չկարողացավ կարարել իր պարբականաթյուններն այնպես, ինչպես կարող էր կամ պետք է կարարել:

Ծայրահեղ իրավիճակներն անփորձների համար չեն:

Նա ոչինչ չասաց, սակայն մի քանի նշում արեց: Շեպո, ասես հարցազրույցն ավարտելու համար, նա ինձ վերաբերող փաստաթղթերը թեթևակի մի կողմ երեց, պիրտվեց բազկաթոքի մեջ ու նայեց ուղիղ դեմքիս:

- Ինձ երբեւ Դարդանելում փեսե՛լ եք, - հարցրեց նա կարակով:

- Այո՛, Զերդ գերազանցություն: Դուք և ձեր սպայական

անձնակազմն այնքան բարի գրնվեցիք, որ այցելեցիք Դարդանելի զինվորական հիվանդանոցի սպայական թև, որտեղ ես այդ ժամանակ վիրավոր պառկած էի: Եթե եիշում եք, այդ օրը, Ձերդ գերազանցություն, Դուք ինձ երկրորդ լեյփենանդից կապիտան դարձրիք:

Դարցազրույցի վերջում նա ինձ հարցրեց՝ արդյոք ցանկանում եմ վերադառնալ նախկին պաշտոնիս, թե սպանալ նորը՝ Ութերորդ դիվիզիայի դաշտային հրեւրանային գումարդակի հրամանադրի պաշտոնը: Ես ընդունեցի երկրորդը:

Նորիցարարողակարգայինողույններն հրաժեշտիքի քաղաքավարի խոսքեր գերմանացի սպաներից: Էնվեր փաշան ինձ անձամբ ուղեկցեց մինչև դուռը:

Քարդագույն արարողակարգայինողույններ շաբաթարձակության ժամանակաշրջանում են սպացա երեք շաբաթ արձակուրդի թույլտվություն, եեվո ինձ ուղեկցեցին դեպի դարպասը:

Եթե կան մարդիկ, որ թույլտվությունից, ապա այդ օրը ես այդ մարդն էի:

ԳԼՈՒԽ 5

ՄԵՎ ԱՄՊԵՐԸ ՑՐՎՈՒՄ ԵՆ ՇՈՂՈՒՄ ԵՆ ՄԻՐՈ ՃԱՌԱԳԱՑԹՆԵՐԸ

Ես ցարկեցի կառքի մեջ ու պացա մոդակա հեռազբարփուն. հեռազբեր ուղարկեցի Մուհարեմին, մորս ու գեներալ Զևադ փաշային:

Դիմա արդեն բազմաթիվ պարմություններ էին պարփառ հայկական վիլայեթներում և երկրի ներքին շրջաններում փիրող վիճակի մասին: Ասում էին, որ փասնեինզ փարին բոլորած փղամարդկանց սպանում են կանանց աջքի առջև, կանանց ու աղջիկներին բռնարարում են, հետո երեխանների հետը միասին աքսորում, քշում են մղոններ ու մղոններ հեռու:

Ես իջևանեցի ամենամեծ հյուրանոցներից մեկում և երկու օր անհանգիստ վիճակում սպասում էի, որ փնից մի լուր գա: Վերջապես հեռազիր սպացա. ծնողներիս ու քրոջս ձեռք չէին դրվել, քանզի նրանց որդին Դարդանելում կրվող կապիքան թորոսյանն էր:

«Երս լինելը կարծես թե այնքան էլ անիմաստ քան չէ:

Շուրջը որը գարուն էր, ու հաջորդ օրը՝ մեկ շաբաթվա բացակայությունից հետո, Մուհարեմի ծնողները վերադառնում էին Փաշայի դոյլակ:

Ես որոշեցի գնալ Բերայում գրնվող «Թաքսիմ» թաղամաս և երեկոն անցկացնել ռազմական ակումբներից մեկում: Հնչ փրեցի «Կազինոն»՝ համբավավոր ամենամեծ ակումբը, որի վերը Կարապետ անունով մի հայ էր: Իր ծառայությունների, քաղաքավարության և առաքածեռնության շնորհիվ նա վայելում էր թուրք սպաների հարգանքն ու բարեհաճությունը:

Դա իմ գիշերն էր, և կեղծ համեսքություն կլիներ Ժխպել, որ

ես մնծ հաճույք պրացա, որը հիշում եմ մինչ օրս:

Նոր էի ներս մբել, երբ մի քանի տպա ճանաչեց ինձ
և ուրախության ճիշերով ողջունեց՝ Համիդիեկի հերոսին:
Հաջողակ թե ոչ՝ սակայն այդ պահին շափ հաճելի էր հերոս
լինելը: Դռան մուրից երկու սպաներ ինձ բարձրացրին ուսերի
վրա և այդպես մի ամբողջ պրույտ կալրարեցին բազմոցի
շուրջ: Այնքեղ ներկա քաղաքացիական անձինք, որ հիմնա-
կանում հարուստ վաճառականներ էին, որքի ելան ու սկսեցին
ուրախ ճիշեր արձակել: Մի քանիսը սկսեցին բղավել, որ պեսք
է խնջույք կազմակերպել: Դա թագավորին վայել մի գիշեր էր:
Թագավորը ես էի, և ինձ դա դրու էր գալիս: Ակումբի գերը՝
Կարապետը, անձամբ սպասարկեց սեղանս՝ մի կռոմ հրելով
սեղանապետին և օգնականներին: Գինի և լիկյոր, երգեր... Ես
անչափ ոգևորված էի ու երջանիկ, որ ողջ եմ: Կիսամերկ պարու-
իները գայթակղիչ շարժումներով շրորում էին արևելյան
մեղեդու ներքո:

Զկար ո՞չ ոմբահարվող Դարդանելը, ո՞չ Հայկական հարցը,
ո՞չ է մահով ու դաժանությամբ լի պարերազմը: Գարուն էր, և
հաջորդ օրը ես պեսք է գենսնեի Ձեմիւեին: Ես իրոք որ երջա-
նիկ մարդ էի:

Կեսզիշերը և պարերազմի պարճառով հայրարարված
պարերային ժամը շուրջ վրա հասան: Հաճախորդներն
արդեն մնկնում էին, երբ Կարապետը մոփեցավ ինձ և հրավի-
րեց գիշերն անցկացնել իր գրանք:

Արդեն մահճակալում՝ ես հուզմունքով ու հաճույքով էի հի-
շում, թե ինչպես էր Կարապետը հպարտությամբ պարմում
կնոջը իմ հայ լինելու և այն պարվի մասին, որին ինձ արժա-
նացրել էին թուրքերը:

Հաջորդ օրը, երբ արթնացա, երկինքը կապույտ էր, ու արևը
վառ շողում էր: Ազուր եկող ծաղիկների բուրմունքը դարօրի-
նակ էր այն բռնը արշալույսներից հետո, որոնք բերում էին
այրված վառողի գարշահովը:

Նախաճաշի ժամանակ ես հանկարծ որոշեցի անկեղ-

ծանալ Կարապետի կնոջ հետք. պարմեցի նրան Զեմիլեի հանդեպ ունեցած իմ գաղփնի սիրո մասին: Նա հավանաբար հասկացավ, թե որքան անհերքաձգելի է սիրածս աղջկան վեսնելու իմ ցանկությունը: Նակառակ այն բանին, թե որքան վրանգավոր էր մահմեդական աղջկան ու քրիստոնյա փղամարդուն մի հարկի դակ բերելու գաղափարը, նա առաջարկեց, որ հանդիպեմ Զեմիլեի հետք իրենց դանը:

Ներդ արդեն մրածեցի, որ հավանաբար ես սարսափելի անքաղաքավարի գրնվեցի, երբ, կիսադր թողնելով նախաճաշ, հապճնապ հրաժեշտ դպեցի և դուրս վազեցի դրից նույն վայրկյանին կառք գրնելու ակնկալիքով:

Փաշայի դոյակ դանող ճանապարհին, անխոհեմ գրնվելով, մի երկրող գրեցի Զեմիլեին՝ բացահայտելով ծրագրերս և խնդրելով նրան, որ հաջորդ օրը՝ ժամը մեկին, ինձ հետք հանդիպի Կարապետի դանը: Ես աղաջում էի, որ նա մեր հանդիպումն իրականացնելու հնար գրնի: Ներդ սկսեցի մրածել, թե ինչպես պետք է պարեն առիթ գրնեմ՝ երկրողը նրան աննկատ փոխանցելու համար:

Երբ իմ առջև բացվեցին պալապի դրները, Մուհարեմի մայրն այնքեղ կանգնած արդեն սպասում էր: Նա ինձ համբուրեց ու սեղմեց կրծքին իր հարազար որդու նման: Փաշան շերմորեն սեղմեց ձեռքս, և մենք միասին բարձրացանք մարմարե ասդիճաններով՝ զրուցելով ու ծիծաղելով:

Առավորվա ժամերն անցան Փաշայի հետք զրուցելով: Նա ինձ դպեց ռազմաճակարին վերաբերող հնարավոր բոլոր հարցերը և սփիպում էր, որ պարմեմ կարարվածի մասին բոլե առ բոլե: Ես նկարեցի, որ նա բավականին ծերացել էր:

Երևի զրույցի ողջ ընթացքում հայացքս անընդհատ ուղղում էի դրանը՝ հույսով, որ հիմա կհայրնվեն Մուհարեմի մայրն ու քույրը: Վերջապես զրույցը սպառվեց, և ես ցանկություն հայդնեցի գնալ այզի և մեկ անգամ ևս թափառել եին ու ծանոթ արահենրներով:

Դանդաղ գրունում էի սյունասրահում: Փաշայի այգին գարնանը հեքիաթային մի վայր էր: Բարձրահասակ ծառերը, որ կանգնած էին արահետի երկու կողմերում, բռնըօղել էին, իսկ զմբուխիքի պես կանաչ խոփի վրա գարնանային ծաղիկներ էին բացվել: Խաղողի մափղաշ որթերը, որ պարփակում էին՝ իրենց քողի դրակ առնելով կածանները, ձգվում էին դեպի արևը: Տնից բավականին հեռանալուց հետո ես հետ շրջվեցի՝ սփուզելու՝ արդյոք Ձեմիլեն դեսել է պարփականից, որ ես այգում եմ, կարողացել է մի կերպ դուրս պլծնել: Եվ ես դրան քաղցրաշունչ գարնանային հեքիաթային այգում նա ննան էր վերու: Ձեմիլեն քայլեց քողարկված արահետիով ու զեփյուտի թեթև շնչի պես մոփեցավ ինձ: Այդպես էր, որ ես առաջին անգամ գրկեցի ու համբուրեցի նրան:

Կարծում եմ՝ ճշմարիկ է ասված, որ սիրո ամենաքաղցր պահերը վախեցած և վախեցնող աշխարհից գողացված պահերն են: Նա միայն մի պահ մնաց ինձ հետ. համբույր, շուկով արփասանած մի բառ, ճմոթված մի երկփող... և քացավ: Ես քայլեցի դեպի ջրավազանի մոտ գինվող մարմարե նսփարանը ու նսփեցի այնքեղ՝ կափարյալ երջանիկ, գարնան երազային դրախտփում կորսված:

Երբարունվերադարձ, Փաշանհայրարարեց, որ արձակուրդիս ողջ ընթացքում պեսքը է ապրեմ իր դրանը և ոչ մի այլ դրեղ: Երեք շաբաթ... երեք շաբաթ շարունակ իմ Ձեմիլեի կողքին:

Ես բացարձակ չէի մփահոգվում և խղճի խայթ չէի զգում իմ ու Ձեմիլեի կազմակերպած հանդիպումների համար, քանի որ թուրքական վերնախավի երիքասարդների շրջանում ընդունված էին գաղփնի հանդիպումները:

Դեռ այն օրերին թուրք վերնախավի աղջիկները արհամարիում էին հարեմի սահմանափակումները և յուրաքանչյուր ենարակորության դեպքում դրանք մի կողմ էին նեփում: Դարպասներից դուրս սողոսկելու համար հորինվում էին անթիվ պարբառաբանություններ: Դուրս պլծնելուն պես նրանք հանդիպում էին պայմանավորված դրեղում և մի կողմ նեփե-

լով թիկնացներն ու քողերը՝ հագնում էին եվրոպական այն ամենազեղությունը, որ կարող էին ձեռք բերել:

Այդ օրը՝ երեկոյան ճաշի ժամանակ, ես փորձում էի որ-սալ Զեմիլի հայացքը, սակայն Փաշան ինձ անընդիմակը զբաղեցնում էր պատերազմի մասին իր դավողություններով և արդահայրում իր դժգոհությունը Պատերազմի նախարար Էնվեր փաշայի և Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի բռնակալական կառավարման առնչությամբ, քանզի այդ երկուսն իսկական բռնակալներ էին: Բանակի բարձրագույն հրամանարարությունը միահամուռ կերպով դարպար-փում էր այդ բարձրասպիծան պաշտոնյաների քաղաքականությունը, սակայն երկրին պարուիասած ծանր օրերում նրանց հայրենասիրությունն արգելում էր որևէ քայլ ձեռնարկել: Մուսարենի հայրն առաջին բարձրասպիծան սպան էր, ով իմ ներկայությամբ ափսոսանք հայփնեց առ այն, որ դաշնակիցներին չհաջողվեց, կամ նրանք հրաժարվեցին, ինչպես նա արդահայրվեց, գրավել Կոստանդնուպոլիսը և այդպիսով վերջ դնել պատերազմին:

Հաջորդ օրը ես վաղ արթնացա և Սկրամբուլում կարևոր գործեր ունենալու պարրվակով ժամը վասին դուրս եկա լուսից՝ զգուշացնելով, որ կվերադառնամ միայն հաջորդ օրը:

Կարապետի լուսը ես, հավանաբար, կարապետապես զգվեցրի նրա կնոջը. անվերջ այս ու այն կողմ էի գնում, նյարդայնացած խոտում ինչ-որ բաներից, խանգարում ծառաներին՝ անընդհակը հայփնվելով նրանց ճանապարհին և նորից ու նորից հարցնում Կարապետի կնոջը, թե, նրա կարծիքով, իմ Զեմիլին հաջողվե՛լ է դուրս ստղոսկել: Նա ինձ վարահեցնում էր նորից ու նորից, որ դա միանգամայն հնարավոր է:

Ժամը մեկն է, իսկ Զեմիլեն չկա: Մինչ օրս հիշում եմ իմ գրեթե թափերական հուսահաբությունը: «Ինչպե՞ս, ինչպե՞ս կարող էի մրածել, - կարապի շարժումով վեր էի նեփում ձեռքերս, - որ ես երջանիկ մարդ եմ»:

Դաւը թակեցին: Միրսու դադարեց բարախել: Այդ օրվանից անցած ապրումներիս գունավոր լրայի և փարիների երկար սրբազնությունը ներքո նման պնդումը թվում է անհերեթ ու փարօրինակ: Սակայն ես վարահ եմ, որ այդպես էր՝ մի պահ սիրսու դադարեց բարախել:

Կարապետի փիկինն անձամբ բացեց դրաւը: Նեփու միայն իշխում եմ, որ հանկարծ հայրնվեցի նախասենյակում միայնակ՝ Զեմիլեն գրկիս մեջ:

Ես համբուրեցի նրան, ոչ թե ամերիկյան գրենադիր համբուրով, այլ մեղմ, դողդոջուն համբուրով, որ սերն է ծնում: Ես երիբասարդ էի և աշխարհում ամենից ավելի նրան էի գրենադիր: Տենչում էի անսահման. նա իմ կյանքն էր, ես սիրում էի նրան... խորությամբ:

Մենք շնչում էինք սիրու մասին, ու նա լալիս էր որպես մի փիսրուն երեխա, լալիս էր երջանկությունից, ինչպես ինքն ասաց, և այն մորթից, որ շուկով պետք է բաժանվենք:

Նեփու, երբ նա կարողացավ զապել զգացմունքներն ու նորից ժպիրաց, մենք կառքով գնացինք Բոսֆորի ափի հեռավոր անկյունը, որպես Զեմիլեին ոչ ոք չէր ճանաչի: Մենք նավակ վարձեցինք ողջ կեսօրվա համար: Ճոճվելով կապութակ ալիքների վրա՝ խոսում էինք սիրու մասին: Աշխարհում մեզանից բացի ոչ ոք չկար: Ինչպես կարող է այդքան երջանկություն գոնութեալ ժամանակի այդպիսի փոքրիկարգականություն: Նա երգում էր քնքուշ, իսկ ափին ինչ-որ գեղ զանգուակ էր զնզոնգում: Ոչ մի երազ այդքան քաղցր չէր կարող լինել, որքան մեր՝ միասին անցկացրած առաջին ժամերը:

Մայրամութիւն արևն արդեն անհերանում էր սրբերների քողի փակ, երբ մենք նորից կառք նսփեցինք և ուղևորվեցինք քաղաք: Այդ գիշեր ես մնացի Կարապետի փանը, իսկ Զեմիլեն մեկ այլ կառք վարձեց ու վերադարձավ գրուն: Մինչ այդ մենք պայմանավորվեցինք մեր հաջորդ հանդիպման մասին:

Մեր հանդիպումների արանքում ես անմիջաբ թափառում էի Փաշայի այգում. այդպես անցնում էր արձակուրդս:

Երբ եկավ արծակուրդիս վերջին շաբաթը, մենք վերջին անգամ դարձյալ հանդիպեցինք Կարապետի դասը: Ձեմիլեն կառչել էր ինձնից: Նրա հոգնած, խոշոր սև աչքերը փայտում էին ասպեկտի պես, ու նա աղաքում էր, որ իրեն երբեք չքեն: Նա ասաց, որ այնպիսի զգացողություն ունի, թե մենք այլևս երբեք չենք հանդիպելու:

Ես ծիծաղեցի, սակայն, անկեղծ ասած, ինքս էլ մրածում էի՝ դժբաննես ինչ է սպասում ինձ Գալիպոյիում:

Այդ գիշեր մենք նորից գնացինք Բոսֆորի այն հեռավոր ափը, սակայն հիմա արդեն այդքան ուրախ չենք: Մենք գրեթե չենք խոսում:

ճանապարհին ես լիճ դժբան, և մենք կանգ առանք դրա մով: Թափառեցինք լճի շուրջն ընկած արահենվոներով ու նայեցինք, թե ինչպես են արծաթափայլ ծկներն արագ-արագ լողում լճակի մաքուր ու սառը ջրերում: Ձեմիլեն հանել էր քողն ու ձեռքում քոնած՝ անհոգ պարում էր: Նանկարծ այն կառչեց թվից: Հիշում եմ, թե ինչպիսի՝ զգուշությամբ քողը վերցրի թվից: Մենք մի խաղաղ դեղ գրանք ու նսդեցինք: Ես սեր էի շնչում ու համբուրում նրա ձեռքերն ու շուրթերը: Ձեմիլեն արծաթե շղթա էր կրում իր քողի վրա, որին ամրացված էր մի փոքրիկ թալիսման: Նա արծակեց թալիսմանը, դրվեց ինձ ու խնդրեց, որ մշպապես կրեմ այն սրբիս մով: Նա ասաց, որ իր թալիսմանը կախարդված է հայրնի մի գուշակի կողմից, ով երդվել էր Ալլահով, որ այն կրողը հավերժ պաշտպանված կլինի բռնի մահից:

Ես ծիծաղեցի, նույնիսկ չժպիացի, այլ համբուրեցի քնքարեն և դրեցի այն գրպանս՝ սրբիս մով:

Զեր ներողամբությունն եմ հայցում, ես կարծես թե չափազանց զգայական եմ դառնում, սակայն այս ամենը կափարվում էր, երբ ես այնքան երիբասարդ էի... և այսքան դարիներ անց այդ եիշողությունները դեռ թանկ են ինձ համար:

Երեք օր անց ես արդեն նոր նշանակման վայրում էի: Չոր-

ոտրդ օրը՝ առավորյան ժամը 8-ին, հրեփանային վերջին գումարդակը նսվեց զնացք, և ես հրաժեշտ փոխեցի Փաշային ու նրա կնոջը: Զեմիլեն ու նրա քույրը նրանց հետ չէին: Փաշայի կինն արդասվելով պարմեց ինձ, որ նախորդ գիշեր լուրեր էին սփացվել Մուհարեմից, թե թուրքական բանակը վիտանգավոր վիճակում է: Թշնամին սկսել էր հավելյալ ուժեր հավաքել. խոշոր բախումներն անխուսափելի էին դառնում: «Զեմիլեն անմիտթար է», - ասաց նա:

Դա մի փիսուր բաժանում էր: Ես ուրախ չէի, որ մնկնում եմ: Այդ պահին ինձ բնակ հերոս չէի զգում. ես չէի ուզում զնալ: Փաշան վերցրեց ձեռքս ու սեղմեց այն երկար՝ աղաչելով Ալլահին, որ պաշտպանի ինձ:

Վերջին հրաժեշտ... ու ես, թողնելով նրանց՝ երկու թախծով ու ծեր, անչափ սիրելի մարդկանց, ինձ զցեցի շարժվող զնացքը:

ԳԼՈՒԽ 6

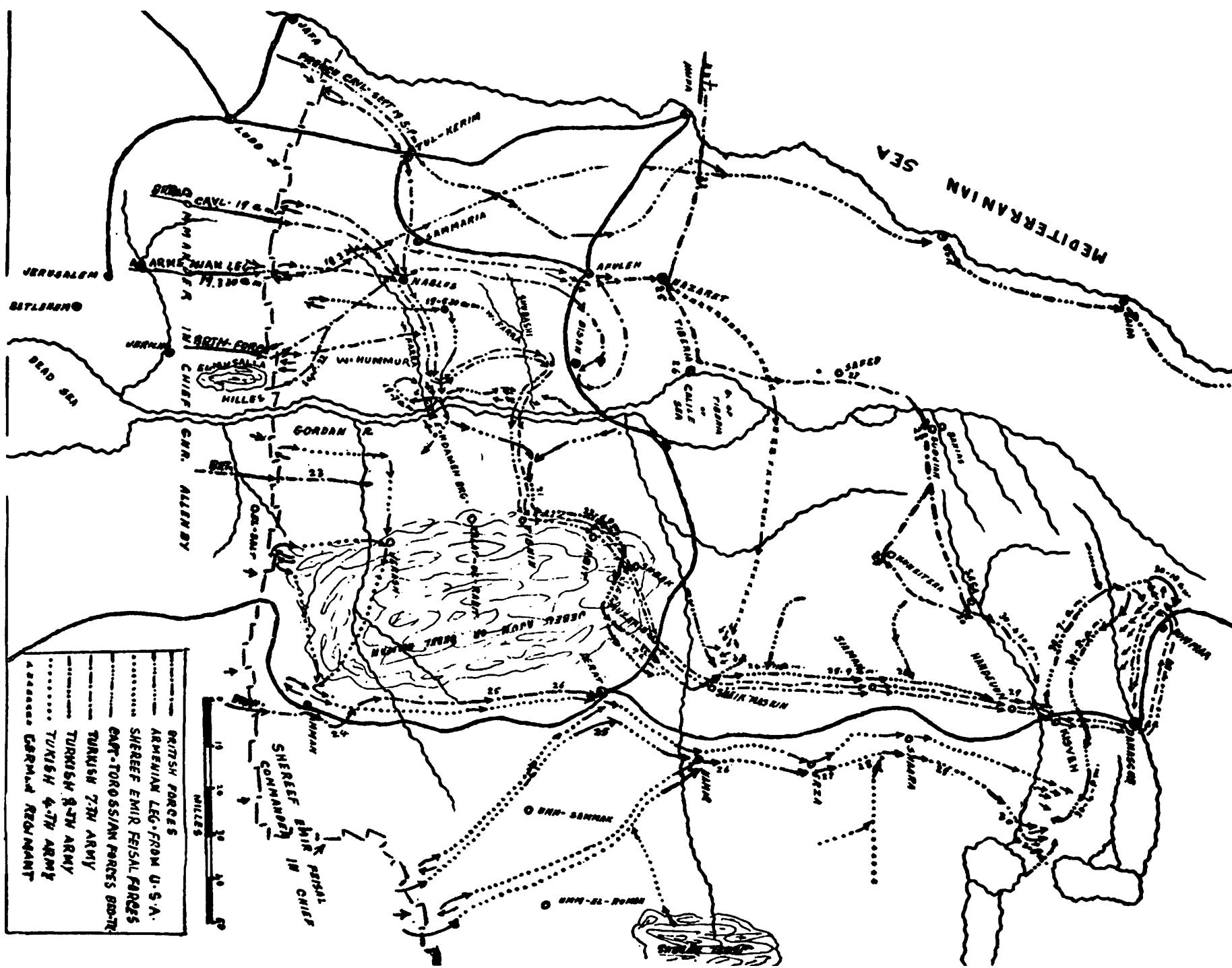
ԳԱՄԼԻԴՈՒԹԻ ՁԵՐԱԿՂՋՈՒ ՌԱԶՄԱՑԱԿԱՏԸ

Ես նշանակվեցի այն հայրնի թուրքական դիվիզիոնի գումարդակի հրամանադրար, որը մարդարավեր նեղեց դաշնակիցների թնդանոթներին և արհամարհելով դրանք՝ հավեց Սուեզի ջրանցքը։ Արևելքում ընթացող պարերազմում դա մեծ ու հերոսական ճակարտամարդկերից էր, որդեռ զոհվեց դիվիզիոնի սպայական անձնակազմի ու զինվորների ութսուն պոկոսը։

Իմ նշանակումից մի քանի շաբաթ առաջ վերոնշյալ դիվիզիոնի մնացորդները վերադարձել էին Սուեզից, ու դրա նոսրացած անձնակազմը համարվել էր Կոստանդնուպոլսում գեղակայված պահուստային զորքերի լավագույն զինվորներով։ Վերականգնելով նախկին հզորությունը՝ դիվիզիոնն ահա ուղևորվում էր Գալիապոլիի թերակղզու ռազմաճակար։

Ես գեղեկացա, որ անզիստոններին հաջողվել է երկու խոշոր էքսպեդիցիոն միավորումներ իջեցնել ցամաք. մեկը՝ Սեղ-ուլ-Բահրի մոլորդակայքում, մյուսը՝ Արփի Բուռնուտում՝ Անաֆորդայի մոտ, կամ Սուլվա ծոցում։ Ֆրանսիական ուժերն իջել էին անարդիական ափին, հապել Գալիապոլիի թերակղին և Քերսիշ Դերեհում միավորվել բրիտանական բանակի աջ թևի հետ։ Վերոնշյալ ցամաքային ուժերը պաշտպանում էին թշնամու ռազմանավերը, որոնք գեղակայված էին Դարդանելի մօւպքի մոտ և Սարոսի ծոցում։ Այն նույն նավագործումը, որը չօգնվեց մարդի 18-ի իր հաղթանակի պիտի ներից, հիմա արդեն հրեփանային կրակով ծածկում էր ցամաքային ուժերի գործողությունները։

Մեր գնդին հանձնարարված էր դիբրավորվել Ալզ Ձեփեի մոտ՝ թշնամու ամրաշինություններից մի քանի մնացր

հեռու, այն դեղում, որը նախկինում կրչվում էր Թուրքական Սեղ-ու Բահր:

Իսկ թե ինչպես հասնել մեր դիրքերին, դա արդեն ուրիշ հարց էր: Բրիտանական սուզանավերն անվանագ ճանապարհ էին գրել Դարդանելի ականների միջով և վերջին մի քանի ամսվա ընթացքում պարբերաբար հայփնվում էին Մարմարա ծովում՝ խորպակելով մեծ թվով թուրքական պաշարներ դեղափոխող նավեր: Ուստի ջրային ճանապարհը վերանգավոր էր: Մյուս կողմից Թեոլին-Կոստանդնուպոլիս երթուղին, որով մենք անցնում էինք, Վրևմբյան Թրակիայի «Ուզուն Ջուփիրի» կայարանից այն կողմ վնասվել էր թշնամու ոմբակոծություններից:

Մեզ այլ բան չէր մնում, քան քայլելով անցնել մնացած դարաձությունը:

«Ուզուն Ջուփիրից» դուրս գալուց հետո մենք քայլեցինք չորս օր և չորրորդ օրը երեկոյան հայփնվեցինք Ալզր Թեփենի ճիշդ հեփեսում գրինվող սարերում. մեզ հրամայված էր նախապարհասպել մարդկոցները՝ այնպեղ դեղակայված հեփեսազորի մի քանի վաշտ պաշտպանելու համար:

Ալզր Թեփեն շրջապատող սարերը Դարդանելի մուտքից հեռու չեն, և նեղուցի ու Սարոսի միջև գրինվող հողակուրը շատ նեղ է: Դիրքերը անզիհական ու ֆրանսիհական նավերի կրակագծի վրա էին, և բացահայտված չինելու համար մենք ամեն երեք-չորս ժամը մեկ փոխում էինք մեր մարդկոցի դիրքը:

Նոր էինք դիրքավորվել, երբ գերմանացի գեներալ Փոն Սանդերսը, ով ղեկավարում էր Դարդանելի ցամաքային զորքերի գործողությունները, հրամայեցլայնածավալ գրոհի անցնելքրիդանական դիրքերի վրա: Իմ հաշվարկով՝ մեր ուժերը կազմում էին մոդավորապես քառասուն հազար մարդ:

Ինձ հրամայված էր դիրքեր գրադեցնել Քիրթեհ գյուղի մոտ՝ Ալզր Թեփենից կես մղոն դեպի արևմուտք: Ես մարդկոցս արագ դեղափոխեցի նշված կետը, քանի որ գրոհը պետք է սկսվեր հաջորդ օրը վաղ առավույան՝ 1915 թվականի

Խունիսի 4-ին:

Թշնամու դիրքերն ուշադիր գննելուց և թնդանոթային հրաձգության հասանելիությունը որոշելուց հետո ես զինվորներին պատրաստ էի պահում հերազա հրամանները կապարելու համար:

Առավորյան ժամը 4^{րդ}-ին սկսեցին հնչել հեռախոսացանցերը, և եկավ գրտեհ ժամանակը: Մի քանի խոշոր ռազմական նվազախմբեր օդը լցրին հայրենասիրական աղմուկով:

Եթե երբեմ մասնակցել եք պատերազմի, ապա գիտեք, թե ինչպես է ռմբակոծությունը կործանում մարդկանց և սարքերը: Մնում էր միայն ակնածանքով նայել քաջարի զինվորներին, որ շարք շարքի հերսից մթության մեջ փայլող արշալույսի առաջին ցոլքերի ներքո իշխում էին սարերից: Ես կանգնել ու աշշահար նայում էի թուրք զիվորներին, որ համարայի գնում էին դեպի բրիդանական դիրքերը՝ բղավելով Ալահի անունը:

Ութ հզոր մարտկոցներով զինված մեր հրեփանին կրակ բացեց՝ գրոհող ուժերը թշնամուց պաշտպանելու համար: Ես ամենայն բծախնդրությամբ ճշգրում էի հեռավորությունը, սակայն վսփահ չէի, որ նշանառությունս արդյունավետ կլինի:

Թշնամու դիրքերից ոչ մի ձայն չէր գալիս, նույնիսկ լուսարձակներն էին անջապված:

Թուրքական հերսազորը շարունակում էր առաջ շարժել և հասավ փշալարերին, որ շրջապատում էին բրիդանական խրամաբները:

Հանկարծ վառվեցին նավաբորմի լուսարձակները, և ռազմանավերը սկսեցին կափաղի կրակահերթով պատրաստանել մեր հրեփանու կրակոցներին: Մեր մարդիկ հայդնվեցին ուսմբերի ու կոփորակառումբերի անձրևի վակ: Նրանք նմանվել էին մահացու հեղեղի մեջ խեղդվող առնեփների: Չորս կողմը մղձավանջ էր. խոշոր թնդանոթների որովը, հրացանների կրակոցները, գնդացրի չընդհարվող ձայնը,

բղավոցները, սպանվող մարդկանց փրկոցները և, որքան էլ անհավարալի թվա, նվազախմբերի «դղրդոցը», որը զինվորներին քաջալերում էր եերտսական ու անհմասդր մահ ընդունել: Սա մի խելացնոր և աներևսակայելիորեն սարսափելի վիճակ էր:

Կրակը շարունակվեց քառասունինգ դժոխային րոպեներ, և արևը դեռ հորիզոնի վրա չէր բարձրացել, երբ մարդկանց մի եռծ բազմություն անցավ «երանության գիրկը», իսկ երկիրը դարձավ ծվագրված ու վիրավոր մարմինների, դիակների մի կորյոր, հաշմանդամների ու մեռնողների հավաքադրենի:

Կրակը դադարեց, և հաջորդ դասմանինց րոպեների ընթացքում ես հայացքս հառել էի ամայացած այն հովտին, որտեղ շարժվում էին երրեմնի մարդ կոչվող կիսամեռ էակները:

Շուրջով խրամագրներից հայրենին ֆրանսիացի ու անգլիացի զինվորները, ովքեր երեւրանու հուժկու կրակի պաշտպանության ներքո սկսեցին սարի լանջով բարձրանալ դեպի մեր գլխավոր դիրքը՝ Ալզը թեփե:

Թուրքերը սպասեցին, մինչև թշնամին հասնի խրամագրների երկրորդ գծին: Այսուհետև մի սարսափելի սկյանամարդ սկսվեց: Այդ կրուստ ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները ծանր կորուսփներ կրեցին և սրբապված էին նահանջել:

Նորից խաղաղություն փիրեց: Կողմերից և ոչ մենկին չեաջողվեց դիրքերն ամրապնդել. հաղթանակեց մահը: «Կարմիր խաչի» ջոկապները հավաքում էին վիրավորներին, բուժական պարզաբաներով սանիբարները թափառում էին արյան ծովի մեջ: Մեռածներին թաղում էին: Զգիրեմ, երևի զինվորներից ունաճ իրենք իրենց հարց էին դրախս, թե ո՞ւմ համար են կրվում և ինչո՞ւ: Ռազմաճակապից այն կողմ՝ թիկունքում, կանայք, որոնց նախկինում միսիթարում էին սիրած գողամարդկանց խօսքերը, հիմա միայն հիշողություններով պիրի սփոփկեին: Իրենց դրամարդկանց գրկելու փոխարեն միայն երազներ կդեսնեին: Սակայն այդպես էլ պեսք է լիներ. չէ՞ որ պարերազմը չափազանց կարևոր գործ է:

Մինչև հունիսի 21-ը Գալիպոլիի ռազմաճակարի Աչք Ձեփեի հարվածում ամեն ինչ հանդարդ էր: Այդ օրը վաղ առավույց ան Քերևիշ Դերեկում գեղակայված ֆրանսիական միավորումները հարձակում գործեցին թուրքերի պաշտպանական դիրքերի վրա և երեք թուրք գերի վերցրին:

Նորից ամեն բան հանդարդ էր մինչև հուլիսի 23-ը, երբ դաշնակիցները վերսկսեցին գրոհը: Ձեն երկու կողմերը հուժկու հրեւրանային կրակ փոխանակեցին, իսկ հետքեւ ակային միավորումները ներքաշվեցին կարճափև մարդերի մեջ, այդուամենայնիվ ֆրանսիացիններին չհաջողվեց առաջ-խաղացում գրանցել:

Նորից հանգիստ վիճակ: Զգիրեմ նույնիսկ, թե որն էր ավելի վագ՝ պարերա՞զմը, թե սպասողական վիճակի նյարդային լարվածությունը: Արդյոք թշնամին կգրոհի՛ վաղը, թե այս գիշեր կամ գուցե այսօր՝ մեկ ժամ կամ մեկ րոպե հետո: Կամ գուցե մեր շրաբը կիրամայի անակնկալ հարձակում կարարել թշնամու վրա: Հանգիստ չկա, պարզապես նյարդեր սղոցող պարապ լարվածություն է:

Հունիսի 28-ին վերջապես կարառի ռմբակոծություն սկսվեց բրիդանական ու ֆրանսիական դիրքերի բոլոր կենդրից երկու օր անընդմեջ, և հունիսի 30-ի առավույց ևս հինգ թուրքական պաշտպանական գծեր գիշեցին դիրքերը: Ձուրքերի կորուսպինները սարսափենի էին, և մնացած ուժերի հիմնական մասը սկսեց անկանոն նահանջել:

Ինչ վերաբերում է իմ մարդկոցին, ապա մեր թնդանոթները վնասված չէին, և զոհեր չկային, սակայն մարդիկ բոլորովին հյուծված էին երկարափև մարդերի լարվածությունից: Ես նույնպես ահավոր հոգնած էի, ու երբ մեկ այլ մարդկոց գրադեցրեց մեր դեղը, ես նույնքան ուրախ էի, որքան զինվորներս:

Ռազմաճակարի թիկունքում՝ հանգստյան կայանում, ես թույլարկություն սպացանցնելու նեղուցիմյուս կողմը՝ Զանաքի մով գրինվոդ կերպը, որքեալ դեղակայված էր Մուհարեմի սպո-

բարաժանումը: Մենքիսսեցինք պատերազմական անցուղարձից, դան մասին՝ զգուշորեն շրջանցելով որևէ ակնարկ, թե մեզ երբեւ վիտանգ է սպառնացել: Դրանից հետո մինչև հովիս մեզ հաջողվում էր պարբերաբար այցելել միմյանց, քանի որ այդ ընթացքում կօհվը սահմանափակվում էր հետքանակայինների աննշան ընդհարումներով ու երեքանային վոխերաձգությամբ:

Հովիսին վեղի ունեցան մի քանի թեթև բախումներ, որոնց ընթացքում, սակայն, թուրքերը նշղապես կորուսդներ էին կրում: Մեր երեքանին պատրասխան կրակ էր արձակում, և կողմերից ոչ մեկը կարծես չէր ցանկանում ռիսկի դիմել և նախաձեռնել բախսդորոշ մեծ գրոհը:

Օգոստոսի սկզբին թուրքերը նախաձեռնեցին երկրորդ մեծ գրոհը, և գրեթե այդ նույն ժամանակ բրիդանացինները ցանաքային ուժեր իջեցրին Սուլվա Բեյում (Անաֆորդա): Սա արյան, վառապանքի ու սարսափի մեկ այլ օրգիա էր՝ երացանի գնդակով, կրոպորակառումբերով կամ սվինով սպանության ցնորամբություն:

Թուրքական բանակը շարունակում էր ծանր կորուսդներ կրել, սակայն, հակառակ դաշնակիցների առավելությանը, որոնց սարբարում էր նաև նավաբորմը, դիրքերը չէր զիջում:

Ի հավելում բոլոր դժբախսդությունների և անիմասք մարդկային կորուսդների՝ ամառվա սարսափելի ամիսներն իրենց հետ բերեցին վիֆի համաճարակ: Երբեմն մդածում եմ, որ սեպտեմբերի զովացնող քամինները փրկեցին երկու հակառակորդ բանակները կարարյալ ոչնչացումից:

Մեպիտեմբերի 29-ի առավոքը նման էր մյուս բոլոր սեպտեմբերյան առավոքներին՝ պայծառ, զով, անդեմ: Շաբաթներ շարունակ ծավալվող գործողությունները սահմանափակվում էին մանր ընդհարումներով և երեքանային վոխերաձգությամբ:

Միջադեպը, որի մասին հիմա կպարմեմ, կարող է արևելյան հեքիաթ թվական կամ աներևակայելի պատմության մի

դրվագ, սակայն այն դաժանորեն իրական էր: Ես չեմ փորձում զգացնունքային լինել, ոչ ել դրան որևէ փայլ հաղորդել: Այն սարսափելի իրական էր փայլուն լինելու համար, ու իմ զգացումներն այնպես էին բթացն ու հաշրվել մահվան հետք, որ գիշումս ունայնություն էր, որդեռ հասփափրվել էր վիշտը:

Սեպտեմբերի 29-ի առավույյան ես երկրող սրացա, որդեռ ասվում էր, որ Մոհարեմը ծանր վիրավորվել է և ցանկանում է ինձ անհապաղ դրսնել:

Ես սրացա մեկօրյա արձակուրդ: Լեյփենանպիներից մեկին մարդկոցի պարասխանագունչանակեցին զգիրեմթեինչպես անցան նեղուցի մյուս կողմը, գրա այն գինվորական հիվանդանոցը, որդեռ պառկած էր Մոհարեմը՝ վիրակապերի մի կույյու, երկու բորբոքված աչքեր և կապրած շրթունքներ:

Հիվանդասենյակի վիրաբույժն ինձ ասաց, որ Մոհարեմի համար ամեն ինչ վերջացած է. նրա վերքերն անթիվ էին, և դրանց գումարվել էր ներքին արյունահոսությունը:

Ես նափեցի մահճակալին և բռնեցի նրա ձեռքը՝ վիրա-կապերից ազադ մարմնի միակ մասը: Ես ժպրալով ասացի, որ նա շուրջով կապարինվի, ու կարակով հարցրի. թե ինչո՞ւ էր կանգնել ռաւմբի ճանապարհին: Զայնս ինձ փաղփկայի ու կեղծ թվաց: Նա գիրեր, որ ես սպում եմ, ու ես գիրեի, որ նա գիրի: Տեսնագին փայլող նրա աչքերը փորձեցին ժպրալ ինձ, ու այդ աչքերը, որ փայլում էին վիրակապերի միջից, դեսնում եմ մինչ օրս: Նա իմ ամենամբերիմ բարեկամն էր, իմ երիբասարդության դարիների անքաժան ընկերը, իսկ հիմա՝ մեռնող, վիրակապերի մեջ թաղված մումիա: Ինչո՞ւ: Ինչի՞ համար... Մի ակնթարթում աչքիս առջև եկան-անցան միասին անցկացրած մեր բոլոր օրերը: Մեր երջանիկ օրերը, մեր կարիերան, ապագայի մասին մեր ծրագրերը. այդ ամենը միգրիս մեջ էր, հավանաբար նա է նույնն էր միաժամ, միայն թե գիրեր, որ իր երազանքները երբեք չեն իրականանա: Պարերազմի ահավոր, անողոք դաժանությունը փուլ եկավ գիշիս ու ինձ զրկեց ձայնից: Նա փորձեց խոսել, սակայն նրա ձայնը

առակի խոպակը շնչոց էր, որ գալիս էր բորբոքված շրթունքներից: Ես աղաքում էի նրան զվարնել ուժերը, իսկ նա պնդում էր, որ զիրի՝ մնոնում է և ուզում է ինձ մի զաղփնիք հայփնել:

Գաղփնիքը Զեմիլեին էր վերաբերում: Մուհարեմի ձայնը թույլ էր ու չոր, սակայն նա, ցավից խոժոռվելով, բայց առանց փափանվելու պարմեց ինձ նրա պարմությունը: Այդ պահին եիշեցի, թե ինչպես գարնանային այն օրը, երբ մենք մեկնում էինք պարերազմ, Մուհարեմի մայրը նրան մի կողմ կանչեց:

Տարիներ անց ես չեմ կարող ճշգրտությամբ շարադրել այն պարմությունը, որ պարմեց ինձ Մուհարեմը, այնպես որ կպարմենմ այն համառորդ, ինչպես մնացել է եիշողությանս մեջ.

«Ուզում եմ քեզ քրոջ՝ Զեմիլեի մասին պարմել, - շնչաց նա փարօրինակ ձայնով: - 1896-ի հայկական ջարդերի ժամանակ հայրս Մուշի մոփակայքում փեղակայված զորամասի երամանափարն էր: Ներ այն ժամանակ նրան խորապես զայրացնում էր թուրքերի անողոք վարմունքը քրիստոնյա եպափակների նկարմամբ: Մի օր նա անցնելիս է լինում հայկական զյուղի միջով, երբ փեսնում է մի աղջիկ երեխայի, որ հազիվ երկու փարեկան կլիներ: Երեխան միայնակ ու մոլորված թափառում էր զյուղի ամայի փողոցներով: Նրա ծնողները ոչ մի փեղ չեին երևում: Խղճահարությունից, կարեկցանքից դրդված՝ հայրս նրան իր հետ գտուն է փանում: Նա դառնում է մեր ընդունիքի անդամը: Մայրս, սակայն, չհաշդրվելով նրա ձախ թևին դաշված խաչի առկայության հետ, թթվութի լուծույթով վերացրեց քրիստոնեական խորհրդանիշը: Նրանից հետո Զեմիլեի ձեռքին մի փծե սպի մնաց:

Ծնողներս երազում էին, որ մենք ամուսնանք, սակայն դու զիրես, որ ես սիրում եմ Նուրիեին: Ներիր ինձ, նկարել եմ քո սերը Զեմիլեի հանդեպ: Ես պարմում եմ քեզ այս ամենը, որպեսզի դու իմանաս, որ նա քո ժաղավրդին է պարկանում, ու չկա ձեզ բաժանող Ալլահը՝ մի կողմից, և ձեր Ասդրվածը՝ մյուս կողմից:

Թանկագի՞ն բարեկամ, սա էր այն գաղփնիքը, որ ուզում էի թեզ պարմել: Դու պեսք է դրեսնես Նորիթեին և պարմես նրան իմ նվիրվածության մասին: Գրիր մորս ու քույրերիս և փոխանցիր նրանց իմ սերը»:

Դիմա, երբ ընթերցում եմ այս բառերը, դրանք թափերականացված են հետում, դրենդուր ուղեղի հնարքներ, միևնույն ժամանակ խղճուկ ու գրւնաք սրբերներն այն ամենի, ինչ ես դրես ու ապրեցի այդ գիշեր: Իսկ ես այնպես էի երազում, որ ընկերս ողջ մնա, միևնույն ժամանակ սրիպված էի ընդունել նրա ճակարպագիրը:

Երկու օր անց՝ գրադրկալի ու անձրևուր մի օր, նա կյանքից հեռացավ... Այդ պահին նսկած էի նրա մահճակալին ու քանել էի ձեռքը: Նայում էի հեռուն, իսկ նա կարծես քնած լիներ, հետո նրա ձեռքը սկսեց սառչել:

Այդ նույն գիշեր ես վերադարձա դիրքեր: Քամին սաստիկացնում էր անձրևը, և այն հարվածում էր միքրակի պես: Անալոր էր գիրակցել, որ կորցրել եմ միքրիմ ընկերոջս: Դիմա ինձ բոլորովին միայնակ էի զգում: Երևի ընկերությունն ավելի հզոր է, քան սերը, քանզի ես միքրում էի ոչ թե Զեմիլեի, այլ Մոհիարեմի մասին: Ես նրան այլևս երբեք չեմ դրեսնի, երբեք չեմ լսի նրա ծիծաղը: Նույնիսկ պարերազմի դժոխքում մահը կարող է դիմացել մարդուն և ասել. «Ձեն գիտեսում ես ինձ ամեն օր, քանի որ մարդիկ սպանվում են հարյուրներով, հազարներով, ու ինձ արդեն արհամարհում ես, սակայն երբ ես թեզ շաբ եմ մորենում, կարող եմ խոցել սիրով»:

Ես ուզում էի մի քանի օր բացակայելու թույլրվություն վերցնել ու գնալ Փաշայի մուր, սակայն թշնամին մեզ նեղում էր ու գրոհում ավելի հաճախ, այնպես որ սրիպված եղա բավարարվել շրապ գրված նամակով: Երեք ամիս անընդմեջ դաշնակիցները հուժկու ճնշման դրակ էին պահում մեզ, և նրանց յուրաքանչյուր գործողությունից թուրքերը ջարդի էին ենթարկվում այն ասդիմանի, որ ես երբեմն միքրում էի, թե Ձուրքիայի արու բնակչությունն ամբողջովին կրնաջնջվի ենց

այսպես՝ Գալիպոլիի թերակղզու ռազմաճակարտությունը: Այդուհանդերձ այս անվերջանալի ճակարտամարդու թշնամուն ոչ մի գեսաննելի հաջողություն չէր բերում:

Ես վերսպին սկսեցի միտքել դաշնակիցների մարդարակարության շուրջ և մեկ անգամ ևս եկա այն եզրակացության, որ նրանք չեն ցանկանում գրավել Կոստանդնուպոլիսը: Դա պարերազմ չէր, այլ անիմասր սպանդ, որն իրականացվում էր հանուն դիվանագիրության:

Ռազմական գործով գրաղվող յուրաքանչյուր անձ պեսք է իրեն հարց փար, թե ինչո՞ւ դաշնակիցները երբեք մնձ բանակներ չինցրին Գալիպոլիի թերակղզու ամենահեռավոր կերպում և Սուլվա Բեյի շրջանում: Դաշնակիցների նավադրությունը համար ոյուրին գործ էր բարձրանալ Սարսու նեղուցով դեպի թերակղզու ամենահեռավոր կերպ և այնպես գործ իշեցնել, որը թուրքական բանակը կիսցաներ ներքնում գվնվող ցանքի նեղլիկ մասում՝ խապառ վերացնելով որևէ հաղորդակցություն Կոստանդնուպոլիսի հետ: Դարդանելի նեղուցը թաթի փակ առած ռուսական արջի ուրվականը խանգարում էր իրականացնելու նման պարզ ու արդյունավետ գորաշարժ:

Քանի դեռ Ֆրանսիական ու անգլիական բանակները խրված էին Գալիպոլիի թերակղզու ճակարտում, նրանց ռուս դաշնակիցը համառորեն առաջ էր շարժվում Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան հարվածում: 1915թ. դեկտեմբերին ռուսական գործերն արդեն հափել էին Կովկասի ռազմաճակարտի գիծը մի քանի հարյուր մղոն փարածության վրա և 1916թ. հունվարի ընթացքում գրավել Էրզրում քաղաքի շուրջ գրնվող փարածքը:

Այդ նույն ժամանակ ռուսական մեկ այլ հզոր բանակ ճեղքեց Պարսկական ռազմաճակարտը և հունվարի առաջին օրերին հասավ Համադան քաղաքին՝ նպատակ ունենալով միավորվել Սիջազեփրում գրնվող բրիդանական գործերի հետ:

Մեզ լուրեր հասան, թե թուրք առաջնորդները վերսպին

պատրաստվում են փեղահանել Կոստանդնուպոլիսը։ Դա 1915թ. մարտի 18-ի կրկնությունն էր, անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները նորից շարդում էին դռները։

Երկրորդ անգամ պատրահեց անսպասելին, և նորից թուրքերը սխալմամբ փառարանեցին Ալլահին. նրանք պետք է փառարանեին անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագիրությունը։ Այն պահին, երբ թուրքերի դիմադրությունը հետպահետքե թուլանում էր, իսկ նրանց կորուսփները հասել էին ասդրաբաշխական թվերի, ֆրանսիացիներն ու անգլիացիներն անսպասելի որոշեցին հեռանալ Գալիպոլիի թերակղզուց։ 1916թ. հունվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը թշնամու օգործերը նսդրեցին իրենց սպառող նավերը և հեռացան՝ հետևում թռղնելով հսկայական քանակությամբ ռազմանյութ ու սննդամթերք։

Անմիջապես բոլոր ուժերը հետ կանչվեցին Դարդանելից, և թուրքերը սկսեցին վերակազմավորել նորացած գնդերը՝ ռուսական սպառնալիքը չեղոքացնելու համար։

Վերադառնանք, սակայն, Պարսկական ու Կովկասյան ռազմաճակարներին և փեսնենք, թե ինչ կադրավեց այնպես։

Թուրքական ուժերը Միջազեւքի ճակարից շարժվեցին հյուսիս՝ դեպի Կովկասյան ռազմաճակար՝ մրադրվելով ճեղքել ռուսական պաշտպանական գծերը և ռուսներից ազադել թուրքական խոշոր քաղաքներից մի քանիսը։ Փերքվարի կեսերին, սակայն, թուրքական գրոհները հետ մղվեցին և ուղեկցվեցին ծանր կորուսփներով։ Շուրջ 40000 թուրք սպանվեց, և 20000-ը գերի ընկավ։ Ռուսները հաղթում էին ամենուրեք։ Նրանց ճեղքին հայրենիքին ծաղկուն քաղաքներ Վանը, Բիթլիսը և Մուշը, ինչպես նաև դրանք շրջապատող բազմաթիվ կարևոր ավաններ և Տրավերդի նավահանգիստը՝ ամենամեծը Սև ծովում։ 1916թ. ապրիլի վերջին օրը ռուսները հայրենիքին Կոստանդնուպոլիսից 445 մղոն հեռավորության վրա։

Իրավիճակը՝ Պարսկական ռազմաճակապում, սակայն, սկզբում ինչ-որ միստիկ երանգավորում սկսացավ: Ռուսական զորքերը, որ Պարսկաստանի փարածքով ճանապարհ էին հարթում եղավի Համադան քաղաք՝ Միանալու Միջագետքի բրիդանական ուժերին, հանկարծ պարզեցին, որ անզիացիները շարժվելու ոչ մի ցանկություն չունեն: Այդ ընթացքում թուրքերն արդեն ենք էին բերել իրենց ուժերը Գալիպոլիից, և մայիսի երկրորդ կեսին նրանց հաջողվեց հետք մնել ռուսներին:

Որդե՞ն էր, սակայն, անզիացի գեներալ Թատոնսհենդը և նրա 1900-հոգանոց բրիգադը, որը վեղակայված էր Կուր Է Ամարա քաղաքում: Եվ ինչո՞ւ էին երեք ամիս այնպես հանգիստ կանգնել: Ռուսները հավանաբար մկրորում էին այդ նույն հարցերի շուրջ:

Որքան է դա փարօրինակ ու ֆանտաստիկ թվա, 1916թ. ապրիլի 20-ին գեներալ Թատոնսհենդը հանձնվեց թուրքերին, որոնց ուժերը կազմում էին նրա բանակի մեկ երրորդը:

Թուրք գեներալներն այնպես էին զարմացել դրանից, որ գեներալ Թատոնսհենդը սփիպված եղավ բացաբրել, որ իր բրիգադը գրավել էր Միջագետքը Միայն մեկ նպատակով՝ պաշրպանել Անգլիայի շահերը Շնդկաստանում ու Պարսկաստանում օդարերկրյա թշնամիներից:

Հազիվ էին ապշահար թուրքերը սթափվել այս հաջողությունից և գեներալի ակնարկից, եթե վեղի ունեցավ ավելի ցնցող մի բան. գեներալ Թատոնսհենդն առաջարկեց երեք հարյուր հազար բրիդանական ֆունդ սպեռլինգ վճարել թուրքերին, եթե իր բանակը ազադ արձակվի, և ինքն ազնիվ խոսք է դալիս, որ իրենք չեն վնասի թուրքերին ոչ Միջագետքի, ոչ էլ մեկ այլ ռազմաճակապում:

Դա հսկայական գումար էր՝ չափազանց գայթակողիչ թուրքերի համար, ու միայն գերմանացի դաշնակիցների և խորհրդականների ներկայությունն էր, որ խանգարեց թուրքերին ընդունելու նման անթաքույց առաջարկված կաշառքը: Այդ իսկ պարզաբանված գեներալ Թատոնսհենդի բրիգադը հանձնվեց

անվերապահորնն ու անիմասդ. նրանք դարձան պատերազմի գերիներ: Այն գինը, որ Թառնսիենդի բրիգադի գինվորները վճարեցին իրենց արյամբ ու չարչարանքներով, հավանաբար չունի հավասարը պարմության մեջ: Դիվա-նագիդությունը շահեց ևս մեկ միավոր, ինչի մասին 19000 գինվորների մեծ մասն այդպես էլ չփեսավ:

Գեներալ Թառնսիենդին ուղարկվեց Կոսդանդնուպոլիս, և բանդարկության ընթացքում պահպան էր Թուֆորի ափին գինվոր դյակում, սակայն նրա գինվորները նույնչափ բախ- կավոր չգրնվեցին: Սկզբում նրանց բաժանեցին ըստ ազգության, եեւո՞ ըստ դաշանանքի: Նրանցից երեք հազարին գրկեցին հազուսդից, եեւո ենթարկեցին կրտանքների, դաժանության և անմարդկային վերաբերմունքի հնարավոր բոլոր ձևերին: Մի քանի հարյուր մարդ սպանվեց նույն պահին: Միայն նրանք, ովքեր ունեին հնդկական ծագում, և բրիդանա- կան գաղութների այն ներկայացուցիչները, ովքեր մահմնդա- կան էին, արժանացան քիչ թե շատ մարդկային վերաբեր- մունքի: Բացառություն չարվեց նույնիսկ երեք հար- յուր բրիդանացի սպաների համար. նրանց սպիտեցին հար- յուրավոր մղոններ ուղարկվ անցնել՝ առանց բավարար սննդի կամ բժշկական օգնության: Գեներալ Թառնսիենդի բրիգա- դի միայն մի չնչին մասը կենդանի հասավ Կոսդանդնուպոլ- սի ու Էսկի-Շեիկի կալանավայրեր:

Բանակի հանձնվելուց և այն ցրելուց մի քանի ամիս անց՝ Մոսուլ գնալիս, ես անցնում էի Միջագետքի հովուով: Դարեն թագավորի հնադարյան Դարրա մայրաքաղաքում ես գեսա ոսկորներ ու կմախքներ, որ հավանաբար պարկանում էին այն հինգ հարյուր անգիլացիներին: Առաջին քանը, որ նկարեցի, այն էր, որ բոլոր դիակները բաց շազանակագույն մազեր ունեին: Դարգ էր, որ դրանք ոչ հայեր էին, ոչ էլ թուրքեր:

Ավելի ուշ դեկտի բնակիչները և պառուստախոս սպաներն ու պաշտոնյաները հայրնեցին, որ մի քանի հարյուր բրիդա- նացի գինվորներ թալանվել, մերկացվել ու նեփվել են այն

եսկա փոսը, որպես հիմա գդրնվում էր կմախքների մեծ մասը: Մողակայքով հռոտող առվակը հեղեղել էր փոսը, և գերիները խնդրվել էին ճիշդ այնպես, ինչպես դա կապարվում էր Դարեհ թագավորի օրոք: Ես նրանց կմախք անվանեցի, սակայն նրանք դեռևս քայլայման դարբեր փուլերում էին:

«Երոսները երբեմն բավական դարօրինակ ձևով են մահանում:

ԳԼՈՒԽ 7

ՇԱՐԵՍՄԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐ

Գալիպոլիի թերակղզում ամիսներ շարունակ կռվելոց հետո մեր դիվիզիան գրեթե ոչնչացվել էր: 1916թ. հունվարի 14-ին նրանք, ովքեր ողջ էին մնացել, ճամփա ընկան դեպի Կոստրանդնուպոլիս՝ Վերակազմավորվելու և Վերագինվելու: Կորուսդները համարելու համար պեղք էր վարժեցնել հարյուրավոր նոր մարդկանց: Սա մեծ աշխարհանք էր, որ կապահանջեր մի քանի ամիս: Ես նշանակվել էի Պահուստային հրեփանային առաջին գումարդակի հրամանադրար: Գումարդակը գեղակայված էր Ռուկեղջուրի ափին կանգնած Ռամի Կիշլայում: Մինչ նոր պարդականություններիս անցնելը ես մեկ շաբաթ արձակուրդ սրացած:

Կեսօրին թափառում էի Սպամբուլի փողոցներում ու անհամբերությամբ սպասում, թե երբ է անցնելու այն մի քանի ժամը, որպեսզի կարողանայի Մուհարեմի գոտին գնալ: Մորքերս սասպրկացող կասկածների, անհեփացող հոյզերի ու դառը գիշրության խառնուրդ էին՝ Զեմիլեն... Ես կանգ առա հեռագրադան մոտ: Նորից հեռագրեցի ծնողներիս ու կարգադրեցի, որ պարասիանն ինձ բերեն Փաշայի գոտին:

Քաղաքում պարապ-սարապ գրոսնում էի, երբ սկսեցի նկարել այն մեծ փոփոխությունները, որ գեղի էին ունեցել այս երբեմնի ծաղկուն թաղամասում: Զկային այլևս շքեղ հագնված կանայք ու երեխաներ. հիմա նրանց հագուստը մաշված էր, նույնիսկ կեցվածքը՝ հոգնած ու խղճուկ: Դժվարություններն ու կարիքն իրենց գործն արել էին: Ես փեսնում էի մարդկանց, որ չքավորության շեմին էին: Նացի խանութի առջև գոյացած հերթի մեջ կանգնած մարդիկ, որ սպասում էին հացի իրենց օրաբաժինը սրանալուն, եյուծված էին, նիշարած դեմքերով,

գունադր ու մռայլ:

Ցուրաքանչյոր երկրորդ շքամուկրի վրա կախված էին սզո պատարաներ: Սկրամբուլը՝ Մարմարայի այդ մարգարիտը, նմանվել էր մի կնոջ, որ պկարության, վշտի պարճառով ծերության շեմին կորցրել էր իր գեղեցկությունն ու հմայքը:

Այն մի քանի շուկաները, որ դեռ բաց էին, լի էին գերմանացի սպաններով, ովքեր գնում էին ենարավոր ամեն գեսակի մթերք հայրենիքում մնացած իրենց ընդունիքների համար:

Ամենախղճուկ սննդամթերքի համար սահմանված էին չափազանց բարձր գներ, և ամեն օր շուկաներում ընդունեկան ունեցվածքը փոխանակվում էր առաջին աներաժեշտության ապրանքներով:

Եթե այդպիսին էր միջին դասի վիճակը, ես վախենաւ էի նույնիսկ մրգածել այն զրկանքների մասին, որ կրում էին աղքարիները, որոնք քիչ թե շատ ապահովվածներից առնվազն երկու անգամ շատ էին: Եթր անցնում էի շուկաներից մեկի միջով, լսեցի, թե ինչպես են պատմում թերսնումից ու եկվանդություններից մեռնող հազարավոր երեխաների մասին: Լսեցի պատմություններ եռասեադր կանանց ավագակախմբերի մասին, որոնք գիշերները կողոպսում էին սննդամթերքի խանութները կամ հարձակվում էին անմեղ ճամփորդների վրա:

Փողոցները լի էին մուրացկաններով:

Ես քայեցի դեպի Սուլթան Բայազիդի թաղամաս, որտեղ ուշադրությունս զրավել էր Էմին թէյի սրճարանը: Ես գիտեի, որ դա բարձրասպիթիան թուրք պաշտոնյաների և մահմեդական կղերականների հավաքարեղի է: Նանկարծ մրգովս անցավ՝ եթե ես գնամ այնքեղ ու նսփեմ որոշ ժամանակ, ապա կարող եմ ինչ-որ բան իմանալ երկրի սպորին շրջաններում դիրող իրավիճակի և հայերին վերաբերող նոր զարգացումների մասին:

Ես քայեցի սրճարանի գլխավոր սրաեի միջով և հայտնվեցի շինության հերկուում զդունվող փոքր այգում, որտեղ նսփած էին թուրք սպանների և պաշտոնյաների մի քանի խմբեր: Նրանց

խոսակցության իմաստը հասկանալը դժվար էր: Մինչ այն- դեռ կանգնած նայում էի այս ու այն կողմ, նկափեցի մի սեղան, որի շուրջը նստած էին չորս բարձրասդիճան սպաներ: Համարձակությունս արդարացնելու համար ես որոշեցի հույս դնել շքանշաններիս վրա. մոդեգա նրանց ու ժպիրացի, ինչպես ինձ թվաց՝ իմ ամենաքծնող ժպիրով, և նրանց եղեցի ավանդական «Հս-սեղասմ-ալեյրում» թուրքական ող- ջույնը:

Նրանք նայեցին վրաս, ու հանկարծ խոսակցությունը դադա- րեց: Շքանշաններս արեցին իրենց գործը: Նրանք ոդքի եւան ու միասին պատասխանեցին՝ *Ալեյրում էս-սեղասմ*:

Թուրք սպաները միանգամայն սիրալիր առաջարկեցին ինձ միանալ իրենց: Ես գրեթե վստահ էի, որ նրանք չեն կասկածում իմ հայ լինելու մասին:

Սակայն, միևնույն ժամանակ, ինձ վրա ուղղված նրանց քե- րի սուր արդահայրությունից հասկացա, որ նրանք կցանկա- նային իմ մասին ավելին իմանալ:

Սպաներից մեկը նկափեց, որ ես հոգնած գեսք ունեմ, իսկ մյուսը հարցրեց, թե որդեհից եմ զայիս: Երբ ես գլանակ վերցրի, նա կռացավ և համառորեն ինձ կրակ առաջարկեց՝ միևնույն ժամանակ ուշադիր գննելով շքանշաններս:

- Դարդանելից, որդեռ կռվում էի զյավուրների դեմ, - պարասպիաննեցի ես:

Դա նրանց չափազանց հետաքրքրեց. ուզում էին իմանալ՝ արդյոք անհավաքները շատ զինվոր ունեն և մեծ վնաս են պարճառել մեր պաշտպանական դիրքերին:

- Բացարձակ, - սրբեցի ես, - հավկապես այն բանից հետո, երբ մենք առաջ բերեցինք Մուհամեդի Խերխսահի Շերեֆը (սրբազն զգեստը): Մենք մի քանի մարդ կորցրինք, մինչդեռ զյավուրները՝ անթիվ»:

Եթե ցանկանում ես երջանկացնել մարդկանց, ովքեր ճշմարդության վտխարեն գերադասում են սրեր լսել, ապա բացարձակ սրից ավելի լավը չկա:

Նրանք նորից սկսեցին ազադ գրութեա: Բոլորը համա-ձայն եղին, որ թուրքերը շուպով կիաղթեն պատերազմում՝ հարկա-պես հաշվի առնելով այն, որ բոլղարացիները միացել են նրանց:

- Լինում են ժամանակներ, - նկարեց նրանցից մեկը, - երբ նույնիսկ զյավուրները կարող են օգտակար լինել, սակայն միշտ ավելի լավ է նրանց ճագարների նման ոչնչացնել, քան ընդունել եղբայրների պես:

Սակայն նրանց ճարդարախոսությունը հարկապես ի հայր եկավ այն ժամանակ, երբ սկսեցին խոսել հայերի մա-սին: Նրանք ակում էին հայերին ոչ միայն դավանանքի համար, այլև այն պարբռով, որ Թուրքիայում հայերը վե-րահսկում էին առևսդրի հիմնական մասը: Նրանց նաև դուր չէր գալիս այն փասդը, որ հայերը ուրբաթ օրվա փոխարեն հանգստանում են կիրակի: Սակայն ամենից ավելի նրանց կարգադրությունը էր այն հանգամանքը, որ հարուստ հայերը շաբ ավելի փող ունեին, քան հարուստ թուրքերը: Նրանց չէր եեւաքրքրում, որ նման բախտի արժանացել էին ընդամենը մի քանի հայ փաշաներ և խոշոր վաճառականներ:

Թուրք սպաներն անքաքրույց բավականությամբ էին քն-նարկում այն միջոցառումները, որ ծեռնարկել էր կառավարութ-յան գլուխ կանգնած կուսակցությունը. որքան է աաշե-ցուցիչ և աներևակայելի թվար, մշակվել էր ծրագիր՝ Թուրքիա-յում հայ ժողովրդին բնաջնջելու համար: Որևէ մեկին, ով ծանրթ չէ թուրքերի նոլեռանդությանը, այս խոսակցութ-յունը կարող էր մղավանջ թվալ: Ամենից ավելի ինձ մրահո-գեց նրանց լիակատար վսրահությունը, որ կառավարութ-յունը բոլոր նահանգներ հապուկ գործակալներ է ուղարկել և ունի պաշտոնյաներ, ովքեր վճռական են և ընդունակ այդ սարսափելի ծրագիրն ի կարար ածելու համար:

Գնդիս մասին մի քանի ընդհանուր նախադասություններ արդասանելուց հետո ես ներողություն խնդրեցի և դուրս եկա փողոց՝ ավելի մրահոգված ծնողներիս ճակապագրով, քան

Նախկինում:

Կառքեր չէին երևում, ուստի վերադարձա Դիրեքթ Արասի՝ մոփակա ռազմակայանը, որպես ծիուս թռղել էի համհարզիս խնամքին:

Փաշայի դրու ուղևորվելիս ես ինձ բնավ երջանիկ մարդ չէի գգում:

Երբ դարպասներից ներս մրա ու իշա ծիուց, սիրվս լցված էր: Տերևազուրկ ծառերի մերկությունից դեպի դյոյակ ձգվող երկար ծառուղին նմանվել էր դամբարան դանող ճանապարհի: Մոայլ ճմեռային այգի: Շքամուքքը ծածկված էր սգո պասփառներով: Մարդի դաշիքում մահը բռնի էր ու գրուքեսկային, սակայն սովորական մի բան, որն ընկալվում էր որպես գունազարդ դաժանություն, իսկ այսքեղ՝ ռազմաճակապից հեռու, մահը մի մռայլ, արյունը սառեցնող երևույթ էր:

Տարօրինակ արփարքինով մի ներքինի ինձ ուղեկցեց դեպի մեծ սրահը. այնին նկարեցի ընկճված, սևազգեսդ մնկին. Ես դժվարությամբ ճանաչեցի Մուհարեմի մորը: Նա գրկեց ինձ ու լաց եղավ ձեռքերիս մեջ, իսկ ես փորձում էի հանգստացնել նրան:

Ես հարցրի Փաշայի մասին, սակայն նա գրեթե ուշագնաց էր: Օգնեցի նրան հասնել բազմոցին, իսկ ծառաները վազեցին Ֆերիդեի ու Զեմիլեի հետուից:

Հավանաբար ավելի լավ կլիներ, եթե ներքինին աղջիկ-ներին չկանչեր, քանի որ նրանք չոքեցին մոր ուրքերի մով և նույնպես սկսեցին լաց լինել: Ես այնպիսի մի դրության մեջ էի, որ անգամ հերոսն իրեն անօգնական կզար, իսկ ես, եթե չեմ սիսալվում, արդեն նշել եմ, որ հերոս չէի:

Վերջապես կանայք կարողացան դիրապեքել իրենց: Ես համբուրեցի նրանց ձեռքերը. նախ՝ Ֆերիդեինը, հետո՝ Զեմիլեինը:

Զեմիլեն նայեց աչքերիս մեջ, ու նրա սև աչքերն այնքան խոտուն էին, որ սիրվս սկսեց քիչ ավելի արագ բարախել:

Լուրջունը խախտում էր միայն իմ խռպով ձայնը, որ

չափազանց բարձր էր հնչում: Ես սդիպված էի պապմել այն բոլոր իրադարձությունների մասին, որոնք առնչվում էին ընկերոջ մահվանը, իսկ դա հաճելի գործ չէր: Երբ ավարտեցի, ոչ ոք շխոսեց. նրանք կուչ եկած նստել էին այնտեղ՝ սրահում, որն առաջին անգամ ամայի ու դադրարկ էր թվում: Պարսկական գորգերն ու հիասքանչ գորելեններն անհետացել էին: Չկային անգին խճանկարներով սեղանները և գեղեցիկ նկարները, նույնիսկ ծաղկաման չկար: Դիմաչափազանց մեծ թվացող սենյակում միայն այս ու այն կողմ դրված մի քանի թախս ու բազմոցներ կային, որոնց դիմաց փոքրիկ գորգեր էին գցված:

Նեփո իմացա, որ նրանք սդիպված էին բաժանել իրենց հարսկության մեծ մասն ու ապրել աղքադության մեջ՝ վճարելու համար պետքական անվերջանալի վարկերը, որոնք, Փաշայի կոնջ կարծիքով, ոչ մի արժեք չունեին: Նա շատ դժգոհ էր կառավարությունից:

- Մենք դառապում էինք, բայց համբերում, - ասաց նա, - մինչև նրանք դարան Մուհարեմին: Նրանից հետո Փաշան բոլորովին հուսահարված էր և այլս այստեղ մնալ չէր կարողանում. այդիները, ծառերը, հին արահետքները՝ ամեն ինչ եիշեցնում էր Մուհարեմին:

Նա ժամերով դուրս չէր գալիս իր աշխատասենյակից: Նա այնպես էր ողբուն որդու կորուսքը, որ ուզում էր հեռանալ Սպամբուլից և առաքելությամբ մենքնել Արարիա, որպես ենթադրաբար կօգտագործեր իր ազդեցությունը՝ թուրքերի համար ապահովելով արաբ շեյխերի աջակցությունը :

Երկու շաբաթից մենք մնկնում ենք. Փաշան ցանկանում է, որ մենք ուղեկցենք իրեն:

Հավանաբար ես հիմար դեսք ունեի, քանի որ հայացքս հառել էի մի կերպի ու չգիտեի ինչ ասել:

«Ի՞նչ է կարարվում իմ փոքրիկ, սիրելի աշխարհի հետ».

- հարցնում էի ինքս ինձ: - Ընկերս մոռավ, ծնողներիս ճակարագիրնանհայրէ, ամիսների, գուցեն դարիների բաժանում սիրած էակից... Բոլոր մտերիմներս եանկարծ կորան. ես մի

քշված-կորած կաթի և օդար մարդկանց հորձանութում»:

Մուհարեմինայրնինձեանեցայքարացածվիճակից՝ հարց-նելով՝ ծնողներից որևէ լուր ունե՞մ: Եթե ասացի, որ արդեն երկու ամիս է, ինչ ոչինչ չեմ լսել, նա մի պահ մոռացավ սեփական վիշտը՝ ինձ միսիթարելու համար: Նա հորդորում էր ինձ շխուսահարվել. Վստահ էր, որ իմ մարդկան վասդակը կփրկի նրանց, քանի որ իրաման էր արձակվել՝ հավաքարիմ քրիստոնյա գինվորների ընդանիքներին խնայել և հեռու պահել աքտորներից ու ջարդերից:

Օրը թեքվեց դեպի երեկո, սակայն ես դեռ որևէ առիթ չի ունեցել գեթ մեկ բառ փոխանակելու Ձեմիլեի հետք: Վեր կացա, որ հեռանամ, սակայն նրանք այդ նասին լսել անզամ ցանկացան: Ես պետք է մի վերջին գիշեր անցկացնեի նրանց դանը ու կիսեի նրանց մենությունը, որը պատերազմող աշխարհում կանանց հասու կարծես միակ բանն էր:

«Որոշ գրամարդկանց համար է», - մրածեցի ես:

Ճաշից առաջ ինձ հաջողվեց շնչալ Ձեմիլեին. «Կարապետի մոտ, ուրբաթ՝ երկուսին»:

Հաջորդ օրը ես մի վերջին անզամ թափառեցի ձմեռային անկենդան այգում ու միայնակ նսդեցի լողավազանի մոտ դրված նսդարանին:

Հաջորդ երեք օրերը դանդաղ ընթացան, յուրաքանչյուրը՝ հավերժություն, ամեն բռպեն՝ հազար վայրկյան, ամեն օրը՝ հազար ժամ: Վերջապես հեռագիր եկավ. ենթադրաբար՝ մորից: Այնպեղ գրված էր, որ իրենք բոլորը լավ են ու ապահով: Սակայն սփորագրությունն ինձ կասկածելի թվաց. սփորագրված էր՝ «Գիլկին Վարդումի Թորոսյան», մինչդեռ մայրս նամակներում միշտ սփորագրում էր՝ «Վարդե Թորոսյան»:

«Եռագրի վավերականությունը կասկածներ հարուցեց, և ես անմիջապես երկու նամակ գրեցի մորս, երկուսն է ուղարկեցի հարուկ առաքման պարզերով, սակայն օրվա վարբեր ժամերին: Պարասխանի համար կպահանջվեր երկու

Հաբաթ:

Ուրբաթ օրը հանդիպեցի Զեմիլեին Կարապետի տանը, և մենք անմիջապես ուղևորվեցինք Մարմարայի ափին զդոնվող Մաքրիցոյ կոչվող փոքրիկ արվարձանը:

Չնեռային մեղմ օր էր, ու մենք քայլում էինք ամայի ափով, մինչև հասանք մի փոքրիկ փաղակարի: Նսդեցինք այնպեղ՝ բոլորից մեկուսացած: Ես սեղմեցի Զեմիլեին սրբիս ու համբուրեցի նրան:

Դանկարծ ինձ թվաց, թե Մուհարեմի պարմածը դենդի մեջ զդոնվող հավաքարիմ ընկերոջ վարմունք էր: Անհնար էր, որ դա ճշմարիդ լիներ, սակայն ներքուստ զգում էի, որ այդպես է:

Ես ռոմանքիկ անձնավորություն չեմ ու երբեմն մրգորում եմ՝ արդյոք սիրո մեջ չափից ավելի զո՞ւսպ չէի կամ նույնիսկ կորուկ:

Ես համբուրեցի Զեմիլեին ու արեցի մի բան, որ երբէ չէի արել. բարձրացրի նրա ծեռքերը քողարկող եթերային մեփաքսը: Դիշում եմ վախի սրվերները, որ հայփնավեցին նրա խոշոր աչքերում: Նա ձգվեց համբույրի համար, իշեցրեց դողդոջուն թարթիչները:

- Զեմիլե՛, թևիդ, ձախ թևիդ դգեղ մի սպի կա՛, - հարցրի ես հուզված:

Նա կարծես վախնցավ:

- Այո, - պարասխանեց նա, - բայց դու որդեռի՛ց զիվես:

Սային այնպիսին էր, ինչպես նկարագրել էր Մուհարեմը. խաչի թույլ ուրվագիծ՝ կնճռուր մաշկի դրակ:

Բառերը կու դրակով՝ արագ պարմեցի նրան այն գաղփնիքը, որ բացել էր Մուհարեմը: Ես ցանկանում էի, որ նա բացարձակ երջանիկ լինի, քանզի զիվեի, որ նրան մեծապես մփահոգում էր այն փասքը, որ ինքը մահմեղական է, ուրեմն երբեք չի կարող ամուսնանալ քրիստոնյայի հետ: Խոսքերը թռչում էին շուրթերից, ու նա ծիծաղում էր երջանկությունից. աչքերը շողում էին, դեմքը պայծառ էր, այսինք՝ կարմրած:

ՄԵՆՔ այնպեղ մնացինք մինչև արևամուտ: Ձեմիլեն սկսեց հազար, ու ես աղաքեցի նրան զգույշ լինել ու նախադրեցի մրսածության համար:

- Նոր չեմ նրան, - պարապիսանեց նա - իին բան է:

Այնպես էի ուզում մնալ նրա հետ, ինչպես ինքն էր ուզում մնալ ինձ հետ:

Դեպի Կարապետի գրուն հերդարձի ճանապարհին Ձեմիլեն լուր էր, ես էի չելի խոսում: Նա սկսեց լաց լինել ու աղաջում էր, որ մի հնար զգնեմ իրեն ինձ մով պահելու: Կարծես վախենում էր, որ եթե բաժանվենք, այլևս երբեք չհանդիպենք: Նա խոսում էր ինչ-որ նախազգացումից ու պարերազմի բոլոր վրանգների մասին:

Աշխարհում ամենից շատ ցանկանում էի նրա հետ լինել, սակայն երկուսս էլ հասկանում էինք, որ դա անհնար է: ՄԵՆՔ երդվեցինք հավերժ սիրել ու ընդմիշտ նվիրվել միմյանց: Նա նորից սկսեց հազար, ու ես թիկնոց զցեցի նրա ուսերին: Ճանապարհ երկար էր, ու կառօք, որ վարձել էի, բաշում էր մի շատ ծեր ծի: Երկար ու երջանիկ ուղևորություն էր՝ լի սիրով ու ապագայի ծրագրերով:

Դա մեր վերջին գրուն էր: Հաջորդ օրը արձակուրդս ավարտվեց:

ՄԵԿ շաբաթ անց Փաշայի կինն ու նրա դուստրերն ար-դեն մեկնում էին Արարիա, ու ես գնացի «Նայդար Վաշա» կայարան՝ նրանց ճանապարհելու: Ճանապարհելու էր եկել բարեկամների ու ընկերների մի մեծ խումբ, այնպես որ ես կանգնեցի քիչ հեռու:

Ձեմիլեն գեսավ ինձ և ձեռքով արեց, ու մինչ ես կհասկանայի, թե ինչպես նա հայդրնվեց իմ զրկում, արդեն համրուրում էի նրան: Նույնիսկ այդ պահին մրածում էի, թե ինչ կարող է սպասել Ձեմիլենին, քանզի այնպեղ ներկա թուրք վերնախավի դիկնայք խսդագույնս հերկում էին իրենց սոցիալական դասի պայմանականություններին: Սակայն հրաժեշտվներն ու պարերազմը նույնիսկ ազնվականներին էին հանդուրժող

դարձնում:

Ներս Փաշայի կինն ու Ֆերիդեն գրկեցին ինձ և խնդրեցին Ալլահին ու Մուհամմեմի հոգուն պաշտպանել ինձ:

Նույն սուլիչի ձայնը: Աղմուկ ու խառնաշվոթ, շարժվող գնացք, ծածանվող թաշկինակներ, հերսոն ինձ համար չմնաց ոչինչ՝ մենակորթյունից բացի, որն այնքան կարարյալ էր ու ոչնչացնող, որ աշխարհը դարձավ մի անապատ, որտեղ ես կանգնած էի միայնակ, իսկ շուրջս շարժվում էին մարդկային սրվերներ:

ԳԼՈՒԽ 8

ԾՆՈՂՆԵՐԻՍ ՏԽՈՒՐ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Դրանք սարսափելի, դրազնապալի օրեր էին. միաձեզու ժամանակ չկար: Դրանք նաև հյուծող օրեր էին: Առավոքից երեկո աղմուկ-աղաղակ, անցուղարձ... ու նորակոչիկներին վարժեցնել դաժան պայմաններում:

Ժամանում էին թուրք երիտասարդ գյուղացիների խմբեր, և վեց ամսվա ընթացքում մենք պետք է նրանց սովորեցնեինք զինվորական ծառայության դրաբերը, ինքու ենթարկեինք արագացված վարժանքի, որպեսզի նրանց անհապաղ կլաներ պարերազմի անկուշդ որովայնը: Երբեմն ես միաձում եմ, թե ինչպես էր մեզ հաջողվում նրանց որևէ բան սովորեցնել. այս նորակոչիկների ուղեղն աներևակայելի դանդաղ էր աշխարում, դրաբերական կրթություն անգամ չունեին:

Այն, ինչը նրանց հսկակ սովորեցնում էին, հավաքն էր ու հնազանդությունը այն ճակարտագրի հանդեպ, որ նրանց պարզենել էր Ալիար: Ես կարծում եմ, որ մեր՝ սպաներիս բախսրը բերել էր, որ նորակոչիկներն ունեին այդ հավաքը, հակառակ դեպքում այդպես անդրբունջ չէին դիմանա:

Նրանց վիճակն ինձ անդրանելի էր թվում: Բարաքներում կյանքն անասելի կեղսի մեջ էր ընթանում. հիգիենան անծանօթ էր նրանց, նողկալի ուրեմնիքը մարդուցվում էր նույնքան նողկալի ու անկազմակերպ խոհանոցներից:

Ճաշի ժամին նրանք կենդանիներից շալք չէին դրաբերվում. զինվորների օրաբաժինը կազմում էր մեկ քառորդ ֆունդ միս, վեց ունցիա բրինձ և քառորդ ֆունդ հաց: Իրականում նրանք մշկապես քաղցած էին: Եթե հնչում էր ճաշի կանչող շեփորը, բարաքներում գերինին նստելու համար քաշքառիկ էր սկսվում: Ութիոգանոց խմբերը գերինին շրջան էին կազմում, փայլյա

գդալները օդ բարձրացրած՝ հրամանի էին սպասում: Զրիկ ապուրով ընդհանուր ամանը, որում լողում էր խաշած մսի մի կտոր, դրվում էր շրջանի կենդրություն, հեղու կապրալները միսը կտրափում էին ինը փաքրիկ կտորների: Վյուտենքն տրվում էր ճաշը սկսելու հրաման, ու ամեն մեկը գդալը կարաղի միջնում էր ամանի մեջ՝ ջանալով կուլ փալ ենարավորինս շափ հեղուկ: Ճաշն ավարդված էր: Կենդրու մագներն ու գդալները քառում էին համազգեստիներին ու փառաբանում Ալլահին: Նրանց աշխափավարձը ամսական քան սենթ էր:

Ամեն օր մենք շարունակում էինք անողոք վարժանքը, ու ամեն Ասդօն օր ես մորիցս լուր էի սպասում:

Փեփրվարի կեսերին այլևս ի վիճակի չէի զսպել անհանգստություն. դիմեցի Պափերազմի նախարարություն՝ խնդրանքով՝ օժանդակելի ինձ ծնողներիս ճակապագիրը պարզելու հարցում: Նագուկ առաքման ծառայության միջոցով ուղարկված նամակներս անպարախան մնացին, պարասխան չկար նաև իմ ամենշարաթյա հեռազգերին:

Ինձ ընդունեց Էնվեր փաշայի օգնականը և լսելով պարմություն՝ հեռազիր ուղարկեց Էվերեկի կայմակամին (Շրջանի գետավուշին)՝ խնդրելով անմիջապես գեղեկացնել կապիկան Թորոսյանի ընդունությունը գրնվելու վայրի մասին: Օգնականն անկեղծորեն ցանկանում էր օգնել և ասաց, որ վերադառնամ երկու օր անց: Այն ժամանակ պարասխանն արդեն պետք է որ եկած լիներ:

Երբ վերադարձա երկու օրից, նրա դեմքից հասկացա, որ ես իմ կանխազգացումներում չէի սխալվել: Նա ինձ հանձնեց Զեքիի՝ Էվերեկի կայմակամի կողմից սպորագրված հեռազիրը, որն ուղղված էր Պափերազմի նախարարին: Այնպես ասված էր, որ Սարգիս բնյ Թորոսյանի՝ Նորին գերազանցության բանակի երեսանային կապիկանի ընդունությունը սխալմամբ աքսորվել է, և որ նա փարձում է գտնել նրանց ու ապահով կերպով դրու վերադարձնել:

Ես սարսափենի վրդոված էի, սակայն միանգամայն

անօգնական: Աղաքեցի Էնվերի օգնականին անձամբ հեփամուտը լինել այս հարցին ու փորձել զդոնել ծնողներին: Նա մի քանի հեռագիր ուղարկեց հայ փախստականների աքսորի երթուղու երկայնքով դեղակայված կերպեր և ասաց, որ վերադառնամ մեկ շաբաթ հեփու:

Շաբաթ շաբաթի հեփսից ես գնում էի Պափերազմի նախարարություն և ամեն անգամ վերադառնում էի ավելի դաշնացած ու հուսահար: Աներևակայելի էր թվում, որ իմ հայրն ու մայրը օրորվելով, անհասդադր քայլերով իրենց մարմինը քարշ են փախս այն հանցագործների ու այլասերվածների միջրակների դակ, որոնց ազադել էին բանդերից հենց այդ նպագրակով: Շնարավոր էր, որ հայրս արդեն մեռած-ընկած էր ճանապարհին և գիշապիշների բաժին էր դարձել:

Վերջապես, հանգստյան մի օր Կոստանդնուպոլսում թափառելիս ես հայփնվեցի քաղաքի այն թաղամասում, որտեղ, ըստ Կարապետի դրետերիքան, մի քանի էվերեկոյի դեռ զբաղվում էր մանրածախ առևսդրով: Ես գրա նրանցից մենքին, ու նա ինձ գաղփնի դրետեկացրեց, որ մի հայկական ընդունիք նախորդ գիշեր Էվերեկից ժամանել է քաղաք և թաքնվում է կողքի փողոցում գրնվար դրանը:

Ես գրա նշված հասցեն ու մի քանի անգամ թակեցի դուռը, սակայն ոչ ոք չհայփնվեց: Ինձ թվաց, թե վարագույրը մի պահ շարժվեց: Խոսեցի հայերեն՝ խնդրելով ինձ ներս թռողնել: Վախեցած մի կին դուրս նայեց լուսամուգից: Ես խնդրեցի նրան բացել դուռը, ասացի, որ վախենալու ոչինչ չկա, սակայն նա, դրեսնելով համազգեստս, շարունակում էր դրափանվել: Հավանաբար աջքերին չէր հավաքում, որ իր դիմաց հայ է կանգնած՝ թուրք սպայի համազգեստով: Սակայն, լսելով Թորոսյանների անունը, նա ինձ ներս թռողեց, քանի որ Էվերեկում ճանաչում էր այդպիսի ընդունիք: Կինն ինձ դրափանվել է եղնահարկ ու բացելով պահարանի փոքրիկ մի դուռ՝ ցածր ձայնով կանչեց՝ Գրիգոր: Դանդաղ բացվեց դռնակը, ու մի դրամարդու գլուխ գգուշությամբ դուրս նայեց:

Ես ասացի, թե ինչու եմ եկել: Նա դուրս եկավ ու գրկեց ինձ: Երևի պարզապես երջանիկ էր՝ զիտակցելով, որ թուրքերի ձեռքը չի ընկել:

Նեփո փոշով ծեղնահարկում մենք նսփեցինք նեղլիկ մահճակալին, ու նա ինձ պարմնց Էվերեկի պարմությունը: Նրա դեռևս երիտասարդ դեմքը կնճռովված էր. նիհար էր, աչքերը փախչող մարդու վախնեցած հայացքով էին նայում: Նա սկսեց պարմել. «Էվերեկում վայրագությունները սկսվեցին 1915թ. հունիսի 6-ին: Բոլոր առօդ հայ դժուարդկանց սրբացեցին քայլել մի քանի մղոն քաղաքից հեռու՝ իբրև թե քանակի համար ճանապարհներ ու կամուրջներ կառուցելու: Փոխարենը նրանց զնդակահարեցին, իսկ մարմինները նեփեցին մորթակա անդառները: Նեփո կանանց ու երեխաններին վրարեցին իրենց գործութեցին անհայտութղությամբ: Նեփազայում իմացանք, որ բազում օրեր քարքարով, լեռնային ճանապարհներին քարշ գալուց հետո նրանց մնձ մասը մահացել էր սովոր ու գրկանքներից: Այդ ժամանակ, կապիտան, քո ծնողներին ձեռք չբվեցին, որովհետիւ դու թուրքական բանակի սպա ես:

Ինձհաջողվեց փախչելութաքնվել հարևան զյուդում՝ ազդեցիկ թուրք բարեկամիս դանը: Ձեղնահարկի պարուիանից դեսա այդ դժբախտների վրարումը, դեսա, թե ինչպես հարյուրավոր ամրակազմ երիտասարդներ պահակախմբերի ուղեկցությամբ անցանցան վաղոցներով: Մութնընկնելուն պես վերադարձա մեր դուն, որդեղ կինս ու երեխաս թաքնված էին մեր ներքնահարկում կառուցված թաքսորոցում: Նրանք վախնեցած էին ու գրեթե ուշաթափ գարշահովության մեջ ժամերով գրնվելու պարբառով: Ես նրանց վերև դարա և ուշի բերեցի: Մդուածում էի, թե նրանց ինչպես անվանագ դուրս հանեմ: Թուրք բարեկամիս դուն վերադառնալով՝ խնդրեցի. որ ինձ խորհուրդ դա, օգնի: Նա վախնենում էր իշխանություններից, սակայն ցանկանում էր օգնել, այնպես որ հաջորդ օրն ուղարկեց իր ծառաներից մնկին մեր դուն՝ կնոշս ու երեխայիս

փրկելու: Թուրք ծառան պեսքը է թուրքական զգեսքը ու զիշաշոր փաներ կնոցս ու երեխայիս համար: Նա կադարձեց իր խոսքումը, ու ընդունիքս աննկապ դուրս եկավ քաղաքի դարպասներից: Ութշաբաթ ապրեցի թուրքբարեկամիս ընդունիքում: Նաց վասդակում էի՝ հարևան զյուղերում քարան, մերաքարտել և կարի այլ պարագաներ վաճառելով: Սակայն շուրջով թուրք բարեկամս սկսեց անհանգստության նշաններ ցույց փալ ու ակնարկեց, որ Ալլահը գոհ չէ, որ ինքն իր հարկի փակ քրիստոնյայի է ապասդան փվել: Ես որոշեցի նորից զաղինի վերադառնալ Էվերեկ՝ փեսնելու, թե արդյոք իրավիճակը հանդարդվել է այնքան, որ մենք կարողանանք վերադառնալ: Քաղաքում դիրող ահն ու սարսափը և խուճապը չեին նվազել. քաղաքի հյուսիսային հարվածում բնակվող հարյուրավոր ընդունիքներ վարպել էին իրենց դրեներից ու աքսորվել: Այդ ժամանակ էր, որ հանդիպեցի ու խոսեցի ծնողներիդ հետ: Նրանք ամեն գնուվ փորձում էին պաշտպանվել կայսմակամ Զեքիի հերքապնդումներից: Քանի որ հայրնի էր, որ դու թուրքական բանակի սպա ես, ծնողներիդ խնդիրը բոլորին քաջ հայրնի էր: Զեքին ամեն օր գործակալներ էր ուղարկում նրանց փուն ու սպառնում աքսորել, եթե մահմեղականություն ցընդունեն և կրդակ քրոջդ կնության չփան իր քետորդուն: Նա կանխամբածված փանջանքի մի ձև էր, որովհետք նա լավ գիտեր, որ մեծահասակ քրիստոնյաները երբեք չեն փոխի իրենց հավաքքը, ավանդույթներն ու համոզմունքները: Նա երաժարվում էր փոխանցել քո նամակները, ու երբ մայրդ գնաց նրա գրասենյակ՝ բողոքելու, կայսմակամը սպառնաց նրանց ամենանողկալի ծևով: Նա զգուշացրեց, որ հույս չդնեն իրենց սպա որդու վրա, քանզի նա կարող է ցանկացած պահի սպանվել: Մի անգամ էլ կայսմակամը կադարձեց ու թիկնապահներին երամայեց մորդ փողոց ներել: Հայրդ, իհարկե, ավելի ահավոր ապրումների մեջ էր, քանի որ գիտեր, որ ամեն վայրկյան կարող են սպանել իրեն, իսկ մայրդ ու քույրդ կմնան, ինչպես մենք էինք կոչում նրան՝ զազան Զեքիի «գրա-սրբու-

թյան» հույսին: Վհա այն ամենը, ինչ գիրեմ քո ծնողների ու քրոջ մասին: Թուրք բարեկամս լսել էր խոշայի քարոզը. նա ցասումով անհծում էր այն թուրքերին, ովքեր բարեկամանում են հայերի հետ, ու սպառնում էր, որ նրանք կզրկվեն ջեննաթից՝ դրախտից, ուստի սրիակած եղա հեռանալ»:

Ես երախտագիրությունս հայփնեցի Գրիգորին, նրան դվեցի ունեցած դրամը և շրապեցի մեր բանակագրելի: Ողջ երեկոն անցկացրի Պատերազմի նախարարի անունով իննդրագիր գրելով. այնդեղ մեղադրում էի Էվերեկի կայմակամին ապօրինի գործողությունների համար: Ես շարադրեցի թուրքական բանակում կարարած ծառայություններս, հիշեցրի այն բոլոր պարզեների մասին, որ սրացել էի ու աղաքեցի, որ ծնողներիս հանդեպ կարարված սիսալմունքն անմիջապես շրկվի:

Երկու օր հետո ինձ կանչեցին Պատերազմի նախարարություն: Նորից ինձ ողջունեց Էնվեր փաշայի օգնականը և հավասփիացրեց, որ ինքը նոյսպես մրտահոգված է: Նա ցույց դրեց նամակը, որ կցված էր իմ իննդրագրին: Այն ուղղված էր Թալեաթ փաշային՝ Ներքին գործերի նախարարին, և սպորագրված էր Էնվեր փաշայի կողմից: Նամակում փեղեկացվում էր Նորին գերազանցություն Թալեաթ փաշային, որ Պատերազմի նախարարությունը մեծ վրդովմունքով դրենելի կացել է այն մասին, որ Էվերեկի կայմակամ Զեքին, հակառակ գործող օրենքների, կամայականորեն հետքապնդել ու աքսորել է կապիտան Թորոսյանի ընդունիքին: Պահանջվում էր, որ կայմակամ Զեքին պարժիշտի, իսկ կապիտան Թորոսյանի ընդունիքը գգնվի ու փեղափախսվի Կոստանդնուպոլիս:

Օգնականը դրեց փասդաթղթերը ծրարի մեջ ու հրահանգեց ինձ դաշտել դրանք Ներքին գործերի նախարարություն և հնարավորության դեպքում հանձնել անձանք Թալեաթ փաշային:

Ենթադրում եմ, որ հոգեկան վիճակս հայփնի դարձավ Թալեաթի քարվուղարին, երբ ես վերջապես նրա ուղեկ-ցութ-

յամբանցահակուկգործակալներիուպահակայիններիանվերջանալի շարքի միջով։ Նավանաբար ձայնս մարդնեց այն արելությունը, որ այրում էր սիրտս, ու զայրույթս սեփական անօգնական վիճակի հանդեպ։ Ես նկապեցի, որ նա նայում է ապրճանակիս պարյանին։

Օգնականը դեղեկացրեց, որ Նորին գերազանցություն Թալեաթ փաշան խորհրդակցության է, սակայն եթե հայրնեմ այցիս նպագրակը, ապա հնարավոր է, որ կարողանա օգնել ինձ։ Երևում էր, որ նա նույնչափ լարված էր, որքան ես։

Ես նրան ասացի՝ չափազանց կարևոր է, որ ես փաստաթերն անձամբ հանձնեմ Նորին գերազանցությանը։

- Ներողություն եմ խնդրում, - ասաց նա անգույն ձայնով, - սակայն դա անհնարին է։ Փաշան ոչ ոքի առանց նախնական պայմանավորվածության չի ընդունում։

Ներազայում ես մրգածեցի, որ թերևս լավ էր, որ ես մասնավոր ընդունելության չարժանացա. Իոզիս չափազանց դառնացած էր, ու մրգերս նորից սկսեցին պրովել վրիժառության շուրջ։

Երբ դուրս եկա Ներքին գործերի նախարարության շենքից, արդեն գիրեի, որ չարժի նրանցից օգնություն ակնկալել։

Ըստ օրենքի, համաձայն Մուսթեննա կանոնի՝ ոչ մահմեղականների ընդունելու ենթակա չէին հերազանդումների։ Թալեաթ փաշան, սակայն, արհամարհում էր այդ օրենքն այն ասդիմանի, որ դա արելության առիթ դարձավ նրա ու Էնվեր փաշայի միջև։ Նրանք, ովքեր հայդնվում էին Թալեաթի ճանապարհին, սպանվում էին բացահայտ կամ գաղփնի։

Մի առավուր, երբ Ռամի քըշլայում մեծ թվով հանդիսապեսի ներկայությամբ վարժվող զինվորների սպուզափես էի անցկացնում, մի կին՝ արցունքներն աչքերին, մոդեցավ ինձ և լալկան ձայնով, թուրքերենով դիմեց ինձ. «Նարգելի՛ պարոն սպա, ես հայ կին եմ՝ Անգորայից, անունս Անիկ է։ Երեք ամիս առաջ թուրքերն ամուսնուս դարան ճանապարհ կառուցելու, ու այլևս նրա մասին ոչ մի լուր չկա։ Ամեն օր թուրք ոսդիկանները

գալիս են իմ փուն, վիրավորում ու ծեծում են ինձ: Ես նրանց մի քիչ փող եմ փալիս, ու նրանք հեռանում են: Դա շարունակվում է արդեն երկար ժամանակ, ու ես պեսք է ելք գրնեմ այս սարսափելի իրավիճակից»:

«Կայ լինելով՝ ես խղճացի նրան: Գնացի մեր Գլխավոր շփարկայան և փեղեկանք վերցրի հրամանադրար Անհեղ բեյից: Սա անչափ ուրախացրեց կնոջը, և նա ինձ ընթրիքի հրավիրեց հաջորդ ուրբաթ երեկոյան:

Նշված ուրբաթ օրը ես գնացի Դեմիր Քափանի փառոց 15, Բեյ Օղլու հասցեով: Այս բնակարանի փերը օրիորդ Սոֆիին էր՝ ծեր հոյն մի կին, ով զբաղեցնում էր մի քանի սենյակ առաջին հարկում: Նա նաև շենքի դռնապանն էր: Ես արձակեցի սուրս, ապրճանակս, գորիս և հանձնեցի դրանք օրիորդ Սոֆիին: Նա ներքև կանչեց Անիկին, և մենք միասին բարձրացանք չորրորդ հարկ, որտեղ գրնվում էր Անիկի բնակարանը: Սա շքեղ կահավորված բնակարան էր՝ մաքուր ու կոկիկ: Օդը լցված էր արաքական անուշահովերով, որպիսք օգբագործում են թուրք կանայք: Ինձնից ու Անիկից բացի փանը ոչ ոք չկար: Նա սկսեց պարմել իր դժբախսպությունների մասին:

Ժամը ութին մոտ Անիկն ինձ գինի առաջարկեց, բայց ես հրաժարվեցի: Ութ անց կեսին ընթրիքը պարբռասվ էր, և Անիկն ինձ համոզեց ուրեմնուց առաջ մի քանի բաժակ խմել: Ես միայն երկու բաժակ գինի ըմպեցի, իսկ ընթրիքից անմիջապես հետո, մինչ ես թուրքական սուրճ էի խմում, լսվեցին բորբոքված ծայներ: Կասկածելով, որ ինչ-որ բան է կադրարվում, ես բացեցի բնակարանի դուռը և վազեցի դեպի նախասրահ: Զայները գալիս էին ներքնից, ու ես լսեցի, թե ինչպես ինչ-որ մեկը բղավեց. «**Դելի զյավուր յութարողադրուր, իշինի բիրիրեջեյիզ** (անիջյալ զյավուրը վերևում է, մենք նրա վերջը կրանք)»:

Ժամը ուղիղ ինն էր: Ամեն բան ծրագրված էր:

Ես արագ վերադարձա սենյակ, վերցրի մի մեծ դանակ ու նորից դուռս վազեցի: Ամբոխն արդեն բարձրանում էր ասպիճաններով:

Տիկին Անիկը նավթավառը պահել էր ձեռքին: Ես հարվածեցի լամպին, որն ընկավ գեղսնին ու փշրվեց: Ներո նրան հետ հրեցի սենյակ, փակեցի դուռը ու նորից դուրս վազեցի: Ես կկարողանայի պաշրպանել ինձ, եթե սուրս ու ապրճանակս ինձ մոտ լինեին: Ես ուզում էի ցած վազել ու վերցնել դրանք, սակայն դա անելու ոչ մի հնարավորություն չկար: Ճափ-կեցի ու կրդրեցի ասդիմանավանդակի ջահը՝ թողննելով հարձակվողներին մթության մեջ: Խառնաշփորթի մեջ նրանք սկսեցին միմյանց հարվածել ու հրմշին, քանզի կարծում էին, որ ես այնպեղ եմ, ու բղավում էին. «Գյավուր զեհիր թենևսիր իշմեմիշ թիր բաշալու» (թույնը գյավուրի վրա չի ազդել, փախչենք)»:

Ինձ սպանելու ծրագիրը մշակել էր փիկին Անիկը:

Ես զիվեի, որ անհնար է երկրորդ հարկ իշնել, քանի որ նրանցից մի քանիսն այնպեղ ինձ էին սպասում: Սրբապած հետ վազեցի ու բարձրացա շննիք փանիքը: Սիրոս խառնում էր, գլուխս՝ պարզություն: Սկսեցի փսխել: Ծխնելույզի մոտ քսան բռպե նսպելուց հետո ներքև նայեցի՝ որոշելու համար, թե ինչպես կարող եմ դուրս այծնել այդ թակարդից: Նարակից շինության փանիքը մեկ հարկ ներքև էր: Ներքև թռա, բացեցի ծեղնահարկի դուռը և ներս մփա: Չորս կողմը կարարյալ մթություն էր: Ես լուցկի վառեցի ու ասդիմաններ դրեսա:

Երկրորդ հարկում բանալու անցքից լույս էր երևում: Ես անցքից ներս նայեցի ու դրեսա երիտասարդ մի աղջկա, որ, մահճակալին պառկած, գիրք էր կարդում: Կողքին նսպած էր նրա մայրը և զբաղված էր հյուսելով:

Դուռը բացեցի ու ներս մփա: Աղջկին ու մայրը սարսափած սկսեցին բղավել:

- Մի՛ բղավեք, ձեզ ոչինչ չի սպառնում, եթե հանգիստ մնաք,
- փորձեցի հանգստացնել նրանց: Ես բացաբերեցի, թե ինչ է դեղի ունեցել ու աղաքնեցի կնոջը օրիորդ Սոֆիի մոփից բերել սուրս ու ապրճանակս: Խնդրեցի նաև ոչինչ չասել իմ մասին:

«Ինգ բռպե անց նա բերեց գենքս ու ասաց, որ փառ

Ժանդարմ ու ոսպիկան խուզարկում են վերևում գյոնվող բնակարանները:

Ես դուրս եկա հետքի դռնից ու քայլեցի այնքան, մինչև դուրս եկա գլխավոր փողոց: Այսդեղ կառք վարձեցի ու ալացա ուղիղ Ռամի Քըշլա:

Հաջորդ օրը վաղ առավուրյան գնացի Պատրերազմի նախարարություն և պարահարի մասին գեկուցեցի Ռիզա բեյին: Մենք միասին զնացինք Էնվեր փաշայի օգնականի աշխարհասենյակ: Այնդեղ հավաքված սպաները սրիակեցին ինձ գնալ շրաբ-կայան՝ բժշկական հետքազուրության ու ասացին, որ հաջորդ օրը երեկոյան հանդիպեմ նրանց հետ Բեյ Օղլու կազինոյում:

Այդպես է վարվեցի: Հաջորդ օրը երեկոյան գնացի Բեյ Օղլու կազինո, որդուն նրանց բոլորին՝ Զիային, Ազիին, Ալի բեյին և եինգ այլ սպաների, գրա կիսահարբած վիճակում: Նրանք ինձ երավիրեցին միանալու իրենց և ավելի ուշ գեղեկացրին, որ հետքաքննության արդյունքում պարզվել է, որ հարձակվողներից չորսը վիրավորվել եր, որ հարձակումը մշակել էր Թալենաթ փաշան իր սիրութիներից մեկի՝ Ֆահրին հանումի միջոցով. ինձ պեսք է սպանեին, իսկ դիակս թաքուն նեփեին ծովը: Նշված Ֆահրին հանումն այն ոճրազործներից էր, ով կիրել էր Թուրքիայի թագաժառանգ արքայզն Ցուտով Իզերդինի երակները:

Թարաքներ վերադառնալուց հետո ես մի քանի ժամ գրադված էի Ամերիկայում գյոնվող եղբայրներիս նամակ գրելով: Նրանց գեղեկացրի թուրք կառավարության՝ հայ բնակչության արմադախիլ անելու ու ոչնչացնելու ծրագրերի մասին: Պարմեցի նաև մեր ընդունակ գյոնվող ապարդյուն ջանքերիս մասին: Ես գրում էի, որ չեմ պարկերացնում, թե ինչպես թուրքերը կարող են շարունակել դիմադրությունը, եթե, իհարկե, դաշնակիցներն ամբողջովին չըեն թուրքական ռազմաճակարը: Ես վսփահեցրի նրանց, որ, իմ կարծիքով, դաշնակիցները նման բան չեն անի, ընդիակառակը, կճնշեն ու

կսեղմնն թուրքերին բոլոր կողմերից, սակայն Կոստանդնուպոլիսը չեն գրավի: Համոզմունք հայվնեցի՝ եթե նման բան կարարվի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի արքաքին գործերի գերագույքուններում խուճապ կառաջանա: Ես հորդորում էի Եղբայրներիս փեղյակ պահել Ամերիկայում գվանվող հայությանը Թուրքիայում իրենց հայրենակիցների իրական վիճակի մասին, հորդորում էի ջանքեր գործադրել կամավորների Հայկական լեզեռն կազմավորելու համար Թուրքիա վերադառնալու ու մեր ժողովրդի վրեժը լուծելու նպատակով:

Իմ վիճակում գվանվող մարդու համար նման նամակ գրելը հիմարություն էր ոչ միայն այն պարբառով, որ այն բացահայտվելու դեպքում ես կկանգնեի ռազմական արյանի առջև, այլև այն պարբառով, որ չկար նույնիսկ եռյսի մի նշոյլ, որ այն կհասնի Եղբայրներիս:

Իմ միակ եռյար ամերիկյան դեսպանությունն էր: Դաջորդ հանգստյան օրը գնացի Կարապետի մով, համազգեստս փոխեցի քաղաքացիական հազուսքով քայլեցիդեպի վիճակունակություն: Նախարարի լի էր դաշնակից Երկրների քաղաքացիներով, ովքեր եկել էին հայցելու ամերիկացիների օգնությունը՝ իրենց հայրենակիցների վիճակը թեթևացնելու համար: Ես խոսեցի հայ թարգմանչի հետ, ներկայացրի վիճակս, պարմեցի ռազմական ծառայությանս ու ընդանիքիս կործանման մասին: Նա մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց անձիս հանդեպ և խոսդացավ անել ամեն ինչ, որպեսզի նամակս հասնի Ամերիկա առանց թուրքերի ճեղքն ընկնելու:

ԳԼՈՒԽ 9

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՍԻՆԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱԾԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ

Ողջ ամառ ու աշուն ես ջանասիրաբար, անդադար աշխափում էի մի գործի համար, որին այլևս նվիրված չէի: Ուրիշ ոչինչ չկար անելու, միտքս դրանով էր զբաղված. ես ավելի ու ավելի հաճախ էի մրգածում վրիժառության մասին, մրգերս, սակայն, պրոդուկտների ասդիմանական թուլացումը: Գուցե կզա ժամանակը. երբ ես կլարողանամ հապուցել թուրքերին ընդունիցիս կործանման համար. ես համոզված էի, որ նրանք մահացել են: Պարերազմի նախարարությունից ոչ մի լուր չկար:

Թուրքիան մարդկային ուժի սարսափելի կորուսփներ էր կրում, միևնույն ժամանակ մեծ ճնշման էր ենթարկվում գերմանացիների կողմից: 1916 թ. սեպտեմբերին Թուրքիան սրբազնացած եղավ հարյուրհազարանոց բանակ ուղարկել Բալկաններ:

Գերմանիան սկսեց լրջորեն զգալ քաղցի «դիեմբայի» հետևանքները, որին ենթարկվել էր դաշնակցների շրջափակման հետևանքով և սրբազնացած էր սննդամթերք առաքել Ասիայի ներքին շրջաններից: Ավստրո-Հունգարիան հետզհետքն թուլանում էր ու Գալիցիայի ռազմաճակարպում օգնության կարիք ուներ: Բուլղարացիները բավական խիզախ էին կռվում Մակեդոնիայի ռազմաճակարպում, սակայն ծանր կորուսփներ էին կրում:

Այդ ժամանակահարվածում բանակի Քսանմեկերորդ կորպուսը, որը կազմված էր թուրքական բանակի երեք

ամենահզոր՝ Քառասունվեցերորդ, Տասնինգերորդ և Շիստներորդ դիվիզիաներից, ինք կանչվեց Զմյուտնիայի ծովագծից, որը հաջողությամբ պաշտպանում էր ու բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Այսպես այն պերք է համալրվեր, վերակազմավորվեր և ուղարկվեր եվրոպական ճակարտներ՝ գերմանացիներին օգնելու:

Ես նոր նշանակում սրացա՝ Քառասունվեցերորդ իրեփանային գնդի հրամանադրար Ալի Ռիզա բեյի օգնական: Սպորաբաժանման սպաներիներունեցած զրույցներից գրելեկացա, որ Քառասունվեցերորդ դիվիզիայի հրամանադրարը՝ գնդապետ Մահմուտ Բելիք բեյը, բացահայտ կերպով հանդիմանում էր իշխող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը և ընդդիմության մաս էր կազմում, որի առաջնորդների մեծ մասը սպանվել էր: Ես իմացա նաև, որ գնդապետը չէր արժանացել իր քաղաքական համախմբների ճակարտագրին սուկ այն պարբառով, որ ռազմագիրության ասպարեզում հեղինակություն էր և Ռազմական ակադեմիայում եղել էր Էնվերի ու Ջեմայի ուսուցիչը: Տեղեկացա նաև, որ Զմյուտնիայից Մուսթաֆա Շևքթ բեյը, որ կցված էր գնդապետի աշխարհականքին, թեն արդարուստ համակրում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, սակայն իրականում ընդդիմադիրներից էր:

Վերականգնման ճամբարում կարճաբրև կանգառից հետո, որդեռ մեզ զինեցին երկարաբրև ռազմական գործողությունների համար, մեր դիվիզիան ուղարկվեց Սերեզի շրջան, որը մակեղյունական ռազմաճակարտի կենտրոնական մասն էր և ձգվում էր յոթանասուն մղոն Հունաստանի հարավային շրջաններով մինչև Սերբիայում գտնվող Մոնասդիր քաղաքը:

Սեպտեմբերի 24-ին (1916թ.) հասանք մեր նշանակեդին և միացանք բուղարներին, ովքեր թշնամու անողոք ճնշման դանք վիճակում էին հայրնվել:

Չեինք հասցրել գեղավորվել մեր դիրքերում, երբ բրիդանական, ֆրանսիական ու հունական միասնական ուժերը,

մրտնք գեղակայված էին Տակինոս-Լոխեից ոչ ավելի քան յոթ մղոն հեռավորության վրա, մեզ վրա դաժան հարձակում գործեցին: Պաշարումը գլուխ վեց օր անընդմեջ՝ արևածագից մինչև արևամուտ, հրեփանային անվերջանալի կրակահերթի դրակ: Օրվա ընթացքում լինում էին պահեր, երբ օդը ծանրանում էր կապույտ ծխից, ու մի քանի մղոն հեռավորության վրա ոչինչ չէր երևում: Դա իմ մասնակցած ցամաքային մարդերից ամենասարսափելին էր: Այդպես դրա ինչպես ծառերն արմադրախիլ էին լինում և օդ բարձրանում, սարալանջերը մերկանում ու ծածկվում էին ավերիչ ոռւմբերով: Մեր թնդանոթները գեղակայված էին Սարմիսակլի հունական գյուղում, ու լինում էին պահեր, երբ ես վստահ էի, որ բրիդանացիները մեզ նշանակեդի դրակ են պահում: Կարծում եմ, որ թնդանոթի մուլյաժը*, որը պատրաստել էի իին խողովակներից ու գեղադրել մեր դիրքերի առջև, շփոթության էր մագնել բրիդանացի օդաչուներին, ովքեր ուղղորդում էին հրեփանային կրակը: Ես ոչ միայն պարզապես հպարտ էի, այլև երախսրապարտ, որ իմ պարզ քողարկումը (պեփք է խոսքովանեմ՝ երեխայական մի քան էր) հաջողվեց: Թուրքական ու բուլղարական հեփեակային գորքերը հայրների էին կործաննան եղին, մինչդեռ երբ ավարտվեց պաշարումը, մենք կորցրել էինք հրեփանային զնի միայն դրա վոկոսը:

Դրան հեփեացին անդորրի երեք լարված շաբաթներ:

1916թ. հոկտեմբերի 15-ին Կավալայում գեղակայված բուլղարական ծովային պահակախմբից լուր եկավ, որ նրանք թուրքական օժանդակության կարիքն ունեն՝ բրիդանացիների ու ֆրանսիացիների անսպասելի գրոհները հետ մղելու համար. վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, շուրջով փորձելու էին այդ կերպում գորքեր ափ հանել:

Ինձ հրամայվեց ներկայանալ մեր դիրքերից քսանյոթ մղոն դեպի արևելք՝ Դրամա քաղաքում գլուխվող Գլխավոր շրաբ:

* Մուլյաժ- կեղծանմուշ

Իմ ժամանելուն պես ինձ ուղեկցեցին բրիգադային գեներալ Արդուլ Քերիմ փաշայի մով:

Նա շաբ անկեղծ և ուրախ մարդ էր, թեև կառավարության աջակիցներից էր:

- Ուրեմն Դո՞ք եք կապիտան Թորոսյանը, - ասաց նա, - իւնք զյավուրը, ով խարեց անզլիացիներին ծխնելույզի խողովակներից պարբռասպված թնդանոթներով: Դու ինչ, կապիտան, Դուք կարծես թե վայելում եք Պափերազմի նախարարության լիակարար Վստահությունը, և ես միտադիր եմ նշանակել Ձեզ իմ անձնական ներկայացուցիչը Կապալյայում՝ բուղարական իրավիճակը հետքաքննելու համար: Կարծում եմ, որ Դուք՝ որպես հայ և քրիստոնյա, ավելի շուրջ կշահեք մեր դաշնակիցների վստահությունը և այդպիսով կկազմնք իրավիճակի սրույզ պատկերը: Մենք չենք կարող մեր մարդկանց այնպեղ ուղարկել, եթե չկա դրա հույժ անհրաժեշտությունը: Հնարավորինս շաբ դեղեկություններ հավաքեք, ուսումնասիրեք բուղարացիների վրամադրությունը և պարզեք՝ ինչպես են գործում:

Հանձնարարությունը հետքաքրքրեցինձ, և սուրախտիանհապաղ գործելու հրաման սրանալու համար: «Սարը-Շաքան» կայարանում ինձ դիմավորեց բուղարական հեծելազորի հրամանաբարը և հեծյալների ուղեկցող խումբը: Ես արագ հասա շփաք-կայան, որպես իմ հայ լինելու փասդը զարմանք հարուցեց և ուրախություն պատճառեց: Մինչև երեկոն ավարդվելը մենք արդեն լավ բարեկամներ էինք:

Ես երեք օր անցկացրի՝ ուսումնասիրելով բուղարացիների դիրքերը Կավալայում: Իմ կարծիքով, ծովափնյա գիծը բավական լավ պաշտպանված էր, ու բուղարացիներն օգնության կարիք չունեին մինչև այն պահը, երբ թշնամին վտրձ կկարարեր ուժերը ցամաք իջեցնել: Բուղարական ուժերն ի վիճակի էին պաշտպանել ծովագիծը դասներկուսից-դրասնինգ ժամ, իսկ մինչ այդ բուրքական օժանդակ ուժերը կիայդնվեին այնպես:

Տեսածիս մասին հեռագրեցի գեներալ Քարիմ փաշային և սպասում էի ցուցումների: Մի ամբողջ շաբաթ ոչինչ չկար, ու այդ ժամանակահարվածում ինձ իրենց հյուրասիրությամբ զվարճացնում էին բուլղարացի բարեկամներս:

1916 թ. նոյեմբերի 8-ի առավորյան ես հեռագիր սպացա, որտեղ երամայված էր ներկայանալ Դրամայում գրնվող Գիլավոր շփար: Անձրևով, մռայլ եղանակ էր:

Թրիգաղային գեներալը կարծես միանգամայն վստահում էր ինձ և չափազանց գոհ էր կարարած աշխարանքից:

Երբ ներկայացրի պաշտոնական գեկույցս, նա հարցրեց, թե ինչպես եմ գնահարում իրավիճակը: Զվարճանում էր, երբ պարմում էի, թե ինչպիսի թագավորական կյանք են վարում բուլղարացի սպաները, ովքեր ապրում են հոյների վրներում և ըմբոշնում են իրենց ձեռքն ընկած՝ հսկա մատաններում պահվող գինիներն ու կոնյակները:

Նրա լուսաբար հավանաբար նշանակում էր, որ հանդիպումն ավարտված է, և ես վեր կացա, սակայն նա ձեռքով ցույց տվեց, որ նստեմ:

- Կապիտան, - ասաց նա, - կա մեկ այլ կարևոր խնդիր, որի հարցում Դուք, կարծում եմ, մեզ կարող եք օգտակար լինել:

Նա սկսեց ուսումնասիրել իր առջև դրված թղթերի հսկա կույտը, հետո ասաց, որ մի քանի օրից շփար-կայան է ժամանելու գերմանացի, ավստրիացի ու բուլղարացի սպաներից կազմվածառաքելությունը՝ Մոնասդիրիուազմա-ճակարում իրավիճակը քննարկելու համար:

- Այսպեղից, - գեղեկացրեց նա ինձ, - նրանք անմիջապես կմեկնեն ռազմաճակապ՝ իրավիճակը գնահատելու: Ես ուզում եմ, որ Դուք ուղեկցեք նրանց և հնարավորինս արագ զեկուցեք Ձեր դեսածի մասին: Իսկ մինչ այդ Դուք իմ հյուրն եք և ճամբարում Ձեզ զգացեք, ինչպես դրանք:

«Ուրեմն, - մբածեցի ես, - ի վերջո Թուրքիայում հայ լինելու մեջ որոշ պարագեր բան կա. պարիվ է օգտակար լինելը, և անպարփություն է ծնողներիս սպանությունը: Մերձակոր

Արևելքում բոլորս կ որոշ չափով արևելցի ենք: Թեև ես վճռական էի ծնողներիս սպանության վրեժը լուծելու հարցում, սակայն գիտեի նաև անսահման համբերության արժեքը:

Ճարարվա վերջին մենք արդեն Մոնասքիր ուղևորված գնացքի մեջ էինք: Գնացքով նման գիամ ճամփորդություն կյանքում չէի կապարել. երկու անզամ անզիական ու ֆրանսիական ուազմական օդանավերը փորձեցին ոմբակոծել գնացքը և երկաթզիծը: Ես և սպաները, որոնց ուղեկցում էի, ուրախ էինք, երբ վերջապես գեղ հասանք: Ինը ժամ անիվների վրա պարփառիված պարապությունը սպիտեց մեզ գնահապել ուազմաճակապի առավելությունները. այնդեղ առնվազն կարող ես գործել:

Իրավիճակը մուգավորապես հեփսյալն էր. թշնամու կողմից՝ ֆրանսիական, բրիտանական, հունական, իրալական ու սերբ գինվորների հզոր ճակար, որի գլխավոր նպագակը երկաթուղին վերահսկողության դրակ առնելն էր: Դրանց դիմաց գերմանացիների, ավստրիացիների ու բուլղարացիների բանակն էր, որը մարդկային մեծ կորուսդիների գնով պաշտպանում էր երկաթուղին:

Մեր գիտական սպուգումից հետո գերմանացի հրամանադրն ասաց, որ, իր կարծիքով, պետք է անմիջապես հումկու գրոհ կազմակերպել Մոնասքիրում թշնամու դիրքերի վրա՝ դուրս մղելով ու քշելով նրանց մինչև Սալոնիկ, զավթելով նրանց հսկայական պաշտպանները:

Այդ հարցը քննարկվեց երեք օր:

Ես անձամբ պաշտպանում էի այն գիտակեփը, որ ավելի նպաստավոր կլինի թշնամու վրա գրոհել գծի կենդրոնական մասում, այլ ոչ թե աջ թևից: Սակայն մինչև վերջնական որոշումն ընդունվեց, Գլխավոր շփարից հեռագիր եկավ, որդեղ հրահանգվում էր առայժմ հրաժարվել գրոհելու բոլոր ծրագրերից և սպասել հերթակա ցուցումների: Խսկ երկու օր անց մեր առաքելությունը հապուկ հրահանգ սպացավ՝ անմիջապես մեկնել Ռումինիական ուազմաճակապ:

1916 թ. նոյեմբերի 19-ի առավորյան ճամփա ընկանք դեպի Դանուրի ափին գրնազող Տուրքուկայ քաղաք: Տեղ հասանք երեկոյան կողմ: Այնքեղ էր գրնազում գերմանական մի մեծ բանակ մարշալ ֆռն Մակենզինի երամանադրարտիրյամբ: Ծրագիր էր մշակված ռազմաճակարտի ողջ գասանինգ մղոն երկայնքով ընդիմանուր գրոհ նախաձեռնելու վերաբերյալ: Հաջորդ մի քանի օրվա ընթացքում գերմանացի ու ավստրիացի զինվորների նորանոր խմբեր էին անընդհատ ժամանում:

Թուրքական երկու ամենահզոր դիվիզիաները՝ Դիսուներորդն ու Դիսունսենկերորդի մի մասը պետք է գրեղակայվեին Սլավայում: Ինձ հանձնարարված էր սրանձնել 51-րդ հրեվրանային գրումարդակի երամանադրարտիրյունը և դիրքավորվել գծի ճիշդի կենտրոնում:

1916 թ. նոյեմբերի 28-ին՝ առավորյան ժամը 3^{րդ}-ին, սկսվեց գրոհը, որը երեսուն րոպե անընդմեջ ուղեկցվում էր հրեվրանային կրակահերթով:

Մթության մեջ թնդանոթների արձակած կրակի բոցերը նման էին էեկփրական լուսերի հախուսն խաղի. կարծես անթիվ անգամներ ազդանշանային լապտերները վառվում ու հանգչում էին. ռումբերը թռչում էին օդում, ինչպես երկնքից ընկնող ասդդեր: Լսվում էր, թե ինչպես ընկնող կոփորակառումբերից ալեկոծվում է Դանուրը:

Գիշերվա ընթացքում կառուցված երեք կամրջանավով մեր բանակները սկսեցին ռումինական կողմն անցնել:

Ժամը 4^{րդ}-ին գետի ռումինական ափը մի քանի մղոն երկայնքով բոցերի մեջ էր. թշնամին ոչնչացրել էր զինամթերքի բոլոր պահեստները, որպեսզի դրանք մեր ծեռքը չընկնեին: Գետին անցնելու ժամանակ կրակի ջերմությունից քիչ մնաց մեր դեմքերը այրեինք:

Ռումինացիների պաշտպանական գիծը շատ արագ քայլացիք մեր հրեվրանակոծության ճնշման դակ, ու նրանք սրիպված եղան նահանջել:

Ժամը 5^{րդ}-ին մեր հրեվրանային գնդերը սկսեցին անցնել

գերը. առաջինը իմ գումարդպակն էր, որը պաշտպանում էր մեր հեծելազորը թշնամու թնդանոթների կրակից:

Կարաղի ու դաժան մարդը շարունակվեց երկու օր ու երկու գիշեր: Մենք շարունակում էինք հարձակումը, և հարյուրավոր սումինացի հետևակայիններ ու հեծելազորայիններ շրջապատվեցին ու գերի վերցվեցին: Վերջապես հասանք մայրաքաղաք գտանող մայրուղուն, և թշնամու դիմադրությունը սասպիկացավ: Բուխարեստից մոդավորապես ութ մղոն հեռավորությամբ քաղաքի մոււրքը հսկում էին հզոր թնդանոթները, որոնք կրակում էին առանց դադարի:

Եթե շարունակեինք սումաղացումը, մեր դիրքերը չափազանց վրանգված կլինեին: Մինչ մուրակա զյուղում երկու հակառակորդ բանակների առաջապահ ջոկավորները ծեռնամարդի էին բռնվել, ես երամայեցի իմ մարդկանց դիրքեր զբաղեցնել շրջապատող բլուրների հետևում՝ մեր մարդկոցները գտեղակայելով 200մ հեռավորության վրա: Կես ժամ հետո մենք պարբասսր էինք վերսկսելու ռմբակոծությունը: Ես ուսումնասիրել էի նրանց հենակեպերը և ծրագիր մշակել: Սակայն թշնամին էլ պարապ չէր մնացել. նրանք բացահայփել էին մեր դիրքերն ու այդ պահին սկսեցին կարաղի ռմբակոծությունը: Անակնկալ գրոհի պարճառով, որն ընթանում էր թանձր ծիսի մեջ, անհնար էր որոշել հեռավորությունը, և ես սրիպված մի քանի զինվոր ուղարկեցի՝ թշնամու կորդորակառումբերի գլխիկները փնտրելու ու գտնելու: Դադելով գլխիկների վիճակից՝ դրանք արձակվել էին շուրջ 5500մ հեռավորությունից:

Մենք պարախան կրակ բացեցինք և գրասներկու րո-պեի ընթացքում լոեցրինք հակառակորդի թնդանոթները. եինա արդեն նրանք էին փոքր գենքերից «թնկթնկոցներ» արձակում:

Սարերում զբնվող թշնամու երեսանային ջոկավոն արդեն պարզել էր մեր գեղը: Ակսեց կրակ բացել մեզ վրա, սակայն ոչ շաբ արդյունավետ: Մեր հաջորդ գրոհի ուղղությունը որոշելուց առաջ ես միածեցի, որ արժե ավելի ուշադիր զննել

ու գնահարել իրավիճակը, ուստի վերցրի հեռաղիքակս ու սարալանջով բարձրացաւ: Կարծում եմ՝ հազիվ էի 50մ հեռացել, երբ կորորակառումբերից անջարված թեկորը դիպավ գլխիս: Ձես չկորցրի գիրակցությունս, սակայն գերմին ընկա չափազանց փարօրինակ զգացողությամբ: Գուխս ահավոր ցավում էր, ու ես այնպես էի արյունահոսում, որ արյունը թափվում էր կրծքիս ու կուրացնում աչքերս: Ես մրածում էի՝ հնարավո՞ր է արյոք մեռնել արյունահոսությունից՝ մինչև վերջին վայրկյանը պահպանելով գիրակցությունը, երբ կողքիս հայրն վեցին «Կարմիր խաչի» աշխարհակիցները: Նրանք սկսեցին մաքրել ու վիրակապել վերքս, օգնեցին ինձ վեր կենալ: Եվ կարծում եմ՝ արյուն կորցնելուց ու թուլությունից էր, որ մի քանի անգամ սայթաքեցի: Մասնագիրական առումով չափազանց մեծ էր իմ հերաքրքրությունը ընթացող մարդի հանդեպ, ուստի շաբ ուշադրություն չդարձրի վերքիս և հրամայեցի մարդկոցներիս շարունակել կրակել, մինչև ես վերսպին կփորձեի գնահարել իրավիճակը: Բանակներն այնպիսի կարաղի ձեռնամարդի էին բռնվել, որ անհնար էր թշնամուն դարբերել մեր գինվորներից: Այս անգամ հրամայեցի արագ առաջ ընթանալ բաց հովքի ուղղությամբ:

Ես ու իմ անձնակազմը ձի հեծնած ընթանում էինք մարդկոցի առջևից և մորդավորապես երեք մղոն հեռու, որդեռ ճանապարհը թեքվում էր, հանդիպեցինք երեք սուրհանդակի. Նրանք ձիերով սլանում էին մեր մարդկոցի ուղղությամբ՝ բերելով ռազմական հեռազիր այն մասին, որ ռումինացիներին օգնության են զալիս թարմ ուժեր, և մեր խնդիրն էր փորձել նրանց կանգնեցնել:

Ես շրջեցի մարդկոցս, ու մենք շփապեցինք բլրի ուղղությամբ, որդեղից լավ երևում էր ողջ հովիդը: Այնպեղից դեսա ռումինական հեծելազորի անվերջանալի շարքը, որը «ներքս էր հոսում» գլխավոր ճանապարհից՝ փորձելով կանգնեցնել մեր բանակի առաջխաղացումը:

Մենք անմիջապես կրակ բացեցինք, ու մեր հրեփանու պաշտպանության ներքո գերմանացիները կարաղի առաջ

նեփվեցին ոռոմինացիներին ցրելու նպագրակով։ Ակնթարթում հովիքը վերածվեց կարաղած մարդկանց ու անկառավարելի ձիերի հորձանուրի, ճիշերի ու հոգոցների դժոխքի։ Ես դեսնում էի հարյուրավոր ձիեր, որոնք առանց հեծյալի քառարդրուի սլանում էին դեպի սարերը. երբեմն նրանք իրենց հեփեցից քարշ էին դալիս ասպանդակներից կախված վիրավոր կամ մնած դիերերին։

Մայրամուրից առաջ թշնամին նահանջեց, և գերմանական, ավստրիական ու բուլղարական հեծելազորը հաղթական արշավով մրտավ Բուխարեստ։ Դա 1916թ. դեկտեմբերի 5-ն էր։

Մեր իրեփանային գումարդակին իրամայված էր դեղավորվել քաղաքից վեց մղոն հեռավորությամբ գրնվող մի փոքր գյուղում։ Այնդեղ մենք անվանականչ կարարեցինք ու պարզեցինք, որ կորցրել ենք քսանութ մարդ։

Հաջորդ օրն առավույյան քաղաք մրնելու իրաման սրացանք, որպես մեզ դեղավորեցին հարմարավետ ու շքեղ «Պալաս» հյուրանոցում։

Գերմանացի պաշտոնյաները դրական գնահատական լիվեցին մեր գումարդակի օժանդակությանը, գեկուցեցին շփար-կայան, որ իմ իրամանադրությամբ հաջողվեց լոնցնել թշնամու քսանիինն թնդանոթ, և նշեցին այն աներևակայելի քաջությունը, որով դիմակայել էի հզոր թշնամուն։

Իմ թվացյալ հերոսության համար (այն ոչ ավելին էր, քան յուրաքանչյուր ռազմաճակարտում, շատ ավելի ծանր հանգամանքներում բազմաթիվ շարքային գինվորների արածը) ինձ այցելեց գերմանացի, ավստրիացի ու բուլղարացի պաշտոնյաների պարվիրակությունը։ Նրանք ինձ գովարանեցին ամենայն ճարդարությամբ և պարզեապրեցին մեղալով։

ԳԼՈՒԽ 10

ՄՍՄՊԱՍԵԼԻ ՌԱՆԴԻՊՈՒՄ ՈՒ ԳՎՂՏՆԻ ՌԱՎԱՋ

Քանի որ Ռումինիայում հզոր բանակ պահելու աներաժեշտությունն այլևս վերացավ, 51-րդ թուրքական դիվիզիային հրամայվեց վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս:

Թուրքիայի Պարերազմի նախարարությունը չափազանց մրահոգված էր արևելյան ռազմաճակարներում տիրող իրավիճակով, ուստի ամենամարդունակ դիվիզիաները, որոնք այդ պահին ակրիպ ծառայության մեջ չէին, վերակազմավորվում էին՝ հենց այդ ռազմաճակարներում գործողություններին մասնակցելու համար:

Ինձ Ժամանակավորապես կցեցին 51-րդ դիվիզիային, և իմ հրամանադրությամբ գործող երեքանային գումարդական առաջինը պետք է մեկներ ռազմաճակար: Ենդարձի ճանապարհին ես չափազանց անհանգիստ էի: Գնացքում ծանրթացա բարձրահասակ, ազնվական դիմագծերով մի արարի հետ, ում արևահար դեմքը գրավեց ուշադրություն: Մենք ողջույններ փոխանակեցինք: Նա ներկայացավ որպես Նորի բներ՝ Տասնչորսերորդ բանակային կորպուսի թուրքական գումարդակի սպայական գումարդակի անդամ: Նա նաև ասաց, որ վերջերս է վերադարձել Գալիցիայի ռազմաճակարից և համաձայն Կոստանդնուպոլսից սրացված հրամանի՝ ուղևորվում է Պաղեստին:

Նրա խոսքի թվացյալ դանդաղկուրությունը զարմացրեց ինձ: Ես վստահ էի, որ նրա խորաթափանց աջերի և գեղեցիկ դիմագծերի հետևում թաքնված էր ուղեղ, որը կարիք չուներ արդահայրություններ փնտրելու: Ինձ թվաց, թե նա մրահոգված է ինչ-որ բանով: Ես արարին գլանակ առաջարկեցի և ուղիք ելա, որ հեռանամ, սակայն նա ձեռքի

արդահայդիչ շարժումով խնդրեց ինձ մնալ.

- Եթե ավելի կարևոր բան չունեք անելու, գուցե մի քի՞չ է մնաք, կապիդան...

Ես հավասկրիացրի նրան, որ հաճույքով կմնամ: Մենք վառեցինք զլանակները և թիկնեցինք բազմոցներին:

Նրա հաջորդ հարցը բավականին անսպասելի էր.

- Կարո՞ղ եմ հարցնել, արքադաշ (ընկեր), թե որդեռ եք ծնվել:

Ասացի, որ ծագումով հայ եմ, ծնվել եմ Էվերեկում: Նա ուշադիր նայեց ինձ: Մտքովս կասկած անցավ:

Նրա հաջորդ հարցն ավելի զարմանալի էր ու ինձ շինծու անդարբեր թվաց.

- Հավանաբար դեսել կամ լսել եք կապիդան Թորոսյանի՝ Զեր հայրենակցի մասին, ով կարծես թե հերոսի համբավ է ձեռք բերել:

Ես վսկրած չեմ, թե որ ուղղությամբ էր ընթանում մեր զրոյցը. կամ ով է այս հրաշալի արաբը, ուստի կիրառեցի հումոր անելու չափազանց սահմանափակ դադանդս ու պարախանեցի, որ դեսել եմ այդ մարդուն այս առավուր, երբ սափրում էի:

Երբ ասածիս իմաստը դեռ հասավ, նա բարեկամաբար սեղմեց ձեռքս. նրա ողջ դեմքը պայծառացավ, ու նրա սև աչքերում ժայիր հայրնվեց:

- Աջարա՞ (հնարավո՞ր է արդյոք), - հարցրեց նա: - Տարօրինակ է, որ մենք հանդիպեցինք եենց այն ժամանակ, երբ..., - նա կանգ առավ, կարծես ճիշդ բառեր էր փնդրում: - Կապիդան, - շարունակեց նա, - ես լսել եմ Զեր մասին ու դեսել Զեր նկարը իմ բարեկամ արաբ փաշայի պալարում: Նա խոտում էր Զեր հերոսությունից և հպարփությամբ Զեզ իր որդին էր համարում: Նա ինձ ասաց նաև, որ Զեր ծնողները ողջ են: Դա այդպես է:

Ես շփոթված էի: Այս մարդն իրո՞ք ճանաչում է Մուհարեմի հորը: Այն շեշտադրումից, որ նա արեց ծնողներիս հետ կապ-

ված հարցի առնչությամբ, ես հասկացա, որ կա մի բան, որին նա քաջապեղյակ է՝ հայկական ջարդերը: Վստահության հիմքեր չունենալով՝ ես այդուհանդերձ որոշեցի հավաքալ նրա անկեղծությանը և ընդունել նրան որպես բարեկամ, այլ ոչ թե լրգես, ինչպիսին նա կարող էր լինել: Ես անկեղծ ուրախությամբ ասացի՝ երջանիկ եմ, որ դեսնում եմ մի մարդու, ով վերջերս հանդիպել է Փաշային:

Ես նրան պարմեցի ընդունիքիս պարմությունը: Ասացի նրան, որ դեղյակ եմ բռնի դեղահանումներից, ամիսներ շարունակ ինձ փանջող կասկածի ու վախի մասին պարմեցի, թե ծնողներս ու քոյք արդյոք ենթարկվել են աներևակայելի նվասդացումների ու փանջանքների, սակայն ոչ մի ակնարկ չարեցի այն վրեժի մասին, որ փածում էի թուրք դեկավարների հանդեպ: Ես նրան մինչև վերջ չէի վստահում:

Սակայն նա ինձանից պակաս զգուշավոր էր. կարծում եմ՝ այն պարմառով, որ շար ավելի լավ էր ճանաչում մարդկանց: Նա պարմեց, որ իր իսկական անունը Նուրի Ցուտով է, ծագումով արաբական ազնվական ընդունիքից է, որի հզորությունից վախենում էին, և որի անդամների մեծ մասը ծերբակալվել ու կախաղան էր բարձրացվել: Ընդամենը չորս շաբաթ առաջ նրա հորեղբորորդուն Դամասկոսի կենտրոնական հրապարակում կախել էին:

Մենք զրուցեցինք մի բանի ժամ շարունակ, ու քանի որ ճամփորդախցիկում մենակ էինք, նա չէր թաքցնում իր դառնությունը թուրքերի հանդեպ՝ նկարագրելով անարդարություն անարդարության հետքնից, սպորացում սպորացման հետքնից, որոնց ենթարկվում էր իր ժողովուրդը:

- Դե ինչ, կապիվան, - ասաց նա, - ինչպես դեսնում եք, մենք ընդհանուր որոշ բաներ ունենք՝ դուք հայ լինելով, ես՝ արաք: Մեր երկու ժողովուրդներն ել ընդհանուր որոշ բաներ ունեն: Ես երկար ժամանակ սպասում էի ու ցանկանում, որ ինձ Պաղեստին գեղափոխեն: Առաջին իսկ հնարավորության դեպքում դասալիք կդառնամ, իմ ազգակիցներից բանակ

կիավաքեմ ու **ինքիքամ** (վրեժխնդիր) կլինեմ, կապիկան: Հուսով եմ՝ շաբ արագ: Թուրքական լուծը արաբական ուսերին լավ չի նսփում, և **իսյանն** (ապստամբություն) արդեն իմ ժողովրդի միջում ու սրբում է:

Բաժանվելուց առաջ նա ինձնից խոսքում կորզեց, որ մի գիշեր կանցկացնեմ իր գանը՝ Ցաարա Սորիում՝ Բուֆորի մուտ գլուխող արվարձանում: Ես կապարեցի խոսքումն և հիշում եմ այդ գիշերը շաբյ հյուրասիրության և ներսումն ծագած այն հույսի համար, որ ինչ-ոք գեղ առջևում ինձ նոր արկածներ են սպասում: Արկածներ, որոնք ինձ էլ դուրս կրերեն ապստամբության ճիշդ ուղի: Գուց ես էլ Վրեժն լուծեն անապարի ավագների մեջ: Դա հուզումնալից գիշեր էր՝ լի խոսքումով, որ մի օր այս սևադեմ, ավագակ հիշեցնող խիզախ մարդիկ կիեվսնեն ինձ անհայփ ուղղությամբ: Այդ գիշեր ես երազում գենուում էի դավեր ու դավերի մերկացում, գաղփնի առաքելություններ, դավադրություններ և լրտեսող թշնամու չարագուշակ սրբերներ, նաև գաղփնի իրադարձությունների կանխազգացում, բառերի, ժպիմների ու ժեստերի թաքնված իմաստ:

Կոստանդնուպոլիս հասնելուն պես ես անհապաղ գինվոր-ներիս ու զենքս հանձնեցի շրաբ-կայանի գնօրինությանը և վերամիավորվեցի Քառասունվեցերորդ դիվիզիայի հրեվանային նախկին գումարդակիս հետ, որ ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ վերակազմավորվելու նպարակով այնպեղ էր ժամանել:

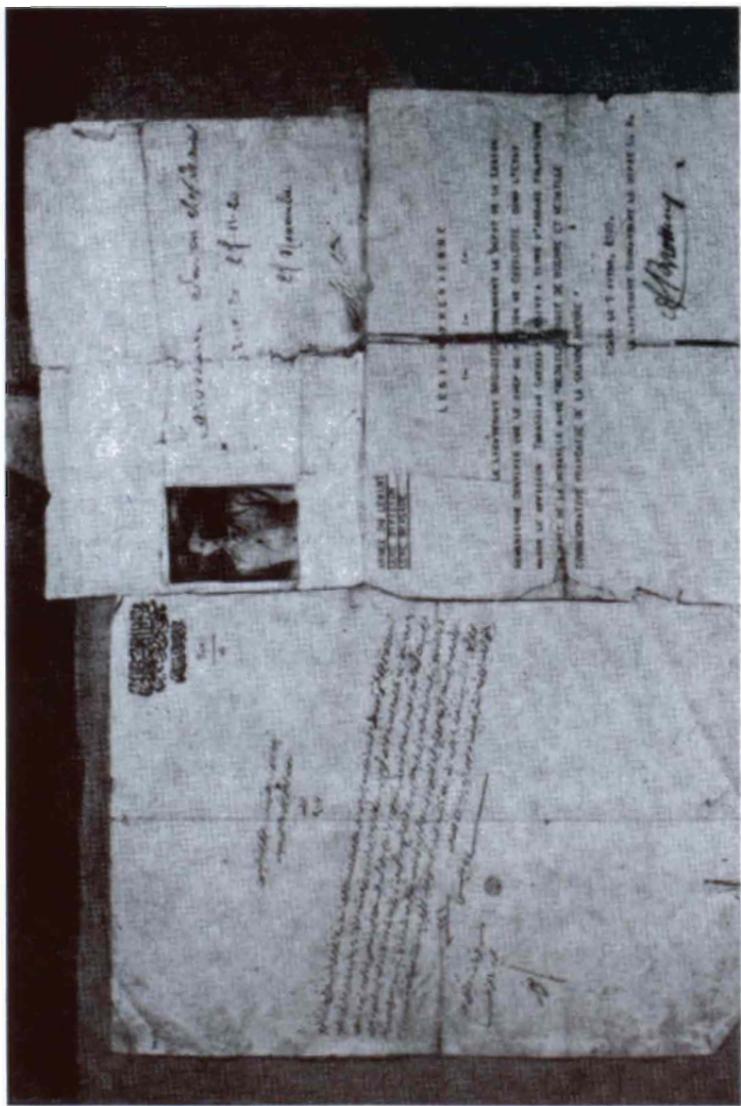
Հաջորդ մի քանի ամիսներն անցան գինվորական շարքերն ու ռազմական սարքավորումները համալրելու առօրյա աշխատանքի մեջ: Դրաման սրբացանք շարժվելու դեպի Միջազգետքի սահմաններ:

1917 թ. մայիսի 17-ին մենք մեկնեցինք՝ իրականացնելու մեր արշավանքի առաջին փուլը: Ուղևորվում էինք դեպի Հյուսիսային Սիրիայում գտնվող վերջին կայարանը՝ Քաթարաց:

Կապիկան Սարգիս Թորոսյան

Օսմանյան Ֆռանսիական գնդուտանու կրտսելությունների ու վախճառքների ու ողիությունների ու Ապրիլի Մարտունի գործոցի մասին

Սարգիս Թորոսյանի ծնողներն ու քույրը
(լուսանկարն արված է մինչև 1915 թվականը)

Սարգիս Թորոսյանը Կոստանդնուպոլսում. հունիս, 1915 թ.

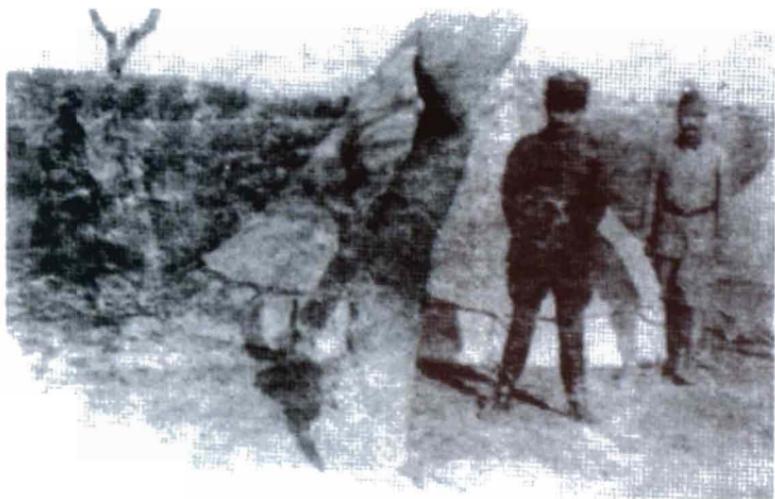
Սարգիս Թորոսյանը Կոստանդնուպոլիսի մովակայքում գրեսվող ճամբարում իրեն այցելած մի խումբ թուրք սպաների հետ

Կապիտան Թորոսյանը գրեսչական առաքելության ժամանակ (Մակեդոնական ռազմաճակագի բուլղարական շփար-կայան, Կավալայի մոդ)

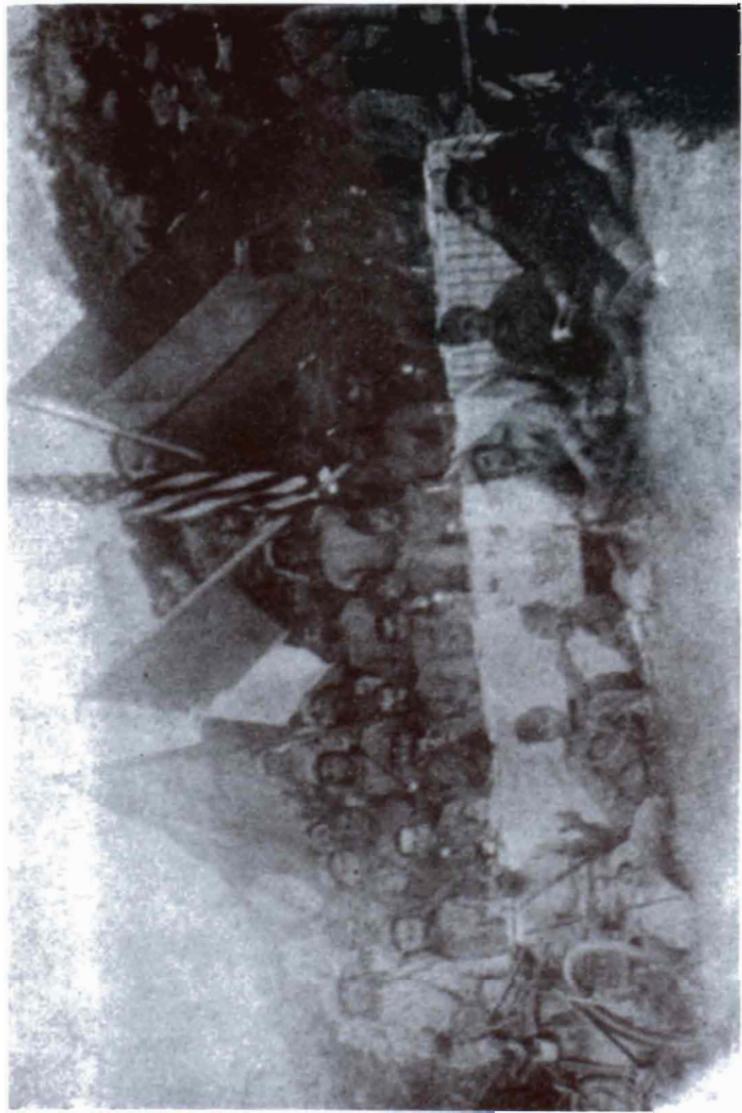
Կապիտան Թորոսյանը ռազմաճակապում (Մոնասդիր)

Սարգիս Թորոսյանի ճամբարը Ռումինական ռազմաճակարում՝
Բուխարեստի մոտ

Սարգիս Թորոսյանը և իր գինակիցները Շեյխ Մուսային
հանդիպելուց հետո հնդիարծի ճանապարհին

Ակդըլում ամեն պիտօնաւաց ովքելու Դրոգ Դժայլ ուն
մոլիցուարու վկրտսի ողբոհ հոգիկմաքո
Խճշիսկոց յացեալի վմիւս դոկումենտաէ Խազան մատուցուակ վմիւրի Խոմդրու

Դամասկոսում կազմված և դաշնակիցների կողմից մարփեչող
վեցհազարանոց արարական հեծեազորի հրամանափար
Սարգիս Թորոսյանը

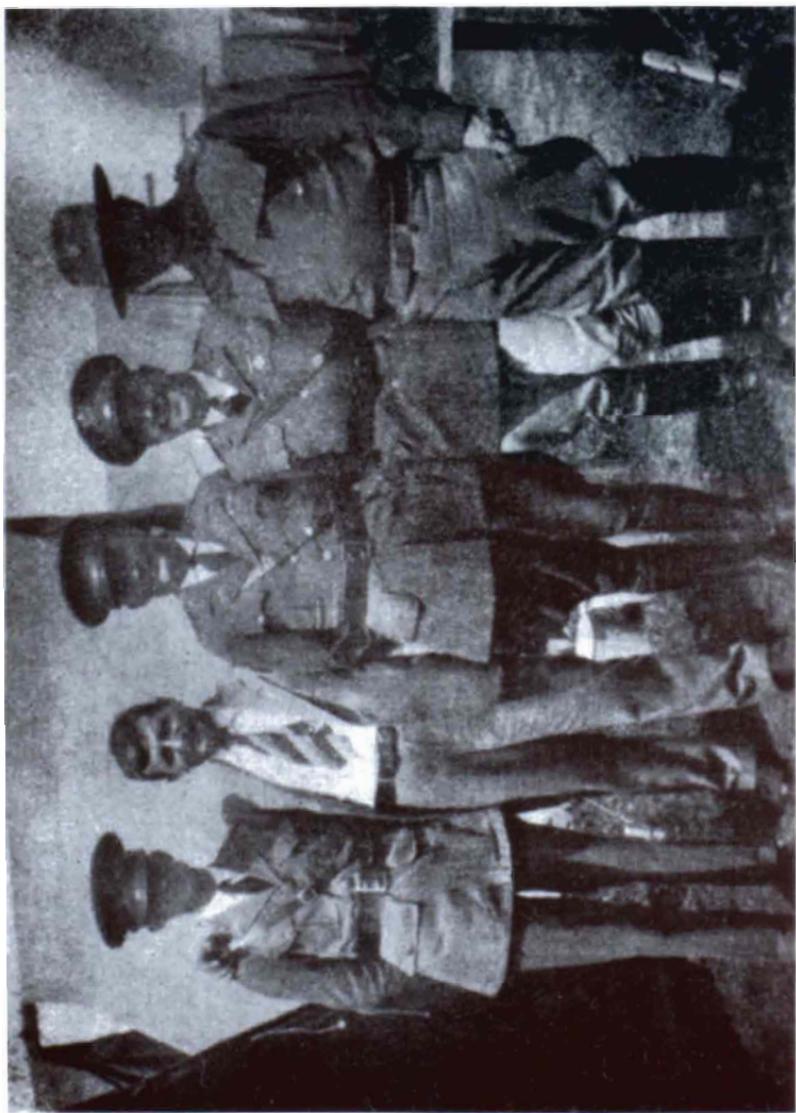

Կապիկան Թորոսյանի եղբայր Բարսեղ Թորոսյանը
Կիլիկան և Պաղեսդինյան ճակարներում իր խիզախ
ծառայությունների համար նա արժանացել է անգլիական և
ֆրանսիական զինվորական պարգևների

Կապրալ Արամ Թորոսյանը՝ Սարգիս Թորոսյանի
ամերիկացիների եղբայրը, ով որպես կամավոր էր
զինվորագրովել: Կիլիկան և Պաղեստինյան ճակագներում
իր խիզախն ծառայությունների համար նա արժանացել է,
անգլիական և ֆրանսիական զինվորական պարգևների

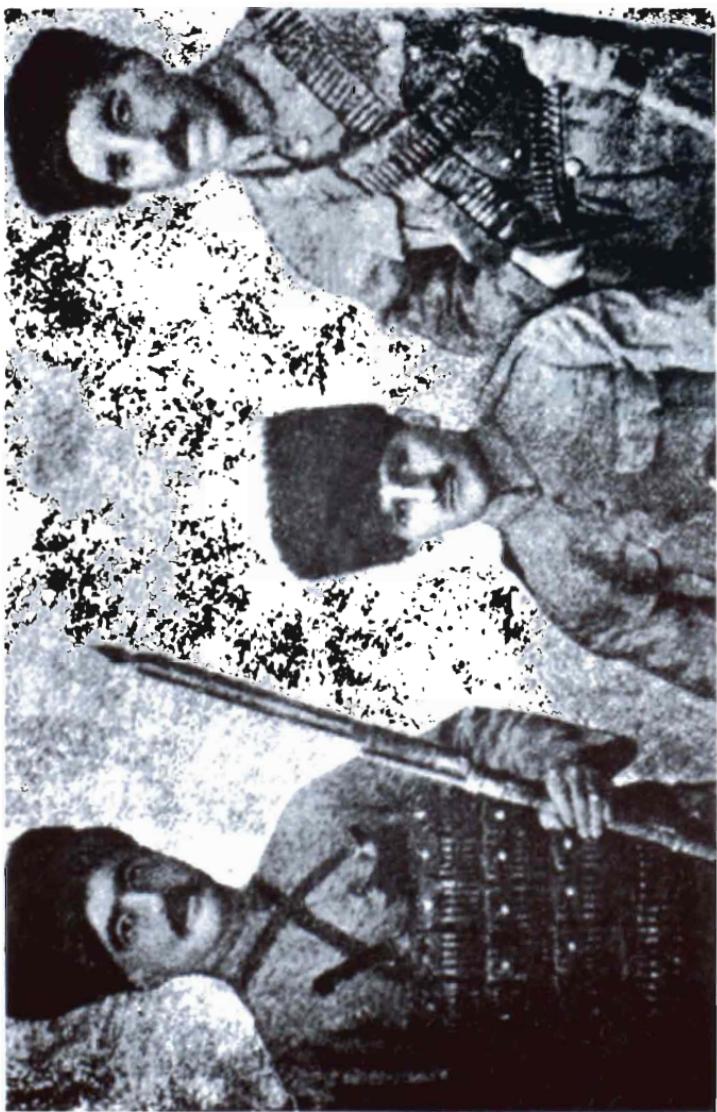
Դամուքից դոկտոր մեծ վարդապետ Վիլհելմ Հոնդը դուռը մասսայ դումկուու

Կապիկաս Թորոսյանը Փրանսիական բանակի Նայկական
լեգեոնի հեծելազորի շրաբ-կայանի հրամանափար

մով ՎԱՆԻՄԻՐԼՈՒՄ ՄԱՍԻ ՎԱԿՈՒՄ
ԴՐՈՒՅԵՄ ՀԱՅԵՐՆԻ ՎԱԴՐԵՐՆԻ ԱՊԵՐ

Երկաթզծի երկայնքով ձգվող յուրաքանչյուր կանգառում ես իշնում էի զնացքից ու ժամանակս օգտագործում հարցուփորձ անելով հայ փախստականներ զբնելու հույսով։ Որքան խորանում էինք երկրի ներքին շրջանները, այնքան հաճախ էի նկատում նրանց։ Ես վճռական էին ծնողներիս ճակարտագիրը պարզելու հարցում, սակայն ջանքերս ապարդյուն էին։

Վերջապես, երկար ու ծիգ ժամերից հետո զնացքը դժվարությամբ հասավ արևից շիկացած Քաթմա զյուղ։ Այսպես էր հասդարվել ճամբարը բոլոր այն դիվիզիանների, որոնք սպասում էին ներքին շրջաններ մեկնելու իրենց հերթին։ Մեր դիվիզիան ժամանակավորապես դեղակայվեց նրանց հետ միասին։

Ճամբարում գտնվելու ընթացքում ես օգտագործում էի յուրաքանչյուր հնարավորություն՝ մնրձակա շրջաններում հայեր զբնելու և Էվերեկից ժամանածների մասին որևէ նորություն իմանալու համար։ Դայսի առաջին շողը փայլադակեց, երբ Քաթմայի փողոցներում հանդիպեցի մի խղճուկ ծեր կնոջ, որ փողոցում հաց էր վաճառում։ Պարզվեց, որ նա հայ է ու լսնի է, որ փախստականները Էվերեկից դեղակայվել են Հալեպ՝ Քաթմայից քսան մղոն դեպի հարավ։

Քանի որ ես այդ ժամանակ արձակուրդում էի, անմիջապես մեկնեցի Հալեպ, որը քաղցած ու բորիկ մանուկ մուրացիկների քաղաք էր։ Նրանցից ոչ մեկը փասը դարեկանից ավելի չէր լինի, ու նրանցից յուրաքանչյուրը՝ մեծից փոքր, կոշիկ մաքրողի փուփ էր քարշ փալիս նիհար ուսերին՝ կոշիկ փայլեցնելու այնպիսի հնամաշ գործիքներով, որ կարելի էր միայն պարկերացնել։

Ես փորձեցի նրանց հետ հայերեն խոսել, սակայն համազգեսփս փեսնելով՝ նրանք արագ հեռանում էին՝ խոշոր աչքերն ահօս լի, ու պնդում էին, որ մահմեղական են։ Վերջապես ինձ հաջողվեց շահել նրանցից մեկի վսպահությունը ու դեղեկացա, որ նրա ընփանիքն աքսորվել է ընդամենը երկու ամիս առաջ։

Երբեք չեմ մոռանա նրա աշքերի արդահայդությունը՝ վախն ու ադելությունը, երբ պարմում էր, թե ինչպես աքտորի ճանապարհին սպանվեցին նրա հայրն ու ավագ եղբայրները՝ միայնակ թռղնելով իրեն ու մորը նոսրացող քարավանի հետ:

Ես հարցրի նրան՝ արդյոք ճանաչում է որևէ փղայի Էվերեկից: Պարասխանելու փախարեն նա շրջվեց ու սուր սուլոց արձակեց:

Տասներկու փարեկան մի փղա մոփեցավ մեզ, և երբ խոսեցի նրա մայրենի լեզվով, մի լարված հայացք նեփեց վրաս: Նա քաջ փղա էր, մյուսի պես ամոթիսած չէր, սակայն երբ նրան հարցրի, թե իր ընդունիքը Էվերեկից է, սկսեց լաց լինել: Նեփո արցունքների միջից փորձում էր պարմել, թե որքան երջանիկ էր Էվերեկում, ու ինչպես են հիմա ողջ մնացել միայն ինքն ու մայրը, և որ մայրը հիմա աշխապում է քանակի համար հազուսփ կարող գործարանում օրը փասը սենթ վարձավճարով: Ես ինձ անսիրս ու դաժան մարդ էի զգում՝ երեխային նման ձևով հարցուիմոր անելու, հարցաքննելու ու փանջելու համար:

Երկար համոզելուց և առարկ վարձավրելուց հետո միայն նա համաձայնեց ուղեկցել ինձ գործարան, որպես աշխապում էր իր մայրը:

Երեսուն րոպէ անց ամեն բան ավարդված էր, ու ես հեռանում էի Էլ ավելի հիասթափված, քան երբսէ: Ես հանդիպեցի ու խոսեցի Էվերեկից կանանց ենք, սակայն նրանք ոչինչ չզիգրեին իմ ծնողների ճակարտի մասին:

ԳԼՈՒԽ 11 ՄԻԶԱԳԵՏՁՔԻ ՌԱԶՄԱԲԱԿԱԾԸ

Նաջորդ շաբաթ մեր դիվիզիան հրաման սպացավ շարունակելու ճանապարհը դեպի Մոսուլ: Անվերջանալի էին թվում ժամերը գնացքում, որպես խեղդվում էինք անդանելի փոքրից, մինչև վերջապես հասանք Թել-Նալիք: Վյտեղ երկաթզիծն ավարտվում էր, ու դրանից այն կողմ ձգվում էր դրավիասրանը:

Թել-Նալիքից սկսեցինք մեր տասներկուօրյա ճանապարհորդությունը դեպի Տիգրիսի ափեր, որպես գինվում էր Մոսուլը (Նինվե):

Ճանապարհներն ահավոր էին, քարքարոս, և մեր արշավը ընթանում էր դանդաղ ու լավագույնի: Տեղանքը մերթ անապարային էր, մերթ վերածվում էր մալարիայի բռն ճահճութների: Արևն անողոք այրում էր այնպես, որ ցերեկը քայլելը անհնարին էր դատնում: Մենք ապաստան էինք վիճրում ճահճութների խիւր կանաչի մեջ ու փորձում քննի մինչև արևամուկը, ենքո մինչև լուսարաց երկար ու դժվարին ճանապարհ անցնում: Խմելու համար ջուրն այնքան քիչ էր, որ մենք հաճախ սփիպված էինք ճահճութներում փոսեր փորել ու եռացնել կեղպուր, մանրէներով վարակված ցեխախառն ջուրը: Մենք ծածկված էինք մոծակների ամպերով: Սկսվեցին մալարիայի ու տիֆի համաճարակները, ու մարդիկ մետնում էին հարյուրներով: Սակայն ռազմարշավը շարունակվում էր ամեն օր ու ամեն գիշեր: Մի օր հայրենվեցինք մորեխների պարսի մեջ ու երկու օր սփիպված եղանք կրիվ դրա դրանց հետ: Միլիոնավոր սպիրակ թևիկներ լցրել էին ողը անթափանց ձյան նման ու ծածկում էին արևը: Մեկ այլ օր հանդիպեցինք գերմանական վերահսկողությամբ աշխափող մարդկանց

խմբերի, որ երկարթզիծ էին կատուցում: Նրանց մեծ մասը հայ փախստականներ էին՝ դժբախսր մարդիկ: Նրանք բանում էին սպրուկների պես. նրանց քրիստոնած կռնակները փայլում էին արևի դրակ:

Ճանապարհի վերջին մասն անցանք ցերեկով, և 1917թ. հունիսի 9-ին քարացած հայացքով ու սևացած շրթունքներով ուրվականների բանակը, ձևացնելով, թե ի վիճակի է զինվորական քայլուկ անցնել, մդակ Մոսուլ:

Գեներալ Խալիլ փաշան՝ Միջազգեփքի ռազմաճակարի հրամանակարը, մոդակա բլիլ վրա էր մեր մարդկոցները դրասչական սպուզման ենթարկելու նպագակով: Մենք ահա վոր ողորմելի դրասք ունեինք. զինվորներից շագերը դեռ թույլ էին դրամած հիվանդություններից: Ունեինք նաև անկողնային հիվանդներ:

Շերազայում պայմաններն էլ ավելի վագրացան. դիմու, խոլերան ու մալարիան նոր զոհեր գրան: Այնպես որ շուրջով զինվորական հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին, և դաշտային հիվանդանոցներ հիմնելու անհրաժեշտություն առաջացավ: Մարդիկ մեռնում էին ամեն օր:

Թուրքական կառավարությունը ամենահուսահափ վիճակում էր. ռազմաճակարներում շափ ավելի կենդանի ուժ էր պահանջվում, քան հնարավոր էր դրամադրել, իսկ ներքին շրջաններում մթերքի պակասը լուրջ անհանգստության գեղիք էր դրալիս:

Տիգրիսի ափին՝ Մոսուլի շրջանի հովիքներում ու սարերում, բնակվում էին արաբական ցեղախմբեր՝ յուրաքանչյուրը մյուսից անկախ, իր սեփական ապրելակերպով ու օրենքներով, սեփական ավանդույթներով: Նրանցից և ոչ մեկը թուրքական կառավարությանը հավագարմության երդում չէր դրվել: Նրանք բարորն ապրում էին իրենց համայնքներով, իրենց իսկ հասկարած դափարաններով ու օրենքներով, դափարուներով ու ցեղային առաջնորդներով, որոնց ընդունում էին այնպես, ինչպես ցանկանային: Այս ցեղերի մարդիկ միմյանցից

զանազանվում էին հագուկապի թեթևակի դարբնությամբ, իսկ աշ այդին մուգ կապույտով արված դաշվածքը խորհրդանշում էր այն գործմը, որին պարկանում էր դրվագ անձը: Նրանք ապրում ու բարգավաճում էին՝ փոթաջան աշխարհելով ազարակներում. մշակում էին խաղողի այգիներ, արածեցնում էին հովեր, հսկայական քանակով սննդամթերք էին պարրասպում և ոչխարներից հիանալի բուրդ սրանում:

Արաբական ցեղերը նշառապես կռվում էին իրար դեմ, և ոչ միայն նրանց հավաքական դրամադրությունն էր փոփոխական, այլև վերաբերմունքը օդարների հանդեպ: Որպես կանոն, նրանք հյուրասեր էին, սակայն որոշ ցեղեր կարող էին հյուրասիրություն կազմակերպել օդարների համար, իսկ երբ վերջիններս ուղելիքից հազեցած քնում էին, հարձակվում ու սպանում էին նրանց: Մեկ այլ ցեղախմբի մարդիկ երբեք չէին վնասի նրան, ում ենք հաց էին կիսել կամ թույլ դրվել, որ մինչ իր ցեղին պարկանող դարածք: Ցեղախմբերից մեկն էլ, որի մասին գեղենկացանք, հայդին էր ճամփորդների հանդեպ ցուցաբերած զարմանալի քաղաքավարությամբ ու հյուրասիրությամբ, սակայն ենց հյուրերը մի քանի մղոն ենուանում էին, վայրենի ուսուցով. կապաղած հարձակվում էին նրանց վրա ու սպանում ամենաղաժան ձևով:

Քաղաքակիրք ամերիկացուն կամ Եվրոպացուն սա կարող է մի ֆանտասիրիկ, անիրական քան թվակ, որ միայն կինոյում կիրեսնես, սակայն ես հանդիպել եմ այդ մարդկանց՝ փայլուն սրերով սալիքակ ձիավորներին, որ սլանում էին գիշերվա մեջ և առանց դրադանվելու, առանց աչքը թարթելու մահ էին սկսում:

Մինչ մեր Մոսուլ ժամանելը Գյուսավոր հրամանադրար Խալիլ փաշան սննդամթերք հավաքելու փորձ կազմակերպելու ժամանակ արդեն քախվել էր խոշոր ցեղերի դիմադրությանը. Երկու շաբաթ առաջ հազար եինք հարյուր թուրք գինվոր էր ուղարկել պարենի ու անասնակերի եեվսից: Նրանք այդպես էլ չէին վերադարձել, իսկ եեվո պարկերի մեջ Խալիլ փաշային

Էին ուղարկվել սպաների գլուխները:

(Մեր օրերում պատերազմը շափ ավելի քաղաքակիրք ձևով է ընթանում և նախկինի պես աղմկոր ու ծիախառն չէ. թունավոր ու մահացու գազերը սողոսկում են հսկայական դարաձբներ ու այրում մեր կյանքը ցավի հոգեվարքի մեջ: Դիմա ասքղերի վտխարեն երկնքից ոռոմբեր են թափվում, ու համաճարակներ դարաձկում: Այսօր պատերազմն անհամենադարձ ավելի անդեմ է, սակայն չեմ կարող ասել, թե ավելի խիզախ:)

Հույսի սկզբին պարենի սուր պակաս զգացվեց, և որոշվեց անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել՝ մի քանի խոշոր ցեղերից օգնություն սրանալու համար: Թեև նրանց ընդհանուր բնութագիրը ոգևորող չէր, սակայն հաջողորդայն որոշ հույս ներշնչում էր: Մեր առաքելության նպատակը ոչ թե պարժեն էր, այլ օգնություն հայցելը: Թուրքերը չին կարող թույլ դրալ, որ արաբները բացահայտ թշնամանք ցուցաբերեն, ոչ էլ կարող էին առանց սննդի դիմանալ:

Գնդապետ Սալիհ բեյը, ում հետի մի միջնարմացել էի, նշանակվեց առաքելության ղեկավար: Որոշվեց, որ մեր ամենամնած հույսը եզդիների ցեղի առաջնորդ շեյխ Մուսան է: Ինձ խնդրեցին իմ մարդկոցով ուղեկցել մեր ջոկապին և անհրաժեշտության դեպքում օգնել պաշտպանելու այն:

Սալիհ բեյը և նս երկար քննարկեցինք խնդիրը. երկուսս էլ կարող էինք խոսել արաբերեն ու համոզված էինք, որ վճռական ու զգուշակոր գործելակերպով կկարողանանք կարարել առաջադրանքը առանց արյունահեղության: Առաքելության յուրաքանչյուր մասնակից երահանգ սպացավ գործելու ամենայն զգուշությամբ և վիրավորանքի առիթ չփալ, եադրկապես՝ արաք կանանց ներկայությամբ:

1917թ. հույսի 21-ին մենք ուղևորվեցինք դեսպի հռվիփ՝ հազար հետքակային, հարյուր հեծյալ և իմ երեքանային մարդկոցը:

Գլեթե դրասների ժամ ճանապարհ անցնելուց հետո

հասանք Շումեյդադ՝ շամարների բնակավայր. առ բոլորից ավելի բարեկամական դրամադրված ամենամեծ ու ամենաազդեցիկ արաբական ցեղախումբն էր: Նրանց վրանները մղոններով ձգվում էին սարալանջի երկայնքով և վերջանում Բաղդադի մոփակայրում: Ասում էին, որ նրանք դրամաների ազգականությունը հեծելազոր ունեն, շրջանի լավագույն ծիերը և ուղգուերը:

Նրանց առաջնորդը՝ Շաջի Աղիլ բեյը, հաճելի, բարյացակամ ծեր արար էր, ով մեզ սիրալիր ողջունեց: Նա երամայեց ուրիշիք բերել մեր կիսաքաղց ու չափազանց հոգնած խմբի համար ու պնդեց, որ գնդապես ու ես՝ որպես բարձրաստիճան սպաներ, ճաշենք իր սեղանի շուրջ:

Մենք վրաններ խփեցինք զիշերվա համար՝ սովորականից երկու անգամ ավելի մեծ պահակազոր նշանակելով: Շաջորդ օրը ծեր շեյխն իր հեծելազորից մի քանի հոգու հանձնարարեց, որ ուղեկցեն մեզ, և նրանք մեզ հետ անցան հինգ կամ ավելի մղոն, մինչև հասանք Շահմարի փիրույթների սահմանին:

Շազիկ քսան մղոն հեռացած լինեինք Շումեյդադից, երբ մենք՝ սպաներս, որ ընթանում էինք առջնից, կրրուկ ու զրեթե միաժամանակ հետ քաշեցինք ծիերին. զգիկես որպեղից հայդնվեց արար ծիավորների մի խումբ, որը կարաղի արագությամբ ներքև էր սլանում Սանջարի լեռներից:

Գնդապես Սալիհը նայեց իր հեռադիրակով. երամանները հնչեցին միջրակի հարվածների պես: Մենք քարացանք՝ փորձելով որոշել հաջորդ քայլը:

Քանի որ բարձրաստիճան սպայի համար անխռիեմ կլիներ լրել գորախումբը, և քանի որ միակ սպան էի, ով կարող էր խոսել արաբերեն, առաջարկեցի, որ ինձ թույլ դրվի, որպես բարեկամական քայլ, ընդառաջ գնալ ու ողջունել նրանց:

Ես երամայեցի երկու գորաշարքի հետևել ինձ, և մենք պացանք առաջ՝ ուղիղ դեպի ծիավորների խումբը: Առջևից ընթացող շեյխը կրրուկ կանգնեցրեց ծիուն ճիշդ իմ առջև: Նրա՝ բրոնզի պես փայլող դեմքը շիկացել էր կարաղու-

թյունից. շեյխը բղավելով դիմոց ինձ՝ բացարրություն պահանջելով իր գործածքներում հայրնված մարդկանց ու իրեփանու առկայության համար: Նա սարսափելի գրգռված էր, ձեռքին երկարեն ձող էր բռնել, որը կարաղած թափ էր գործի: Նա ասաց՝ Եթե եկել ենք որպես թշնամի, ապա նրա զորքը հեշտությամբ կլուրորի մեզ, ու ավելացրեց, որ մեծ հաճույքով կվերադարձնի մեր սպաների գլուխները իրենց հրամանափարներին: Եթե չեմ սխալվում, նա խոսքացավ ուղարկել դրանք զեղեցիկ պարկերի մեջ: Բայց եթե եկել ենք որպես բարեկամ, ասաց նա, ապա կընդունեն ամննայն գրկաբացությամբ:

Չեմ կասկածում, որ նա ի վիճակի էր իրականացնել իր ասածներից որևէ մեկը: Զգում էի նաև, որ նա խարերա է, ու եթե ես ցանկանում եմ փրկել գլուխս, պեսք է նույնպես ձևացնեմ: Նա հայրնեց, որ ինքը շեյխ Մուսան է՝ հենց այն մարդը, ում վնասում էինք:

Մի ակնթարթում ես ցագկեցի ձիուց, շրապեցի նրա մոտ, վերցրի նրա ձեռքը և սեղմեցի նույնքան կարաղի, որքան նա խոսում էր: Ես խոնարհեցի, ռազմական ողջույն կրվեցի նրան, իսկ հետո ճարդարության իմ հնարավորությունների սահմաններում սկսեցի ոգևորված պարմել, որ մենք եկել ենք որպես բարեկամներ, քանի որ լսել էինք նրա հյուրասիրության ու բարյացակամ վերաբերմունքի մասին, եկել ենք խաղաղությամբ՝ լսելով նրա՝ ազնվական մարդիկի զգերագանցված համբավի մասին, և նա՝ որպես այդախիսին, իրեն հագուկ խորաթափանցությամբ պեսք է կռահեր, որ եկել ենք ոչ որպես թշնամի:

Ըողոքորթությունը կարարեց իր դերը: Զրոյցից հետո, որին միացել էր զննապետ Սալիհը, նա հրամայեց իր մարդկանց հետ քաշվել և մեզ ուղեկցեց մի վեն, որդեռ կարելի էր ճամբարել: Այդուհանդերձ, մենք մեր մարդկանց շշուկով զգուշացրինք, որ աչալուրջ լինեն:

Շեյխը մեզ բերեց դրախսփ՝ բառիս բուն և փոխարերական

իմաստներով, քանի ոք չելի Մուսին գիրիում էր այն գաղքածքներին, որոնք նախկինում կրչում էին եղեմական պարզ գիտեց: Սա մի հրաշք երկիր էր: Աևվերջ ձգվում էին մնդմ կանաչի կարստներով պարզած հովիքները: Մրգաբուծ ծառերի ճաղաքները ճկվել էին հասունացած բարիքի ծանրապելունից: Ծաղկունքի ու հասուն պարուղների բուրմունքը լրացնելու վարածվել էր օդում: Ազգիները, որոնք սփռված էին հովիքների կանաչի վրա որպես իհասքան ծաղիկներ, շողում էին արևի լուսակ: Կարմիր, կապույտ և դեղին թռչաններն իրենց աղանձնույա վայրով աշխատացնում էին կանաչի միապաղպարությունը: Այսքեզ չկար ոչ պարերազմ, ոչ ցալ, չկար դավադրություն, ջալու ու դրանապանք: Կյանքն աաշեցնում էր իր գեղեցկությամբ:

Մենք վրաններ խփեցինք նովուում՝ առին մի առևակի, որք բլրում էր ծիծաղկուր կնոջ պես: Մեզ թագավորական ելուրանդություն էր սպասում: Ֆեղի հարյուրավոր դրամարդիկ գաղիս էին մեր ճամբար ու բնրում միրզ, հասած եզիպատրենով լցված պարկեր, մեղր, հաց և միս: Մենք ուսում էինք ազահարար, այնքան կեռանք, որ բարացիութեն փրկել էինք:

Անցավ մեկ շաբաթ, սակայն մեր այցի իրական նպատակը դեռևս չէր բացահայտվել: Գնդապես Սալիհը, թեև գնածալուն էր մեր հանդեպ ցուցաբերված վերաբերմունքը, սակայն կասկածներ ուներ շեխի մրադրությունների վերաբերյալ և զգուշուն շրջանցում էր պարենամթերքի թեման:

Ես սկզբից ներ գիտեի, որ մեր այցի իրական նպարակը եւայլնելը կեանձնարարվի ինձ, ուստի ջանք չէի խնայութ՝ գոհացնելու շեյխ Մուսային, նվաճելու նրա հարգանքնու վագանելութունը։ Մենք դարձանք լավ բարեկամներ ու բազում ժամեր անցկացրինք՝ խոսելով պարերազմի մասին։ Սակայն մեր ստաքելության նպարակի մասին խոսելու պարեև ստիքը չէր ներկայանում, և ես եկա այն եզրակացության, որ եացողության կարելի է հասնել միայն ինչ-որ ծրագիր մշակելու պարագայում։ Մենք պերք է առանձնահավորի մի այնպիսի ծառայություն մաքրութինք շեյխին, որպեսզի նա

ինքը սրբապված լիներ փախհապուցել-զարմացնել իր առարկա-ձեռնությանք: Ես նաև վստահ էի՝ եթե մենք մի սխալ քայլ անենք՝ հայդրնվելով մուրացիկների կամ գողերի դերում, մեզ լավ բան չեր սպասի: Դարդ էր, որ մենք չէինք կարող այսպես հավերժ մնալ (ժամանակակից աղամներ՝ զինվորական համագօնքարով) և, իհարկե, չէինք կարող նաև ծեռնունայն վերադառնալ:

Ինձ արդեն վաղուց բախսրավոր մարդ չէի համարում, սակայն մի օր, երբ զրուցում էի շեյխի հետք, բախսրաս փայլակումն ապշեցրեց ինձ: Արդեն չեմ եիշում, թե ինչպես ծագեց թեման, սակայն հանկարծ նորից դեմ առ դեմ հայդրնվեցի այն մուգ դեմքի հետք, որը, սուրբ ճոճելով ու թամբի վրա օրորվելով, ակնարկում էր զիխիս անմիջիքար ապազայի մասին: Շեյխ Մուսան չափազանց զայրացած էր ու խոսում էր ուն Իբրահիմ փաշայի՝ իր հարեւանությանք բնակվող քրդական ցեղի նախկին առաջնորդի մասին, ով իր անվերջանալի կողոպուր-ների և մեծ չափերի հասնող անասնազողության պարճառով շեյխ Մուսայի ցեղի համար գիշացավանք էր դարձել: Երևում էր, որ քրդերը լուրջ ու գիհած խնդիր էին դարձել. նրանք երբեք բաց կրվի մեջ չէին ներքաշվում, այլ մշկառպես հարձակվում էին մեկուսացված արութավայրերի վրա ու փանջում այնպես գրնվող նարդկանց:

Բարեբախսրաբար գնդապես Սալիին այդ խոսակցությանը ներկա չէր, հակառակ դեպքում չեմ կարծում, թե նա հավանություն դրա այն ծրագրին, որն անմիջապես ծնավորվեց ուղեղիս մեջ: Առանց հարցը գնդապես Սալիի հետք քննարկելու ես առաջարկեցի շեյխին իմ մարտկոցով ուղեկցել իրեն՝ հարեւանների դեմ պարժիչ գործողություն իրականացնելու և նրանց մնկընդմիջվ հասկացնելու, որ չեն կարող վախկացի նման անպարիծ հարձակվել Մուսային պարկանող դրաբաքների վրա: Ես բացաբերեցի, որ գնդապես կարող է դեմ լինել իմ ծրագրին, եթե, իհարկե, չներկայացնենք ավելի համոզիչ պարճառ, քան պարզապես իմ

գաղափարն է: Այդպիսով պայմանավորվեցինք, որ հաջորդ օրն առավորյան շեյխ Մուսան կիալիրնի գնդապետ Սալիհին և ինձ, որ Իբրահիմ փաշայի մարդիկ դարան են մորել լեռան սպորտուում և մփադիր են հարձակվել մեզ վրա:

Շեյխ Մուսան, որ դերասանական մեծ դրամանու տներ, այնպես համոզիչ կարարեց իր դերը, որ նույնիսկ ես ոգևորվեցի: Ինչպես և պայմանավորվել էինք, ես առաջարկեցի գնդապետ Սալիհին, որ շեյխն անմիջապես բանակ հավաքի, իսկ ես իմ մարդկոցով ուղեկցեմ նրան:

Երեք օրվա ընթացքում շեյխ Մուսան իինձ հարյուր հեծյալ, երկու հազար հետքանակային գործով և իմ մարդկոցի աջանքությամբ ուղեկորվում էր քրդերի հիմնակեր՝ Զերտ Անդրու Ազիզ:

Քրդերը հանկարծակի եկան, և նրանց կարաղի ձիւակարությունն ու համառ դիմադրությունը շար շուր «սանձվեցին». ու մենք հաղթական արշավով անցանք նրանց զյուղերի միջում: Շեյխ Մուսայի աշքին սա մեծ հաղթանակ էք, և ես գոռողությամբ էր խոսում իր պաշտրների, անտունների ու թանկարժների իրերի հսկայական ավարի մասին: Նա այնպէս էր դրավագուած իմ մարդկոցի ցուցաբերած աջակցություննեց, որ պահանջում էք, որ ես որպէս ընծառական իր գրաքանչ արարական նժույգների հիմնարան երանակի ամենաազնիվ երիվարներից մենքը: Ընծառ ընդունելիս ես մորածում էք, թէ նա ինչպես կարձագանքի, եթի իմանա, որ մեզ շար ամենին է հարկավոր:

Երբ մենք ճամբար վերադարձանք, երես երախորակիքարյանք տահման ցաներ. շնչիսը պետքան էք, որ պետք է իր երախորազիքությունն ավելի շոշափելի ձևով արքանաւորի. քան պարզ խոսքերն են: Նենց այդ ժամանակ մենք հասկրացնք, որ հոգեբանական պահի հառունացնէ է: Դնարակիքնեն նույը դիվանազիքության նորեցում ցուցութերենով՝ մենք բացասարեցինք մեր բանակի մեջ կարիքների խնդիրը:

Շեյխ Մուսան՝ գօնայն ու բանիքաղ անձնափառության,

արեղից վեր թռակ, և ինձ բակաց, թե գումիս արդեն պատճենապահում է մարմնից։ Նա եղուժեա ուժեալ փշեցդպարօրինակ ձև ունեցող փողը, որը սովորաբար կրում են արար առաջնորդները։ Այդ ծայնից վրա եատան նրա օգնականները։ Մեկ ակնքարթում նա սկսեց այնպիսի երամաններ արձակել, որոնք մեզ համար եիանալի էին ենչում։

Հաջորդ օրը մեր արշավախումբը եեւր ուղևորվեց դեսայի զլիսավոր ճամբար։ Մեզ եեւր քայլում էր եինոց հարյուր ուղիւրից բաղկացած քարավանը։ Ուղիւրը բարձրված էին ահօնի քանակությամբ պարենի պաշարով, եեւրնից քայլում էր շուրջ հազար գլուխ անառան։

Մեր վերադարձը շրար-կայան մեծ երմվանք պարճառուց։ Հաջորդ օրը պաշրոնական ճաշկերույթ կազմակերպվեց։ Այդ ընթացքում մեր անձնակազմի անդամներից մեկը՝ Մուսթաֆա Շեքերը, որ չափազանց շար գինի էր խմել, ուրժի եկավ ու կենաց առաջարկեց։

- Գիշավար երամանաբար, - սասաց նա՝ բարձրացնելով գավաթը, - եղբայրներ սպաներ, ձեզ եմ ներկայացնում զյավոր կապիկան Թորոսյանին՝ թարքերի հայ ենթասին։ Նա զյավորի որդի է ու քեավագրամ Մուսթամեղին, պակայն իր պարտականությաններում նա նույնքան եավագարիմ է, չնզոք ու նվիրված, որքան ինքը՝ մեր Մուրքը։

Սուածին անգամ այդ երեկոյի ընթացքում ես սկսեցի միորել այն «չնզոքության» մասին, որի համար «կենացի» արժանացաւ։ Ես, իհարկե, ոչ մի չնզոքություն չէի զգում, մինչդեռ իմ մեջ աճում էր անհուն դառնության զգացումը։ Վիմա, երբ միրովի եեւրագրած հայացք եմ զցում. կարծամ եմ, որ ես (եռաւամ, որ սա շար ետապաշտական չի ենչի) չափազանց լավ զինվոր էի, որպեսզի վար կարարենք մասնագիրական պարտականություններս։ Այսպես կասեմ. ես չավ վարժեցված զինվոր էի, ով այլ կերպ վարվել չէր կարող։ Իրականում ես այլընդրանք չունեի, քանզի երկիրը լքեաւ, ապարամբներ առաջնորդեկառ կամ գամփաղիր խմբի միմանակու ոչ մի հնարա-

Վիքարյուն չկար:

Մոսուլում ամեն ինչ հանդարք էր մինչև 1917 թ. հոկտեմբերի սկիզբը, երբ շփաբ-կայանում սկսեցին մրահողող գեկույցներ սպացվել առ այն, որ ռուսների լուրջ և վրանգավոր առաջխաղացում է նկարվում կայսրության արևելյան մասում, և որ անզիացիները հերզիենքն սասրկացնում են ճնշումը ու արգեն գրավել են Տիգրիսի ափին գրնվոր Տիկրիթ քաղաքը՝ Բաղդադի ու Մոսուլի ճիշդ մեջբեղում:

1917 թ. հոկտեմբերի 10-ին 46-րդ դիվիզիային հրամայվեց Մեկնել ռազմաճակար, և ութօրյա արշավից հերդո մենք դիրքավորվեցինք Ֆեթահի կիրճում զրնվող ավանի մորակայքում՝ Տիկրիթից դրանին մղոն հեռու: Այս դիրքը հիանալի բնական պաշտպանական կերպ էր. կիրճով անցնում էր Տիգրիսը, ու նրա ափերը պաշտպանված էին Համրին լեռներով:

Ժամանելու հաջորդ օրը մարդկոցներս ու մարդկանց դեղավորեցի սարալանջին՝ սպասելով հրամանի:

Երրորդ օրը բրիդանական օդանավերը բացահայտեցին մեր դիրքերը, և սկսեց կարաղի ոմբակոծություն: Փորձելով թեթևացնել մեր վիճակը՝ ես հրամայեցի խողովակներից կեղծ թնդանոթներ պարբռասփել և գեղադրել դրանք գենանեի դիրքում: Սակայն մինչ այդ թշնամու հրեւրանին պարզել էր մեր հասանելիության սահմանը և սկսեց ոմբակոծությունը:

Իրավիճակը դարձավ օրեասական, երբ նրանց հրեւրանին դադարեց կրակել՝ հավանաբար ենթադրելով, թե մեր լուրիթունն ազդարարում է մեր նահանջը: Այսպես գեղակայ-ված հնդիկ գինվորների մի խումբ մեծ արագությամբ սկսեց սարսկ բարձրանալ՝ փորձելով թաքնվել բլուրների ու ծառերի հետուում: Մեր գնդացիրները կրակ բացեցին, սակայն մինչ մենք նրանց լուրջ վնաս կպարճառեինք, հնդիկները խունա-պահար նահանջեցին:

Հաջորդ օրը բրիդանական օդանավերը նորից թռան մեր դիրքերի վրայով ու ռումբեր նեպեցին: Ոմբակոծության ժամանակ ես նորից վիրավորվեցի, այս անգամ՝ ձեռքից,

այն փրամ վերքով, որի պարբառով ամեն օր պարբադիր պետք է ներկայանայի դաշտային հիվանդանոց՝ վիրակապս փոխելու:

Կտիվը գետի երկու կողմերում շարունակվեց երեք շաբաթ: Իմ մարդկոցները վերջապես ներգրավվեցին ռազմական գործողությունների մեջ: Ամենամեծ ճակարտամարդը դեղի ունեցավ նոյեմբերի 20-ին: Այդ ընթացքում թուրքերը սարսա-փելի կորուսպներ կրեցին:

Վերջապես հաջողվեց հետ մղել անգլիացիներին, և ռազ-մական գործողությունները առնվազն այդ պահին դադա-րեցին. մենք ուրախ էինք շունչ քաշելու այս հնարավորության համար:

Անակնկալ անդորրը Տիգրիս գետի մեր հարվածում կաս-կածների վելիք վկեց. շուրջով դրանք հասպարվեցին: Թշնա-մին փորձում էր թուրքական ուժերի հիմնական մասը ներքա-շել գործողությունների մեջ Ֆեթահի կիրճում, մինչդեռ դաշնա-կիցները մեծ ուժերով ներփակեցին դեպի Պաղեստին՝ գրավելու Երուսաղեմն ու Դամասկոսը:

Պարմենով ռազմական փորձությունների մասին՝ որպես նախկին զինվոր հավանաբար պետք է հիշեի Ֆեթահի կիրճի ճակարտամարդի հետ կապված ավելին, քան խոզերի հետ կապված պարմությունը, սակայն ամենայն անկեղծությամբ պետք է խոսպավանեմ, որ ուրիշ ոչինչ չեմ հիշում կամ ինչ հիշում եմ, կապված է վարազների՝ վայրի խոզերի բռուկի հետ:

Մի պահ պետք է շեղվեմ. արդեն չեմ հիշում, թե որերորդ անգամ եմ շեղվում՝ երրո՞րդ թե պասներորդ, սակայն սդիմա-ված եմ, եթե պարմությանս համար դա կարևոր է:

Թուրքերն ապօռ են խոզերին: Սա հավանաբար ոչ թե «անձնավորված», այլ կրօնական զգացում է, ինչն ավելի է սասպիկացնում այդ ապելությունը: Միրո՞ւմ են արդյոք խոզերը թուրքերին՝ ես զգիրեմ, չեմ էլ կարծում, թե որևէ մնկը գիտի: Թոլոր դեպքերում, ինչ վերաբերում է մահմադական

թուրքերին, խոզը պիղծ կենդանի է: Թուրքի հավաքքն այդպես է պահանջում, և ես խղճուկ ենդինակություն եմ դա հասքափելու կամ ենթելու համար:

Բոլոր կրտններում է կան աղմկահարույց պատմություններ, ինչպես նաև դրանց շուրջ եյուսված բամբասանք: Կարծում եմ, որ քրիստոնյաներն առաջինն են փարածել այն լուրը, թե իբր մահմեդականները նողկում են խոզերից ոչ թե այն պարբռառով, որ դրանք կեղարուի կենդանիներ են, այլ՝ որ դեռևս իին ժամանակներում երկրու վարագ հիմար վիճակի մեջ է գցել Մուսամեդ մարգարեին, երբ նա նոր-նոր էր սկսում իր գործունեությունը: Վյաքանը: Խսկ հիմա Ֆեթահի կիրճում «խոզերի գիշերվա» մասին: Ի միջի այլոց, այս ամենը կապարվեց այն օրերին, երբ թշնամին գրոհում էր մեր դիրքերի վրա:

Ֆեթահի կիրճում վիսվում էին վայրի խոզերը, և այդ հանգամանքը չափազանց շշրացնում էր հավաքացյալ թուրքերին: Ներս եկավ մեր գնդի խոջան և գրոհների ողջ ընթացքում մեզ եեփ մնաց դիրքերում: Ամեն օր այս կրոնապաշտ մարդն աղոթում էր Ալլահին, որ մնօքանից հեռու պահի Ֆեթահի կիրճի նողկալի վարագներին: Սակայն ինչ-ոք բան սխալ գնաց, կամ բարի խոջան բարեպաշտ կյանք չէր վարում, կամ այդ օրվա երեքրանային կրակոցները խլացրել էին Ալլահին, քանզի մի գիշեր՝ ժամը մոլորապես 10^{30} -ին, երբ մի եին քարանձավի մուտքի մոտ, դաշտում խփած վրաններում վայելում էինք մեր վասքակած հանգիստը, մեզ արթնացրեց բազում սմբակների ծանր դոփյունը: Մրածելու կամ ծրագիր մշակելու ժամանակ չկար. մի բռուկ կափաղած վարագներ լցվեցին ճամբար՝ պարտելով ու փափալելով վրաններն ու ծառերը:

Ես ձեռքս գցեցի արդանակիս ու սկսեցի բղավելով հրամաններ արձակել, սակայն թուրքերը նույնքան գժված էին. որքան վարագները: Ամենուրեք, ուր նայում էի, փեսնում էի թուրքերի, որ փորձում էին թաքնվել կենդանիներից: Մոլուսնդ հավաքացյալ թուրքերը խելքները կորցրել էին այս

անսպասելի «այցելությունից»: Խոջան չոքել էր վրանի ամրակի մոտ ու աղաչում էր Ալլահին փրկել իր կյանքը:

Վերջապես հաջողվեց «վռնդել» վարազներին, սակայն դրանից հետո էլ մի քանի ժամ ոչ ոք չընեց: Խոջան սկսեց աղոթել, որ այդ ահավոր ու պիղծ կենդանիներն այլևս չկերադառնան: Նա երամայեց, որ իր վրանը դեղավախտեն քարքարով լեռան վրա, ու պահանջեց, որ իր բոլոր պարագաները ամեն գիշեր լվացվեն ու ախտահանվեն: Վերջին անգամ, երբ փեսան նրան, զգուշորեն, ովքերի մադների վրա սարն էր բարձրանում՝ սարսափած, թե հանկարծ գազանների ոդինակերպերի վրա քայլ չդնի:

Անմոռանալի գիշեր՝ Ֆեթահի կիրճի ճակարտամարտի մասին իմ ամենացայգուն հիշողությունը:

ԳԼՈՒԽ 12

ՄԱՍՊԱՏՈՒՄ ՇԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՄ ՔՐՈԶԱ

Քառասունվեցերորդ դիվիզիային երամայված էր վերադարձնալ Մռուլ՝ բանակի Գլխավոր շտաբ, ու այնպեսից ուղևորվել Պաղեստինի ռազմաճակար: 1917թ. դեկտեմբերի 9-ին մենք լրեցինք Ֆեթահի կիրճը:

Վերադարձը Մռուլ մեզ չէր մրահոգում, սակայն չկար մեկը՝ սպա թե զինվոր, որ չսարսափեր Մռուլից դեպի հետք՝ դեպի Թել-ուլ-Նալիֆ ճանապարհը կրկին անցնելու մրգից: Բարեբախսդարար եղանակն ավելի սառն էր, և եկվանդություններից ու շոգից կրած մեր գառապանքները համեմափարար նվազել էին: Դիմա, երբ անապարային արշավանքների վերերաններ էինք դարձել, մենք արագ էինք առաջ շարժվում:

Երբ հասանք Թել-ուլ-Նալիֆ, այնպես կարարյալ խառնաշփոթ էր: Ժամանող զորքերը սպասում էին իրենց հերթին՝ մեկնելու գարբեր ռազմաճակարներ: Երկաթուղին մղոնների երկարությամբ խցանված էր զնացքներով, որոնք զինամթերքի ու պարենի պաշարներ էին գեղափախաւում: ճամբարները լեփ-լեցուն էին: Իրավիճակից դադելով՝ մեր գումարդակը պետք է սպասեր մեկ ամիս կամ ավելի մինչև Պաղեստին ուղարկվելը:

Իմ մարդկոցները գեղակայված էին վտօք քրդական զյուղում՝ շտաբ-կայանից հինգ-վեց մղոն հեռավորության վրա, մի խաղաղավետ վայրում:

Մռվենում էին քրիստոնեական Ծննդյան գոռները, և իմ սիրար գիտուր էր բազմաթիվ պարճառներով. Ձեմիլեն կողքիս չէր, Մռմարեմն այլս ողջ չէր, ծնողներս ու քոյրս անհետացել էին, բարեկամներս չկային: Աշխարհն անդանելի

ունայն կլիներ Ծննդյան փոներին, եթե թուրք հրամանակարը կարճափու արձակուրդ չփար երեք հայ բժշկի, որպեսզի ինձ հետ անցկացնեին փոները: Մեզանից յուրաքանչյուրն ուներ իր տիխոր պարմությունը, մեզանից յուրաքանչյուրի ուղեղում դաշվել էին մեր գրադարակիր համերկրացիների ողբերգական ճակարագիրը, նրանց գրանցված դեմքերի սրբվերները:

Զբույշի ընթացքում բժիշկներից մեկը պարմեց, որ լսել է, թե ինչպես թուրք մի սպա ասել է մեկ այլ թուրք սպայի, որ Թել-ուլ-Նալիֆից դեպի արևմուտք՝ սարալանջին գրնվող ճամբարում, ապրում են մի քանի հարյուր հայ բռնագաղթածներ, ովքեր աշխարհում են երկարգծի շինարարության վրա:

Ես առաջարկեցի թամբել ձիերը ու քշել այնպեղ: Կարծում եմ, որ սրբի խորքում հույս էի փայփայում, թե կզինեմ ծնողներիս:

Ուկու պես պայծառ ու գերակի պես սառը առավոր էր: Զիերը հանդարդաքայլ առաջ էին ընթանում: Ժամանակ առ ժամանակ մենք կանգ էինք առնում ու հեռադիվակով զննում լեռները: Վերջապես հեռվում նկարեցինք մեկուսացած գորշ մի կետ և ուղևորվեցինք այնպեղ, մինչն գեսանք վրանների երկար շարքի ուրվագիծը:

Զերմ արևը պարրասպրվում էր դիրքերը զիշել թախծով մթնշաղին, երբ մենք ձիերից իշանք քարքարուք արաենքի մով ու իրար հեվկնից միակ կածանով սկսեցինք բարձրանալ դեպի ճամբարի հերթամուտքը: Պահակը մեզ ուղղորդեց դեպի կանանց կացարանը, որ գրնվում էր վրանների հերկում կանգնած երկարավուն փայտե գրնակներում:

Ես թակեցի ամենամեծ գրնակներից մեկի դրուք: Լսվեց բացվող ծանր կողպեքի ծայնը, և դուռը կիսաբացվեց: Մեզ էր նայում մի ծեր կին, ում կնճռուի դեմքին դրոշմված էր մշղական վախը:

- Ծնորհավոր Սուրբ Ծնունդ, - դիմեցի ես նրան հայերնեն: Կյանքումս երբեք նման կերպարանափոխում չեմ գրեսել. նրա ճմոքված դեմքը հանկարծ երիդասարդացավ, թեև կարծում

եմ, որ դա պատրանք էր, որը սբրնդվեց նրա հոգնած, մարած ու վախով լի աչքերում հանկարծ հայրնված փայի շնորհիվ:

- Շնորհավո՞ր Սուրբ Ծնունդ, - պատրասխանեց նա դողդոջուն ձայնով: - Ու՞ն եք փնտրում:

Ես նրան հանգստացրի համազգեսփիս առնչությամբ ու ասացի, որ փնտրում եմ Էվերեկից եկած կանանց:

- Տղան, - ասաց նա ինձ, - այսպես մի քանի կին կա Մալաթիայից, Սվազից, Կեսարիայից, Մարզվանից, բայց միայն մեկը՝ Էվերեկից, երիտասարդ մի առջիկ է: Կանչե՞մ:

Ես դասպիհարակվել էի որպես գինվորական ու մեծացել թուրքական ավանդույթների մթնոլորդում. նույնիսկ այսօր ես հեշտությամբ չեմ արդահայդում զգացմունքներս, սակայն այդ պահին, աղաքելով նրան շրապել, սկսեցի քրդնել հուզմունքից ու կրճարացնել արամներս:

Դաջորդ բանը, որ հիշում եմ, բարալիկ, շագանակագույն մազերով, կապուրացյալ աղջիկն էր, որ երկզօր ու ամոթիսած կանգնած էր իմ առջև: Մեր համազգեսփներից սարսափած՝ նա կարմրադակել էր: Ես չէի համարձակվում հավատրալ իմ զգայարաններին. նա նայում էր ինձ մորս աչքերով: Անհնար էր, որ նա իմ քույրը լիներ՝ փոքրիկ քույրս, ում վերջին անգամ դեսել էի. երբ ութ դարեկան էր: Բայց ահա կանգնած է իմ առջև ռամիկի ցնցորիներ հազած մի դեռապի աղջիկ:

- Անուն ի՞նչ է, - հարցրի ես վերջապես՝ փորձելով խոսել հանգիստ ձայնով:

- Թեյզեր Թորոսյան, - շնչաց նա քնքուշ ու ամոթիսած: - Ես ապրում էի Էվերեկում՝ Թեքիշեն փողոցում:

Նա իմ քույրն էր, սակայն ինչ-որ անհասկանալի պարճառով ես շարունակում էի հարցեր դալ:

- Իսկ ընդունի՞ք էլ է այսպես, - հարցրի ես՝ հասկանալով հարցիս ողջ դաժանությունը:

- Հայրս ու մայրս մահացել են: Երեք եղբայրս Ամերիկայում են, իսկ չորրորդը թուրքական բանակի սպա էր. նա սպանվել է Դարդանելի ճակարամարդում: Ես մենակ եմ, - պատրա-

խանեց նա:

Մինչև հասկացանք, թե ինչ է կարարվում, նա արդեն իմ գրկում լալիս էր այնպես, կարծես սիրտը պարովում է:

- Ես քո եղբայրն եմ, - միայն կարողացա արքասանել ես: Ես կրկնում էի դա դանդաղ և հավանաբար բավական խիստ: Սիրտս չէր քարացել, սակայն այն զգացմունքը, որ ես զգում էի, դեռևս լիովին եղբայրական սեր չէր: Ինձ թվում էր, թե ես ինչ-որ բան եմ գողացել պետությունից, որն ասդիմանաբար սկսում էի արել:

Ես հազիվ հասկացա, որ նա փորձում է դրւս այրծնել իմ գրկից, որ ես նրան մահու չափ վախեցրել էի:

Նրան բաց թողեցի ու ծեռքերն առա ափերիս մեջ:

- Չե՞ս հասկանում, սիրելիս, որ քո եղբայրն եմ: Դու կարծում էիր, թե նա սպանվել է: Բեյզար, մի՛ վախեցիր, ես քո եղբայրն եմ: Վախենալու է ոչինչ չկա, Բեյզար, ես եկել եմ, որ դրանեմ քեզ այսպեղից:

Ես փորձում էի խոսել քնքուշ ձայնով ու կրկնում էի, որ նրա բոլոր դրանապանքներն ավարտված են, որ նա եիմա արդեն վախենալու ոչինչ չունի:

- Ոչ ոք Թուրքիայում չի համարձակվի մարտով դիակել կապիտան Թորոսյանի քրոջը, - ասացի ես գոռոզաբար:

Սարերով շրջապարփած այդ ճամբար իմ ժամանելուց մեկ ժամ անց, երբ ես ու ընկերներս ճանապարհ ընկանք, Բեյզարը նսփած էր իմ առջև՝ թամբի վրա: Սրբիս մեջ խառնվել էին ցավն ու երջանկությունը: Սիրելի ծննդներիս կորուսդրն անփանելի էր, սակայն ես երջանիկ էի, որ գրել եմ թանկագին քրոջս: Գյուղի մոփակայքում բժիշկները լրեցին մեզ ու վերադարձան իրենց դիրքերը: Բեյզարն ու ես քայլեցինք դեպի այն դրունք, որպես ես իջևանել էի: Հասանք կեսպիշերին մոդր:

Քույրս արդեն հավաքում էր, որ ես իր եղբայրն եմ. ես նրան բաներ պարմեցի մեր դրան մասին, որոնք նա եիշում էր: Ես երամայեցի ծառայիս Բեյզերին հարմար դեղավորել դրանը: Այսպեղ վախը կորավ նրա աշքերից: Դիմա դրանք պայծառ

Էին ու ոգևորված: Նա ինձ ասաց, որ թեև աղոփ, սակայն միքաբերում է դիմազծերս:

Մենք միասին թեյ խմեցինք առանց ժամանակի վրա ուշադրություն դարձնելու, ու նա ինձ պարմոց իր թափառումների պարմությունը: Դրանք շատ հակիրճ կներկայացնեն, որքան հիշում եմ:

- Նոյեմբերի հինգին, - սկսեց նա, - Էվերենկի կայմակամը լուր ուղարկեց մեր գոտուն, թե դու սպանվել ես Դարդանելի ճակարտամարդում: Քանի որ մենք այլևս չունեինք քո անվան պաշտպանությունը, մեզ երամայված էր անմիջապես իսլամ ընդունել, և ինձ պետք է ամուսնացնեին մահմեդական մի փողայի ենք:

Հայրիկն ու մայրիկը ամիսներ շարունակ մերժում էին այդ պահանջը, ու մենք հոգնել էինք քաղաքապետարան կարարած անվերջանալի այցերից ու քո անունը վկայակրչելուց:

Մայրիկի առողջությունը դրասապանքներից օր օրի վագրքարանում էր, իսկ հայրիկին շատ վագր էին վերաբերվում: Սակայն մեր ծննդները շարունակում էին պայքարել կայմակամի դեմ, ու դեռևս նրանց չէին աքտորում: Երբեմն ինձ օրերով քաքցնում էին հարևանի դրանք:

Այն օրը, երբ լուր եկավ, թե դու սպանվել ես, ես դրանն էի: Հայրիկն ու մայրիկը սուրբանդակին հետ ուղարկեցին, ինչպես միշտ՝ քացասական պատրաստակնով: Մենք պատրաստվեցինք փախչել: Հայրիկը կարծում էր, թե կկարողանանք այդ նույն գիշեր փախչել, սակայն մեկ ժամ անց սպան վերադարձավ երեք սարիկանի հետ, և մենք սրբազնած եղանք գնալ նրանց հետ: Մեզ միացան ևս երեք պահակներ ու մեզ փողոցներով դրաբան քաղաքից դուրս:

Հայրիկը, սարսափահարմեզ սպառնացող վրանզից, մողեցավ սարիկաններից մեկին, ում դրաբիներ շարունակ ճանաչում էր դեմքով և փորձեց պարզել, թե ինչ են միքաղիր անել մեզ հետ կամ ուր են դրանում: Այդ մարդը ցանկանում էր քարի լինել մեր հանդեպ, սակայն միակ քանը, որ կարող էր ասել, այն էր,

որ մենք պետք է ճանապարհ կրցինք առնվազն դասմերկու օր, մինչև հասնենք Սիս քաղաք, որպես մեզ կիանձնեն գեղի գավառապետին: Դա սարսափելի «ճանապարհորդություն» էր:

Մայրիկն այնպես հյուծված էր, որ երբ գեղ հասանք, ուժասպառ ընկավ. մեզ թույլ դպիցին ճանապարհը շարունակելուց առաջ մի քանի օր հանգստանալ: Մեզ ուղեկցում էին նոր պահակներ, որ նախկիններից ավելի դաժան էին: Մենք շարունակեցինք ճանապարհը. եիմա մեզ դանում էին հսկահետ, սակայն մեր ճակարտագիրը նախկինի պես անհայր էր: Ճանապարհը, որ շաբ ավելի կարճ էր, քան Էվերելից Սիս, անհամենափ ավելի դժվարին էր: Պահակները դանջում էին մեզ ու խոշփանզում ամեն առիթով, իսկ մենք անդաննի եղունած էինք: Մեզ կերակրում էին միայն օրը երկու անգամ, այն է՝ վագ:

Իսլահիենում մեզ փողոցներով քայլեցրին դեպի գաղթական-ների ճամբար, որպես երկու հազար դարագիրներ սպասում էին աքտորման հրամանի: Տիրող խառնաշփոթը և լարված իրավիճակը խլեցին մայրիկի վերջին ուժերը, և նա երկու անգամ ուշաթափվեց: Մայրիկը կմախք էր դարձել: Մենք բռնորս ահավոր նիշարել էինք, բռնորից լավ ես էի դիմանում: Ճամբար հասանք առավույան, իսկ կեսօրին, ցնցոդիններ հազած, արդեն քարշ էինք դաշիս մեր ուղբերդ կիսաքաղց մարդկանց շարքում, որոնք հազիվ էին շարժվում բաց ճանապարհով հայրնի ցւ, թե ուր:

Քաղաքի դարպասներից եինք կամ ավելի մղոն այն կողմ հանկարծ մեզ հրամայեցին կանգ առնել: Տեսա, թե ինչպես երկու շարք կազմած պահակները եեւ քաշվեցին: Մյուս քանը, որ եիշում եմ, հրացանների կրակոցներն էին. հնարավոր է, որ դրանք փոքր թնդանոթներ լինեին կամ գնդացիրներ, կամ ադրճանակներ: Աղմուկն ահավոր էր: Տնքոցներ, հրացաններ, կրակի ժայթքոցներ, մեռածներ, վիրավոր մարդիկ... Կանայք, մանուկներ ու երեխաներ. նրանք բռնորն ընկնում էին քամուց

քշված թղթե տիկնիկների պես:

Ես գիրակցությունս չեմ կորցրել, քանզի երբ ընկա գեփնին փոված մարմինների վրա, ամեն բան գիրակցում էի: Ընկել էի երկու մեռած մարդկանց մնջպեղում, այսինքն՝ ևս կարծում եմ, որ նրանք արդեն մեռած էին: Դեմքս սեղմեցի հողին, հերթ արյուն հայրնվեց: Զգացի, թե այն ինչպես հոսեց այդիս վրայով դեպի շրթունքներս: Ես ուզում էի ճշակ ու փախչել, սակայն չափազանց վախեցած էի: Մդրածում էի՝ արդյոք ի՞նձ է կսպանեն: Չգիրեմ՝ երբ հասկացա, որ կրակոցները դադարել են: Մթնշաղը դարձավ գիշեր: Երկար սպասեցի, մինչև վերջապես բարձրացրի գլուխս: Մութ էր, զինվորներն արդեն չկային: Մերթընդմերթ լսվում էին մեռնողների դնբոցները: Ես գիրնի, որ թուրքները կվերադառնան դիակները քաննելու համար: Մդրածեցի, որ կարող է ինձ պես մի քանիսի բախսվը բերած լինի, ու դա ինձ ուժ դրվեց: Ես կանչեցի հայրիկին ու մայրիկին: Ոչ ոք չպարասիսնեց, ոչ ոք չշարժվեց: Դիակների կողքին երկու շիշ ջար գրիա, վերցրի դրանք ու անդադար լաց լինելով՝ ողջ ուժով վագեցի դեպի սարերը: Ես վազում ու քայլում էի երևի մի քանի ժամ, մինչև վերջապես հասա լոռներին: Եվ այդ ընթացքում անվերջ լալիս էի: Անդառում այնքան լաց եղա, մինչև քնեցի: Այդ օրվանից մինչև այսօր քեզ դեսնելը լաց չեմ եղել: Սարերում թափառեցի երկու շաբաթ: Վախից չեմ հասկանում՝ ինչ եմ անում: Սնվում էի հարապարուղներով, խոփով, ինչ որ պարահեր: Չեմ պարկերացնում, որ կարելի է այդքան սոված լինել ու չմատնել:

Մի օր կրակոցներ լսեցի: Այնքան հուսահափ էի, որ չեմ կ ուզում թաքնվել, պարզապես հայացքս հառել էի այդ ուղղությամբ: Որոշ ժամանակ անց կրակոցները դադարեցին, սակայն ևս դրեից չեմ շարժվում: Վերջապես լսեցի, որ ինչ-որ մեկը դնքում է: Ես քարացած լսում էի, հերթ մոտք դրասը մնացր այն կողմ մարդ կիսա: Նա կանգնել էր մնջքով, և ևս դրաս, որ ձեռքը վիրավոր է և ուժեղ արյունահոտում է: Նա զինվորի համազգեստով չէր: Ես վազեցի նրա մոտ՝ հագուստից կդոր-

ներ պարտելով նրան վիրակապելու համար:

Երբ մոդեցա, թեև նա շաբ թույլ էր, սակայն ձեռքը զցեց դեպի հրացանը, փարձեց շրջվել դեմքով դեպի ինձ: Ես արդեն գիրքնի, որ նա հայ է, ու ծայն դրվեցի: «Նորո օգնեցի, որքան կարող էի. կապեցի վերքը ու ջուր դրվեցի նրան: Նա շաբ թույլ էր արյուն կորցնելու պարճառով: Այնպես մնացինք մինչև ուշ երեկո:»

Նա ասաց, որ եկել է հայկական Ռավանդուզ լեռներից, որ նա և մի խումբ երիտասարդ հայեր գենք ու սննդամթերք են գողացել և եկել այս սարերը ջարդերից փախչելու համար: Ջուրքերը նրանց հետապնդել էին, ու դրաներից շաբերը սպանվել էին:

Նա նաև ասաց, որ լեռան մյուս կողմում մի քարանձավ կա, որտեղ, իր կարծիքով, թաքնվել էին ողջ մնացած նրա զինակիցները: Մութն ընկնելուն այս մենք միասին ճամփա ընկանք: Գրանք քարանձավը, որտեղ թաքնվել էին քառասուն հայ երիտասարդներ: Նրանք մեզ գրկաբաց ընդունեցին և կերակուր դրվեցին:

Մի քանի օր հետք նորից ճամփա ընկանք՝ անվտանգ գին գրնելու համար: Մենք աշխափում էինք քայլել լեռնային ճանապարհներով՝ շրջանցելով թուրքական ու քրդական զյուղերը, սակայն մի օր բախվեցինք թուրքական պարեկախմբին, որը սկսեց հետպանդել մեզ: Ես թաքնվեցի նեղ զատիթափի վրա գրնվող ժայռերի մեջ: Հրաձգություն լսեցի, բղավոցներ: Դրանք հանգան հեռվում, ու ես, ժայռերի վրակ կուչ եկած, սպասեցի մի ամբողջ օր, որովհետք դրաներն ասել էին, որ կգան իմ հետքնից: Նրանք եկան, երբ արդեն բոլորովին մութ էր. վերադարձան հինգը. մյուսները սպանվել էին:

Օր օրի հետքնից մենք քայլում էինք սարերով՝ ամեն օր ավելի հոգնած, եյուծված ու քաղցած: Ոչ մեկս չհասկացավ, թե ինչպես հայրնեցինք այս ճամբարում, որտեղ դու գրար ինձ, բայց մի պայծառ օր այն պարզապես հայրնեց մեր առջև: Տղամարդիկ գնացին ճանապարհ կառուցելու, իսկ կանայք

դարան ինձ իրենց տնակը: «Եսքո՞ մինչև քո գալը, ոչինչ չկար: Մենք բոլորս աշխափում էինք՝ քաղցած ու վախեցած: Ցուրացանցոր օր լի էր սարսափով, թե ինչ է լինելու վաղը: Հաճախ մրածում էի Ամերիկայում գրնվազ եղբայրներիս մասին, սակայն ինձ համար նրանք նույնն է թե մնած լինեին: Ենքողութեակար: Դիմա ես էլ չեմ վախենաւում, ես երջանիկ եմ:

(Երա պակմաւթյունը անկենանան շարադրեցի, անկրակ, քանի որ հիշողություններիս մեջ՝ ինձ անհասանելի բառերի խճճված սարդոստայնում, կորել է իմ գեղեցիկ, կապուրացյալ քրոջ ողիսականը: Չեմ կարող կոխանցել երա պակմածի ողջ սասպիրությունը. զիշերվա մթի մեջ կորած սարերը, ջարդի սարսափը, որից նա մազապուրծ փախել էր, սարերի հուսահափ օդարությունը: Կարողացա միայն ուրվագծել այն, ինչն ամերիկացուն մի անհավանական հերիաթ կթվա:)

Առաջին անգամ երկար ամիսների ընթացքում նա ապահով էր, իր սեփական սենյակում: Երբ զնաց քննելու, ես նսկեցի երկար, դամոնու անպարուղ մրգածմունքի մեջ. թուրքական բանակը լքելը բավարար չէր, ես պետք է վրեժխնդիր լինեի: Դիշեցի Նորի Ցուառուֆին՝ արարին, թուրքական բանակի մայոր Նորի բնեյին, ու մրգածեցի՝ արդյոք նա՞ էլ է ընկրնված անպարուղ մրգորումների մեջ ու վրեժ է փենչում, թե արդեն գաղփնաբար առաջնորդում է իր մարդկանց:

«Զաջորդ օրն առավույյան պաշտոնական շրջաններում լուր դարածվեց, որ ես գրել եմ քրոջս: Մի քանի օր անց՝ մի առավով, ինձ այցելեց մի դարօրինակ պարոն. նա ներկայացավ որպես բարեկամ արաք, որ նոր է վերադարձել Բաղդադից: Ասաց, որ զյուղում լսել էր, որ ես հայ եմ ու փնտրում եմ ծնողներիս, եկել է պարզապես դրենեկացնելու, որ Բաղդադի մոդակայքում մեծ թվով գաղթականներ կան, ես կարող եմ այնպես հարցուի մործ անել: Նա ինձ բավականին շաբախոս թվաց՝ հմբորեն դանելով խոսակցությունն իր ուղած ուղով: Նա իտսեց անզիական բանակի մասին ու հայրարանց, թե իբր լսել է, որ նրանք ոսկով են վճարում օդարերկրյա այն

սպաների ծառայությունների դիմաց, ովքեր լավ գիտեն երկրի փեղանքը կամ կարող են կարևոր ռազմական դեղեկություններ հաղորդել:

Ես արդեն հասկացել էի, որ գործունեմ թուրքական զաղկնի ծառայությունների գործակալի հետ ու միջրումս նշեցի, որ երբ զա թուրքերին լրելու ժամանակը, դա կլինի ոչ թե անգլիական ոսկու, այլ հաշվեհարդար գետնելու նպատակով:

Ես շնորհակալություն հայտնեցի նրա բարության համար ու ասացի, որ գեղ հասնելուն պես անպայման հարցուիմորձ կանեմ Բաղդադի մոտ գրնվող հայերի ճամբարում: Սակայն եիշեցրի նրան, որ այս պահին ես թուրքական բանակի սպա եմ և պետք է խսդագույնս կարարեմ զինվորական պարտքս:

Նրան կարծես թե համոզեց իմ անկեղծությունը. ուշադիր զննում էր ինձ ու փորձում հասկանալ՝ արդյոք անկե՛ղծ եմ:

«Ենց նա հեռացավ, ես համհարզիս ուղարկեցի նրա հեվեկց ու երկու ժամ հետո համոզվեցի, որ կասկածներս անհիմն չէին. պարմնը քայլեց ուղիղ դեպի բանակի շրաբ-կայան:

ԳԼՈՒԽ 13

ՊԱՐԵՍԻՆԻ ՌԱԶՄԱԲԱԿԱՏԸ

1918 թ. փետրվարի 3-ին երաման սրբացա մարդական պարբասպություններ դիսնել՝ Պաղեսդինի ճակար մեկնելու համար:

Փետրվարի 5-ին մենք գնացք նադեցինք ու ճամփա ընկանք: Այդ ժամանակ էր, որ ես առաջին անգամ իմացա, որ կարող եմ պայքարել հայոց անկախության համար շար ավելի դիսանելի ապագայում, քան կարծում էի: ճանապարհին զրուցում էի Նեփախուզական բյուրոյի մի սպայի հետ ընդհանուր թեմաների շուրջ: Բավականաչափ վիսկի կոնծելուց հետո նա շար անկեղծացավ:

- Այս ռազմարշավը, - շշնջաց նա, - բավական ծանր է լինելու: Մեր դեմ կրվում են ոչ միայն դաշնակիցները, այլև Ամերիկայից ժամանած հայ կամավորների ուժեղ բանակը: Բացի այդ, արարական հզոր ցեղերի մեծ մասն ապսրամբել է, և դավաճան Նորի Յուտուֆի, Զաֆարի, Ալի Ռիզայի, Սահլի, Նորիի ու Կադիրի առաջնորդությամբ զինված խմբեր են ձևավորել: Մեր դեմ են ապսրամբել նաև արաբական շեյխները: Նույնիսկ ոչ այնքան զրուակոր ցեղերը ու երկրի այս մասի բնակչները դեմ են մեզ և երաժարվում են մեզ սննդամթերք վաճառել՝ հայդարարելով, թե մեր փառն արժենք չունի:

Սրանից առաջ կամ հետո չեմ իմացել մի դեպք, որ մեկի վիսկի խմելը մյուսի համար այդքան բարենպաստ լիներ: Ես կարեկցեցի հարբած զինակցիս ու միածնցի, որ հնարավոր է՝ շուրջով իմ ժամանակը գա:

Տասնմեկ ժամ անց հասանք Հալեպ, և ճանապարհը շարունակելուց առաջ մեր դիվիզիան դաշտ օրով դիվակայվեց քաղաքի արվարձանում:

Քրոջ համար աներաժեշտ իննամբ ապահովելու հարցը բազում անքուն գիշերների պարբառ դարձավ ինձ համար, սակայն ես օր օրի հեփածգում էի անխուսափելի որոշման կայացումը: Պարզ էր, որ ես չէի կարող նրան մշտապես ինձ հետ փառնել, սակայն եիմա, եթե վերջապես գրել էի նրան, չէի ցանկանում նորից բաժանվել: Նա դարձավ ավելին, քան քոյք. նա դարձավ խորհրդանիշ, իմ ժողովրդի մասնիկ, որին հաջողվեց փրկվել թուրքերից, մեկը, ում նրանք չեն համարձակվի ոչնչացնել, քանի դեռ ես նրա կողքին եմ:

Ես գիրեի, որ չեմ կարող, իրավունք չունեմ նրան հեփս ռազմաճակար փառնելու, չէի ցանկանում նաև նրան Հալեպում միայնակ թողնել: Ես խնդրագրով դիմեցի Հալեպի ռազմական կառավարչին՝ Բեյզարին ապահով Կոստանդնուպոլիս փեղափոխելու համար, որդեռ նա կարող էր բնակվել բարեկամներիս մոդ. նրանց հետ ապահով ու երջանիկ կլիներ: Վերադաս սպան անմիջապես վավերացրեց խնդրանքս, և ես բնականաբար ակնկալում էի, որ կարվեն ճանապարհի համապատասխան նախապատրաստություններ:

Հաջորդ օրը խնդրագիրս ինձ վերադարձվեց հեփսյալ բիրդ մակագրությամբ.

«Հայերի մեկնելը Կոստանդնուպոլիս իսպիվ արգելված է, և մենք առաջարկում ենք, որ կապիկան Թորոսյանը քրոջն իր հետ փանի ռազմաճակար կամ թողնի այսպես՝ մորակա զյուղերից մեկում»:

Մերժումն արված էր կոպիկ, ոչ դիվանագիրորեն, ինչն անդրադարձավ իմ գումարդրակի ու իմ հրամանադրի հեղինակության վրա (նրա հետ շաբ լավ հարաբերություններ ունեի): Ես գիրեի, որ նա ահավոր վիրավորված կլինի, սակայն չէի սպասում, թե նա այդպես կկարաղի:

- Սա, - ասաց նա շառագունած դեմքով, - սա, կապիկան Թորոսյան, զայրացուցիչ արարք է, բռնակալական ակր՝ անսրեղի և չիմնավորված: Մենք գինվորներ ենք, ու եթե փրկած բյուրոկրաք շրաբային առնեփների մի խումբ մերժում

Է մեզ՝ ամենաշնչին հարգանք չցուցաբերելով այն ժամանակ, եթե մենք վկանգում ենք մեր կյանքը նրանց պաշտպանելու համար, համբերության բաժակը լցում է:

Նա հրամայեց ինձ հետևել իրեն, և մենք նրա անձնակազմի մի քանի սպայի ուղեկցությամբ ծիերով ուղևորվեցինք գավառապետի գրասենյակ: Մենք ընթանում էինք Վարդով, սակայն նրա կարաղությունն այնքան ուժեղ էր, որ ժամանեցինք քառարշավով՝ փոշու ամառեր բարձրացնելով:

Հրամանակարս քամու պես սլացավ պահակների կողքով, և մենք փութով հետևեցինք նրան: Ես, ինչպես և հավանաբար գավառապետի սենյակի դրան մոտ կանգնած պահակը, ամեն ինչ սպասում էի իմ հրամանադրից, եթե մենք սենյակ ներխուժեցինք: Հրամանադրիս ձայնը կրրուկ էր.

- Պետք այսպե՞ղ է, - խիսդ հարցրեց նա: - Չարով ոօյե (արագ խոսիր), թե չէ բառերը կոկորդիցդ կպոկեմ:

Զինվորն այնքան երիդասարդ էր, որ դեռ չէր սակրվում: Նա գոյսնը զցեց, և, որքան հիշում եմ, ոչ մի ճայն չհանեց. նա պարզապես բացեց միջանցքի դուռը, որ դանում էր դեպի զիսավոր գրասենյակ:

Գավառապետը նստած էր գրասեղանի մոտ, եթե մենք իրար հետևից ներխուժեցինք սենյակ: Նա մի ակնթարթում լարով վեր քաշվածի պես ցարկեց ուրքի ու զինվորական ողջույն դվյեց:

Հրամանադրաւ չպարասխանեց նրա ողջույնին. նա նետեց իմ խնդրագիրը սեղանին և չափազանց կոպիր ու վիրավորական գրունվ պահանջեց, որ իրեն դրեն կացնեն, թե ով է սպորագրել այն:

Մինչև գավառապետը կհասցներ պարասխանել, հրամանադրաւ դուրս քաշեց ափրճանակը: Գավառապետն ընկալ աթօռին ու շնչաց. «Ի՞նչ սպորագրություն»:

Ինձ մի պահ թվաց, թե նա մահամերձ է:

- Օքու շունու (կարդա սա), - պահանջեց հրամանադրաւ, - խսկ հետք պարմիր մեզ, թե ինչպես ես համարձակվում

անարգել բանակի սպային:

Գավառապետը պնդում էր, թե չի կարդացել այն սպորագրելուց առաջ, նվասփարար մեր ներողամբությունն էր հայցում և խոսփացավ ամեն բան անմիջապես շրկել ու քրոջ ուղարկել, ուր ցանկանանք:

- Անշուշփ կողարկես, - Վսփահեցրեց նրան երամանափարս, - կամ ես քեզ երապարակում կկախեմ: - Մենք գիտեինք, որ կկափարի խոսփումը:

Սակայն այս միջադեպից հետո ես սկսեցի ափսոսալ, որ այդպիսի շրապողականությամբ գործեցի: Կոսփանդնուալուսը չորս հարյուր մղոն հեռու էր, իսկ ես շուրջով ռազմաճակարտում պիտի լինեի: Սրբության թուրք սպան կարող էր այնպես անել, որ հայ աղջկան ինչ ասես պափահեր նման երկար ճանապարհին, այն է՝ թուրքական պահակախմբի ուղեկցությամբ: Նալեպում էին մնում թուրք բազմաթիվ սպաներ, ովեր իմ ընկերներն էին. կային նաև մի քանի հայ ընփանիքներ, որոնց չեին անհանգսփացրել: Ես Բեյզարին թողեցի այդպիսի մի ընփանիքում՝ վսփահ, որ նրան կպաշփպանեն ու հոգ կփանեն: Բաժանման պահին նա լաց եղավ, իմ կարծիքով, ոչ թե վախից (արդեն անցել էր դառապանքների միջով), այլ մենակությունից:

1918 թ. փեփրվարի 17-ին մեր գումարդակը ուրբով շարունակեց ճանապարհը դեպի Դամասկոս: Քայլեցինք դարս օր և ճամբարեցինք քաղաքից դուրս: Մենք սպասում էինք հեփազա երամանների:

Առաջին իսկ հանգսփյան օրը ես ծիռվ ուղևորվեցի Դամասկոս այնպես պիրող իրավիճակն ավելի լավ հասկանալու և արաբական ապսփամբության մասին հավելյալ գեղեկություններ հավաքելու նպագակով:

Միակ բանը, որ գիրա, հազարավոր հայ գաղթական-ներն էին՝ հավաքված քաղաքի ամենաողորմելի մասում. նրանց պահում էին ահավոր պայմաններում: Պարզվեց, որ երկու կեղպով ու հոփած սենյակներում հավաքված էր եիտուն

եղջի՝ առանց համապատասխան սամիդարական պայմանների կամ օդավախության: Նրանց գրամադրվող ուրելիքը բավարար էր միայն գոյափելու համար: Նրանց հսկող թուրքական պահակների մի ամբողջ բանակ արգելում էր բանդարկյալներին նույնիսկ մի քայլ դուրս դնել:

Երբ ճամբար վերադարձա, հարցը քննարկեցի հրամանափարիս հետ: Նա համաձայնեց ինձ հետ գալ Զինվորական կառավարչի գրասենյակ՝ պարզելու, թե ինչի համար են հավաքել այդ մարդկանց:

«Ձադրդ օրը Զինվորական կառավարչին գրեղում զգրանք, սակայն նրա քարոզութարի հետ ունեցած մեր գրույցից պարզվեց, որ բռնագաղթածներին պահում են՝ համաձայն Կոստանդնուպոլիսից՝ “Պարերազմի նախարարությունից սրացված ցուցումների”:

Այդ պահին ոչինչ անել հնարավոր չէր. սակայն հարցը քննարկեցի մի քանի գերմանացի ու ավստրիացի բարձրաստիճան սպաների հետ ու նրանցից գեղենկացա, որ իրենք մշգրական կապի մեջ են Պարերազմի նախարարության հետ և բանակցում են իմ հայրենակիցների համար:

Որքան աճում էր ապելությունս թուրքերի հանդեպ, այնքան մեծանում էր հայրենակիցներիս օգնելու վճռականությունն: Մեծանում էր նաև թշնամիներին թիվը:

Զինվորական կառավարչի մոտ կարարած այցից քիչ անց ես և իմ սպա ընկերները մի քանի մեծահարուստ Վաճառականների կողմից մեր պարկին կազմակերպված ճաշի հրավիրվեցինք: Մեզ գեղենեկացրին, որ դա պարահանդեսով ու երաժշգույթյամբ ուղեկցվող շքեղ ընդունելություն է լինելու: Այդ երեկո, մեր լավագույն համազգեստները հազար և, ինչպես միշտ, մեր ապրձանակներով ու սրերով զինված, դասնչորս եղողվ ճամփա ընկանք:

Մեզ ուղեկցեցին Դամասկոսի ամենաշքեղ թաղամասում գլուխող առանձնապունը: Ակզրում գրարիխնակ ոչինչ չէր զգացվում, բացառությամբ այն քանի, որ վաճառականների

զրոյցը ենքու էր առևդրական թեմաներից. նրանք ավելի շուրջ զինվորականների կամ պաշտոնյաների էին եիշեցնում:

ճաշկերույթը սեքսի ու խմիչքի խառնուրդ էր: Ծքեղ սպասով սեղանին դրված ուրիշիքը գործընկերներս համբե-տամ էին ընդգծված անդարբերությամբ: Ընդունելության պարփակոր հյուրը մի գուշակուիկ էր՝ շար գեղեցիկ մի կին: Կարող եմ ասել, որ նա միանգամայն գեղեցիկ էր, քանի որ միանգամայն մերկ էր: Անոնը Այշե էր, Այշե հանում: Սկզբում հրաշքը խմիչքներն էին: Դրանք մարդուցվում էին շռայլորեն, ու ընկերներս խնում էին նոյն եղանակով՝ խպանական մալագա, շամպայն, ֆրանսիական ու հունական կոնյակ, թուրքական բարի, Պիլզների գարեջուր, մնացածը չեմ եիշում. դրանք խմիչքներ էին, որոնց մասին երբեմ չէի լսել:

ճաշի սկզբում նվազում էր գնչուական նվազախումբը, և մի խումբ գնչու աղջիկներ պարում էին: Նրանց զգեստները մի քանի ուսկեփայլ ու արծաթափայլ կվորներից էին կարված, ու ենթադրում եմ, որ նրանց պարը հին գնչուական «Վարդության պար» կոչվածի այլասերված դարբերակն էր: Գնչուիների պարը կրօհարույց էր, դարփակուց: Ես միշտ չափավոր եմ խմել ու, անդարբերույս, այնպես խելահեղորեն չէի խառնել խմիչքները, ինչպես ընկերներս: Մթափ էի, և մեր դրանդերերը սկսեցին ինձնով ենդարբերութել, քանի որ խնում էին, ինչպես ես՝ չափավոր, թեն ձևացնում էին, թե մյուսների պես հարբած են:

ճաշն ավարդվեց, ու նորից սկսեցին խմիչք մարդուցել, հերք կարակ-քաշքառուկ սկսվեց գնչու աղջիկների համար: Ավրեանակները դրւս քաշվեցին, ու մի քանի «Վայրենի» կրակոց ող արձակվեց: Երեկոյի ընթացքում ես մի քանի անգամ նկարեցի, որ առևդրականները և Այշե հանումը ինձ են նայում, իմ կարծիքով՝ չափավոր ավելի մեծ ենդարբերությամբ: Երբ գիշերվա ժամը երկուամս մոտ դարբերերի ձեռքին նույնպես ավրեանակներ հայդրնվեցին, ու քաշքուկ սկսվեց պարող աղջիկների համար, ես հասկացա, որ դա դա-

վաղրություն է: Ննարավոր է, որ խտեց թուրքի հանդեպ հայի բնածին կասկածամփությունը՝ ներքին զգացողություն, ինքրիզի գերսուր զգացողություն: Ես չափավոր էի խմել, ինչպես և դանիքերերը, սակայն ձևացրի, թե ուրքի վրա չեմ կարող կանգնել ու դուրս եկա սենյակից լվացարան գնալու անհրաժեշտության պարբռվակով: Երբ դուրս էի գալիս սենյակից, նկապեցի, որ չորս վաճառականները վեր կացան ու հեփենեցին ինձ: Նման դժվարին կացության մեջ որոշեցի, որ լողասենյակը կարող է անվտանգ փեղ լինել: Ես փոթկուր ներս մրա ու կորդակեցի դուռը: Դիմա արդեն ինձ մնում էր պարբռասպել արբրանակս ու սպասել հեփազա զարգացումների: Ես չեղ սիսալվել: Լսեցի, թե նրանք ինչպես են զրուցում դրսում, և լսեցի մի քանի բառ այն մասին, թե իրենց բախսրը բերել է, որ հաջողվեց ինձ բաժանել մյուս սպաններից: Ես հասկացա, որ այդգեղից դուրս գալիս ինձ համար վար ավարդ կունենա: Նայեցի շուրջս՝ ելք գտնելու համար ու փեսա նեղիկ մի պարուիան, որի միջով հազիվ կանցնեի: Ես զգուշությամբ բարձրացրի փեղկն ու կախվեցի պարուիանից ներքև ձգվող պարից, որը գեվինից մուր երեք մերք բարձր էր: Նեփո ծեռքերս թռողեցի ու թռա: Նազիվ էի ուրքի կանգնել, երբ մեկ այլ պարուիանից կրակոցներ հնչեցին: Ես պարասխան կրակ բացեցի ու թաքնվեցի շինության հեփենում, սակայն մինչ այդ ծեռքից արդեն վիրավորվել էի: Վազեցի պարի դաշտով, կիսաբաց փոքր դարպասով ներս սողոսկեցի ու հնարավորինս կարգի բերելով համազգեսպս՝ թիկնոց զցեցի վիրավոր ծեռքիս, կանգնեցրի առաջին իսկ պարահած կառքը ու պացա դեպի բանակի Գլխավոր շրաբ: Շրաբում կարարվածի մասին զեկուցեցի ալբանացի մայոր Սելիմ բեյին, ով շրաբի անձնակազմից էր և բարյացակամ էր իմ նկարմամբ: Նեփո մենք զննեցինք վերքս ու դեսանք, որ գնդակը պարզապես քերծել էր ծեռքս, արյունոբել էր, բայց լուրջ չէր վնասել: Նա ինձ խորհուրդ դրվեց չեայդնել ոչ միջադեպի, ոչ էլ սպացած վերքիս մասին, որը կարելի էր հեշտությամբ բացցնել՝ նույնիսկ

առանց բժշկի օգնության:

Հաջորդ օրը շփաքում զեկույց սպացվեց այն մասին, որ ես կրակել եմ երկու վաճառականի վրա՝ նպագրակ ունենալով սպանել նրանց (դա առաջին նշանն էր, որ կրակոցներս դիպուկ են եղել): Մայոր Սելիմ բեյը հանդես եկավ հայփառարությամբ, որ իր խնդրանքով ես ճաշկերույթը լքել եմ գիշերը ժամը մեկին և ժամը 1³⁰-ից մինչև 5³⁰-ը օգնել եմ իրեն շփաքում, և որ պարփառքան վաճառականները սխալվել են: Բարեբախփաքար ընկերներս չափազանց հարբած էին՝ հասկանալու համար, թե իրականում ինչ էր կարարվել: Այլ զարգացումներ չեղան, սակայն հետփազայում մայորը գեղեկացել էր, որ ինձ սպանելու դավը դեռ ուժի մեջ է: Այն միասնաբար կազմակերպել էին Շալեայի գավառապետը և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Դամասկոսի մասնաճյուղը: Ոչինչ հենարավոր չէր անել. մնաւ էր միայն հետփազայում ավելի զգուշ լինել:

Վերջապես եկավ Պաղեստինի ռազմաճակարտում ակրիվ ծառայության անցնելու հրամանը: Մենք արշավեցինք դասնյոթ օր ու Նարլուս քաղաքում միավորվեցինք Ցոթերորդ բանակի կորպուսի հետ:

Վիճակն օրհասական էր: Բրիտանացիներն արդեն զավթել էին Բեթղեհեմը, Յաֆան, Երուսաղեմն ու Երիքովը և Պաղեստինի ռազմաճակարտում հավաքել էին հարյուր հիսունհազարանոց բանակ, որը կանգնած էր Միջերկրականից մինչև Նորդանան զեփի արևելյան ավել, իսկ զեփի արևմդյան ափով ձգվում էր մինչև արաբական անապատ:

Զանալով կասեցնել դաշնակիցների առաջընթացը՝ թուրքերը մորիկացրել էին հարյուրքանիազարանոց բանակ՝ զերմանացի գեներալ Փոն Ֆալկենհայնի հրամանափառությամբ: Այդ եզրոր ուժը, որը միավորում էր Ցոթերորդ, Ցոթերորդ և Ութերորդ բանակները, կազմված էր թուրքական բանակի լավագույն զինվորներից: Ներփազայում այդ ուժերի հրամանափար դարձավ մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսը:

Մեր հրեդանային գումարդակը դեղակայված էր Վադի Հումուրտում՝ Նաբրուսից յոթ մղոն հեռավորությամբ, Նորդանան գեղի արևմբյան ափին: Տեղանքը լեռնային էր ու նպաստավոր չէր հրեդանի դեղադրելու համար: Մենք սդիպված եղանք մեր մարդկոցները դասավորել բավական լայն շառավղով՝ գեղի ափից մինչև սարալանջ՝ պաշտպանելու համար այսպես դեղակայված խոշոր հերկանակային սպառաբաժանումները:

Մեր դիրքերից դեպի հարավ դանող ուղղության վրա՝ չորս մղոն հեռավորությամբ, Էլ-Մուսալլաք լեռն էր, որի վրա դեղակայված էր բրիդանական հզոր ռազմամիավորումը: Թուրքերն այդ բարձունքը գրավելու մի քանի փորձ կադարեցին, քանի որ այն վերահսկում էր Երիքովի մուրքը, սակայն յուրաքանչյուր անգամ հետք էին մղվում՝ կրելով ծանր կորուսդներ:

Անդանելի շոգ էր, և մորակա ճահիճներից վրա հասակ մոծակների պարսը՝ ամենուրեք սփռելով դիմք ու մալարիա: Զինվորական հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին հարյուրավոր վիրավոր սպաներով ու զինվորներով, ովքեր գամված էին մնաւմ անկողնին հինգ-վեց շաբաթ: Նեփու հայրնվեցին հազարավոր կարիճներ, և դրանց վերացնելու համար անհրաժեշտ եղավ մղոնների երկարությամբ փորել հողը ու ոչնչացնել դրանց բները:

Վիճակը զգվելի էր, սպասողական:

1918թ. ապրիլի 29-ին թշնամու Ավստրալիական դիվիզիան կադարձ հարձակում ձեռնարկեց Նորդանանի աջ ափին գրնվող Յիլդիրիմի թուրքական հեծելազորի գումարդակի և մեր՝ Չորրորդ բանակի վրա: Կոխվը սկսվեց առավույյան ժամը 3³⁰-ին ու գագաթնակետին հասակ ժամը 8⁰⁰-ին: Թուրքական պաշտպանական դիրքերը շախատիված էին, և զինվորներն անկանոն կերպով նահանջում էին դեպի Ամմանի սարերը: Նրանց հետքանդում էին բրիդանական ու ավստրալիական հզոր ջոկապները: Դիվակետից երևում էր, որ նրանց ուղղու-

դրմ են ուղիղ դեպի Նորդանան գետի վրա գլխնվող Էնդամեն կամուրջը։ Կամրջի գրավումը ճակարտագրական կլիներ արևմբյան ափին գլխնվող թուրքական գործի համար, քանի որ անցնելով կամուրջը՝ թշնամին հեշտությամբ կարող էր շրջապարհան մեջ վերցնել մեզ։ Մենք անմիջապես հասկացանք մեր վիճակի ողջ լրջությունը և պարրասպրվեցինք արագ նահանջի։ Բարեբախսրաբար առանձնապես պարուասպվերու անհրաժեշտություն չեղավ, քանզի ինչ-որ անհասկանալի պարբառով բրիդանական հեծելազորն անցավ կամրջի կողքով ու դեղակայվեց յոթ մղոն այն կողմ՝ Թարինենի մոդրակայքում։

Դիմա արդեն առավելությունն անցավ թուրքերի կողմը։ Տերենկվա ժամը 2^{րդ}-ին մենք հրաման սրբացանք հրեականային կրակ բացելու, և ծանր ոտումքերի ու կոտորակառումքերի անվերջանալի հեղեղ դեղաց։ Մեկ ժամ չանցած՝ մենք նրանց դուրս մղեցինք Թարինենի մոտ գրադարած դիրքերից։ Էնդամենի կամրջի վրայով սրընթաց անցնելու ժամանակ մեծ թվով բրիդանացիներ գերի ընկան։ Թուրքական հետևագործ հանկարծ սկսեց սվիններով խոցել ու կողոպսիել գերիներին։ Ես ու մի քանի այլ սպաներ սպիաված եղանք խելազարի նման ծիերով սլանալ դեպի կամուրջը ու կրակել ապրանակներից, մինչև կարողացանք կասեցնել այն, ինչ սպառնում էր վերածվել մեկ այլ սպանդի։

Մեր հաղթանակն այնպես գոհացրեց գերմանացի Գիյավոր երամանագրարին ու նրա թուրք օգնականներին, որ որոշում ընդունվեց հունիսին հակագրող կազմակերպել և փորձել ենք վերցնել Երիքովը։

Իմ կարծիքով, մենք չափազանց փոքրաթիվ էինք նման գործողություն ծեռնարկելու համար, սակայն իմ կարծիքն այդպես է կարծիք մնաց, և հունիսի 8-ին ամեն բան պատրասպ էր գրոհի համար։ Գերմանական հետևակայինները թաքնվել էին սարալանջի վրա՝ Երիքովից դեպի արևմուտք փորված խրամագրներում։ Նրանց աջ ու ձախ թևերը պաշտպանում

Եին թուրքական Քառասունվեցերորդ ու Քառասունութերորդ գումարդրակաները:

1918թ. հունիսի 7-ի առավորյան ես լրեցի մեր դիրքերն ու ուղևորվեցի դեպի Գերմանական գումարդրակի շվար, որդեռ նշանակում էի սփացել որպես հաղորդակցության ու վերահսկողության սպա: Ես ճամփա ընկա երկու հեռախոսասարքի, մեկ ազդանշանորդի և կապի վեց մասնագետի ուղեկցությամբ: Մենք պետք է հաղորդալար ձգեինք և հուսալի կապ հասկապեինք մեր ճանապարհի ողջ երկայնքով: Դամաճայն հրամանի՝ մենք պետք է դրեն հասնեինք ոչ ուշ, քան այդ երեկո՝ ժամը 7-ին: Այդ օրը ես մալարիայի ծանր նոպա ունեցա ու հազիվ էի ինձ պահում թամբի վրա: Ուղեղս ծանրացած էր այս նրբերից, որ այդ ողջ գործարքը դադապարդված է դրապալման: Դա նշանակում էր, որ բրիդանացիներն ինձ գերի կվերցնեն, ու դրանով կավարդվի ազգային անկախության պայքարի վերաբերյալ իմ ծրագիրը, որը վսփահարար կարող էր իրականանալ արաբական ապսկամբության ալիքի վրա:

Կեսօրին մօդի մենք կորցրինք ճանապարհը ու շփոթված թափառում էինք սարերում գրեթե մինչև արևամուտ: Այդ պահին մեզ նկարեցին բրիդանացի օդաչուները և կրակ բացեցին:

Մենք թաքնվեցինք մոդակա անդառում ու մի որոշ ժամանակ մնացինք այնպեղ: Վերջապես ճախից լսվեց ծանր սայլերի դղրդոցը: Մենք շարժվեցինք դեպի նեղ արահետին ու կանգ առանք: Բարեկա՞մ է, թե թշնամի: Երևացին գերմանացի սայլապաններն ու նրանց ջորիները և մեզ հուշեցին ճիշդ ճանապարհը:

Միքանի մղոն անցնելուց հետո մենք անդառի մեջ թաքնված երկու վրան նկարեցինք: Դրանցում գրնվող գերմանացիները սպասում էին մեզ: Կես ժամ եեվո հայդրեցինք մօդակա դաշտում գրնվող դիրքերում և որոշեցինք հանգստանալ մինչև գիշերվա ժամը 2⁵⁰-ը, երբ պետք է սկսվեին գործողությունները: Թես գլուխ առաջվա պես չէր ցավում, այդուամենայնիվ

ուրախ էի, որ հանգստանալու հնարավորություն կա:

Ժամը 2⁴⁰-ին մենք արդեն արթուն էինք ու արագ զբաղեցրինք մեր դիրքերը:

Գործողությունների համար պատրախանակու գերմանացի մայորն ինձ հրամայեց զանգահարել թուրքական հրեփանային գումարդակի հրամանադրարին և խնդրել նրան կրակ բացել ճիշդ ժամը 3⁵⁰-ին:

Հրամանը կապարվեց, և նախանշված ժամին լսվեց թուրքական հրեփանու որովը: Նրանք քսան րոպե անընդմեջ ռմբակոծեցին թշնամու դիրքերը: Նեփու գրեղեկություններ սպացվեցին, որ հեփանակայինները խիզախորեն առաջ են ընթանում դեպի Էլ-Մուսալլա լեռը: Մեկ ժամ հեփու սպացանք երկրորդ գեկույցն այն մասին, որ գրավված է թշնամու խրամադրների առաջին գիծը: Նեփու եկան երկրորդ և վերջապես երրորդ գծի զավման մասին լուրերը:

Ճակապամարդի ընթացքը զարմացրեց ինձ, սակայն ոչ այնքան, որքան գերմանացի մայորի հրամանը՝ հայփնել Գիշավոր շփաբ, որ մինչև արևածագ Երիքովը պաշարված կլինի:

Առավորյան ժամը 5-ին, որքան է դա զայրացնում էր գերմանացիներին, ճակապամարդը դեռ ընթանում էր ամենայն թեժությամբ, ինչի մասին վկայում էին կրակոցները: Ամենամուգահոգիչն այն էր, որ մենք ոչ մի լուր չէինք սպանում:

Գերմանացի սպաները սկսեցին անհանգստության նշաններ ցույց փալ, և մենք մոդեցանք ռազմաճակապի գծին: Ժամը 6³⁰-ին արևն արդեն բարձրացել էր, իսկ լուրեր դեռևս չկային, մինչդեռ անզիջացիների կողմից հրեփանային աղմուկը սասպիկացավ:

Վերջապես մենք դիկակեպ սպեղծեցինք, որպեղից կարող էինք գրեսնել ողջ ռազմադաշտը: Գերմանացիները հասպապակամորեն առաջ էին շարժվում, սակայն թուրքական սպորաբաժանումները հետու էին մնում: Թուրքերը շփոթված էին թվում. կարծես կորցրել էին կապը գերմանացիների հետ:

Կես ժամ անց ամեն ինչ ավարդված էր: Անզիացիներն օգտվեցին թուրքական զծում գոյացած ճեղքից և հուժկու գնդակը ծովությամբ նրանց հետ շարդեցին: Ներո նրանք շրջապարհեցին ու գերի վերցրին գերմանացի հետևակայիններին:

Թուրքերը, որ փեղյակ չէին գերմանացիների հետ կադարձածից, կադարձի կրվում էին Էլ-Մուսալլա լեռան վրա, սակայն նրանց է շուրջով ջախջախեցին:

Սարերում և հովկում վիստում էին անզիական զորքերը: Դիմա արդեն վերջնականապես հուսալքված գերմանացի մայորն ասաց, որ մեզ ոչինչ չի մնում անել, քան հանձնվել, քանի որ մեր գերի ընկնելը մեկ ժամվա խնդիր է: Սակայն ես նրան համոզեցի՝ եթե շարունակենք թաքնվել, ենարավոր է, որ մեզ զգինեն: Նաև վսկաենցրի մայորին՝ հենց մութն ընկնի, կկարողանամ նրան հետ դանել Գիշավոր շրաբ:

Մութն ընկնելուն պես մենք ճամփա ընկանք և մղոն մղոնի հետքից զգուշորեն շարժվեցինք սարերի միջով: Արևածագից առաջ մոդեցանք գերմանացիների ճամբարին: Այնքեղ դեղեկացանք, որ նախորդ գիշերվա պանծալի հաղթանակը նշելու համար պարվիրվել էր շրեղ ճաշ, իսկ ռազմական նվազախմբերին երամայված էր օժանդակել լուսակադարությանը: Արևածագից առաջ հայդրնված գերմանացի սպաները դիմուր դիմարան էին ներկայացնում: Շուրջով սկսեցին ժամանել նաև մյուս սպաները, և նրանցից յուրաքանչյուրը, չնչին դարբերությամբ, կրկնում էր ճակադամարդի մասին արած մեր պարմությունը:

Մի քանի օր անց կայացավ ռազմական դադարանի նիստը, որը փորձեց պարզել, թե ովքեր են դապարման մեղավորները: Այսուհետեւ նախազահում էր գեներալ Ֆոն Սանդերսը. նա լսեց թուրքերին, հետո գերմանացիներին. նրանք մեղադրում էին միմյանց: Ի վերջո մեղավորներ չեայդնաբերվեցին, և հարցը փակվեց:

1918թ. հուլիսի 24-ին որոշում կայացվեց երեք դիվիզիա գումարի ավելի նախադարձավոր դիրքեր՝ Բեյթա, որտեղ

աճում էին բազմաթիվ թգենիներ ու ծիթապրդի ծառեր, և վազում էր զուլալ ու սատնորակ առվակը: Մենք զինվում էինք Նարլուսից ընդամենը ութ մղոն հարավ:

Նույսի վերջին ես պաշփռնական գործով մի քանի օրով այցելեցի Նարլուս: Այսպես հաճախում էի մի սրճարան, որը թուրք սպաների նախընդրած վայրերից էր: Յուրաքանչյուր սեղանի շուրջ ընթանում էին թեժ քննարկումներ պարերազմական իրավիճակի շուրջ: Ընդհանուր դրամադրությունը մոռայլ էր ու հուսահափ. զեկույցներ էին հասնում, թե հայկական, ֆրանսիական ու անգլիական խոշոր հարձակումներ են նախապարհասրվում: Սակայն ոչինչ չէր խոսվում արարների մասին, որոնք ինձ համար հայոց անկախության ամենամեծ հույսն էին: Արարներն այն մարդիկ էին, որոնց ես հասկանում էի, որոնց լեզվով կարողանում էի խոսել և որոնց հետ շփվելու ամենամեծ հնարավորությունն ունեի:

Ուզմական գործողությունները դադարեցվել էին. չկային ոչ անկանոն կրակոցներ, ոչ էլ անսպասելի հարձակումներ: Յուրաքանչյուր կողմ հանգստանում էր, վերախմբավորում ուժերն ու լարված սպասում:

ԳԼՈՒԽ 14

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

1918 թ. օգոստոսի 12-ին ես նորից հայրնվեցի Նաբլուսում: Այցելելով Ռազմական ակումբ՝ գարմանքով փեղեկացա, որ նախորդ օրն այսպես էր այցելել մի սպա, ներկայացել որպես Ռազմական ռատումնարանի իմ ընկերը և ինձ համար գրություն թողել:

Դա չափազանց կասկածելի թվաց, ու ես սկսեցի հարցությոր անել ակումբի փնօրենից, սակայն կարողացա պարզել միայն, որ սպան խոսքացել էր վերադառնալ հաջորդ օրը՝ ժամը 2^{րդ}-ին, ինձ փեսնելու հոյսով:

Ես անհամբերությունից փեղս չեմ գրնում: Դաջորդ օրը Ռազմական ակումբ ժամանեցի ժամը 1^{րդ}-ին, նսվեցի մի գողկրիկանկյունում, որպեսից կարող էի փեսնելքոլոր այցելուներին, իսկ ինքո աննկատ մնալ:

Ժամը երկուսից քիչ անց ներս մրավ բարձրահասակ, ցորենամորթ մի սպա՝ թուրքական բանակի լեյփենանդի համազգեստով: Նա, սակայն, չէր շրապում փեղեկանալ ակումբի փնօրենից՝ ես ժամանել եմ, թե ոչ: Փոխարենը արագ հայցը ներկա ներկաների վրա: Նա մեկ կամ երկու անգամ անցավ ճիշդի իմ կողքով: Սպայի շարժումները կտրուկ էին ու նյարդային: Նա մեկ անգամ ևս քայլեց սենյակով, և այս անգամ փեսա, որ ուշադիր ինձ է նայում: Նանկարծ մոդենավ, ժպիրաց, կտրուկ կերպով ռազմական ողջույն փվեց ու ծեռքը մեկնեց ինձ:

- *Մերիարա, մաշալլա բեյլում նասուսոնդ* (ողջույն, ինչպես եք), կապիրան թորոսյան, - ասաց նա այնպես, կարծես հանդիպել էր իին բարեկամին:

Ես, թեև լարված էի ու զգոն, զարմացա: Նա հավանաբար

զգաց դա, քանի որ մի պահ շփոթվեց: Ես վարահ էի, որ նախկինում նրան չէի դրեսել, սակայն ինձ հիացրեց նրա ինքնավարահ կեցվածքը:

- *Բենի թանդմադենմի* (ինձ չե՞ք ճանաչում), - հարցրեց նա, - երևում է, իսկապես մոռացել եք ինձ:

- *Օթուրոնլոզ* (նսպեք), լեյփենանվո», - առաջարկեցի նս՝ ընդունելով նրա խաղը: Ստրիպված եմ խոսքովանել, որ չեմ հիշում: Կարո՞ն եմ իմանալ Ձեր անունը և գումարդրակը, որդեռ ծառայում եք:

Նա ժպիրաց ու վարպետորեն շրջանցեց հարցու:

- Շադր ափսոս, կապիրան, քանի որ լավ եմ հիշում Ձեզ ու Ձեր բարեկամ Մուհարեմին: Ինչ ափսոս, որ նա այլևս մեզ ենք չեմ: Հավանաբար ես ահավոր փոխվել եմ ուսանողական վարիներից ի վեր, - ասաց նա ծիծաղելով: - Ոչինչ, եթե Դուք ինձ չմիշտերեցիք: Վստահ եմ՝ կիշեք, որ ամիսներ առաջ հանդիպել եք իմ լավ բարեկամ Նուրի Յուսուֆ բեյին:

Նա այնպիսի խորաթափանց հայացք ուներ, որ ես ինձ կաշկանդված էի զգում: Ակնհայր էր, որ այս մարդն իմ մասին շադր բան գիտի. հետքայուղության ևս մեկ սպա, ով փորձում է ինձ թակարդը զցել... Նուրի Յուսուֆ բեյ՝ ապստամբ արաբ-ների առաջնորդը, մի մարդ, ում ենք պեսք է հաշվի նստել: Ես փորձեցի մոքերս ժողովել ու զգուշություն ցուցաբերելով՝ անդարբեր պարտախանեցի.

- Նուրի Յուսուֆ բեյ... անունը կարծես թե ինձ ծանոթ է: Խնդրում եմ, նկարագրեք այդ պարոնին, որպեսզի ամեն բան ավելի պարզ դառնա: Իհարկե, հասկանում եք, լեյփենանվ, որ ինձ անհրաժեշտ է որոշ բաներ հսկակեցնել:

Իմ ասած վերջին նախադասության շեշտադրումը նրան սրիպեց ժպիրալ, ու նա բարյացակամ, ըմբռնող հայացք զցեց ինձ վրա: Ի վերջո, նա էլ էր խարիսափում «խավարում». չէ՞ որ ես չէի հասպատել, որ կապիրան Թորոսյանն եմ: Նեփո իմացա, որ նա դրեսել էր միայն իմ ոչ հաջող լուսանկարը, և ինչպես ինքն էր ասում, ես շադր մոքավոր էի համապարախանում

նկարագրված մարդուն:

Նա կռացավ, ասես զլանակ է առաջարկում ինձ, ու շշնչաց.

- Կապիկան, եկեք հասկանանք միմյանց: Դուք Նուրի Յուսուֆ բեյի բարեկամն եք: Դուք նրան հանդիպել եք գնացքում, Ռումինիայի ռազմաճակարից Վերադարձի ճանապարհին: Դուք գիշերել եք նրա վանը՝ Սարի-Ցարում: Այդպես է, թե ոչ: Դուք երկուադ ընդհանուր շափ բաներ ունեիք և դեռ ունեք:

Ես նորից ոիսկի դիմեցի ու խաղաքարփս դրեցի նրա անկեղծությամբ վառվող աչքերի առջև (ներքին ծայնս ինձ հուշում էր, որ նա ցանկանում է համոզել ինձ): Ես զլիսով համաձայնության նշան արեցի:

- Ե՞րբ և որդե՞ն եք վերջին անգամ դրեսել Նուրի Յուսուֆին, - հարցրի ես:

Նա նստեց ու կիսաձայն ասաց.

- Մի քանի օր առաջ նրա արաբական շփաքներից մեկում: Նա ցանկանում էր մուհիմ իսարար (կարևոր լուր) հայփնել Ձեզ, ու հանկարծ վեղենկացանք, որ Դուք այսպես եք՝ այս ռազմաճակարում: Ես համաձայնեցի փոխել արդարինս, գրնել Ձեզ ու հայփնել լուրը, և ահա այսպես եմ:

Արդարուստ ես հանգիստ մնացի, սակայն ներքուստ դրդում էի հուզմունքից. նման բան չէի զգացել պատերազմի առաջին օրերից ի վեր: Պահը, որի մասին երազել էի ու սպասել, վերջապես եկավ, և մեր մեկնումի պահից ի վեր, որը դրույ ունեցավ մի քանի րոպե անց, ես ամբողջությամբ նվիրվեցի նոր պայքարին:

- Չարուք (արագ), - ասացի ես՝ նայելով շուրջս, - հայփնեք Ձեր լուրը:

- Ո՞չ այսպես, կապիկան, - սաստեց նա ինձ: - Եթե այսպես Ձեզ ոչինչ չի պահում, ապա միասին գնանք շեյս հաջի Սահիդի զուտ. այսպեսից ձիով մեկ ժամվա ճանապարհ է: Սա մեր գործերի մասին խոսելու լավագույն դեղը չէ, իսկ շեյս հաջի

Սահիդին չեն կասկածում:

Մենք իրամայեցինք բերել մեր ձիերը ու միասին ճամփա ընկանք: Յերեկային զբոսանքի ելած երկու թուրք սպա...

Շուրջ եինք մղոն քշեցինք Բեսանի ուղղությամբ, հեղող կտրուկ կանգնեցրինք ձիերը բարձր քարե պատի մուտ, որպես վերոնշյալ արաբական զյուղի մուտքն էր: Ներսում փեսանք զինված պահակների: Նշաններ փոխանակելուց հետո մեզ ուղեկցեցին շեյխի կացարանը, որի մուտ պատրաստ թամբած կանգնած էին քառասուն արաբական ձիեր:

Ծանր վարագույրը մի կողմ քաշվեց, և ես հայրնվեցի մի մեծ խորհրդակցական սենյակում՝ շրջապատված մի խումբ արաբ շեյխներով, որոնց՝ արևից խիստ սևացած դեմքերը քար արդահայրություն ունեին:

Նրանք անմիջապես ուղի ելան ու խրոխստ ձայնով խմբակային ողջույն հղեցին՝ *Աս-սալամ-ալ-եյքում:*

- *Աս-սալամ-ալ-եյքում*, - պատրասխաննեցի ես: - Շեյխ հաջի Սահիդն արդեն գալիս էր ինձ ընդառաջ, որպեսզի սեղմի ծեռքս:

Սա երազի էր նման:

- Կաափիրան, Դուք եկել եք մեզ մուտ, ու մենք շատ ուրախ ենք, քանզի զիփենք, որ դուք նույնպես ցանկանում եք ազարվել թուրքական լծից: Մեր ժողովուրդները՝ ձեր ու մեր ժողովուրդը, երկար են դառապեն:

Հաջորդ կես ժամվա ընթացքում նա նկարագրեց արաբական ցեղերի միության գործունեությունը և վկայակոչելով իմ բարեկամ Նորի Ցուսուֆի անունը՝ խնդրեց ինձ միանալ իրենց որպես շարժման դեկավարներից մեկը:

Համաձայննեցի ու անցա նրանց վրամադրության դակ: Ես փորձում էի հանգիստ խոսել, և ինձ թվում է, որ դա ինձ հաջողվեց, սակայն բորբոքված միտքս իր դինու չէր գրնում:

Ներս բերվեց մի մեծ արծաթագույն կպոր, որը փակեց հարակին, ու մենք ճաշի նսդեցինք՝ նշելու մեր դաշինքը:

Լուսաբացից առաջ ես ճանապարհ ընկա դեալի ճամբար՝

իտուրանալով վերադառնալ երկու օրից:

Այդ գիշեր մեկ վայրկյան քննեցի: Ուղեղս անթիվ ծրագրեր էր մշակում ու մի կողմ նեփում, մինչև գլուխս սկսնց պրոբլեմ: Վերջապես, վլրժ... Օհ, ինչ լավ գիտեմ թուրքական բանակի թույլ կերպերը ու նրանց գրոենուու լավագույն դիրքերը: Մինչև առավուր ես ուսումնասիրում էի քարտեզներն ու մրույի գծեցի գործենու լավագույն սխեման:

Անցնաղ օրերն ու գիշերներն անվերջանալի էին թվում: Երկրորդ օրը ես մեկնելու թույլգվություն սփացա ու վաղ առավորյան թողեցի ճամբարը: Երբ մոդենում էի շեյխի զյուդին, նկարեցի, որ արար ծիամբորների մի մեծ խումբ ներս է մրնում դարպասից: Ես ասպանդակեցի ձիս ու միացա նրանց:

Դարպասից այն կողմ, երբ դեռ չէի հասցրել ծիուց իշնել, Սպաների ակումբից իմ բարեկամ լեյփենանդի ուղեկ-ցուրյամբ ինձ արագ մոդենցավ շնյխը: Նա ինձ նամնակ հանձնեց ու խնդրեց, որ անմիջապես կարդամ այն: Նամակը Նորի Յուսուֆից էր. «Սիրելի՝ կապիտան, երեք ամիս առաջ գեղեկացա, որ Դուք նշանակում եք սրբածել Նաբրուսի մոդակայքում գրինվող գումարկակրիմ, և այդ ժամանակից ի վեր փորձում եմ Ձեզ հետք կապ հասդարել: Այն պահին դա անհնար էր, քանզի ես չէի ցանկանում սուրեանդակ ուղարկելով վկանգել Ձեզ: Վերջապես գաղափար ծնվեց՝ օգսագործել Նաբրուսի Սպաների ակումբը, և ես ուղարկեցի բարեկամիս՝ շեյխ հաջի Մահմուդին՝ Ձեզ հետք խոսելու:

Դաշի Մահմուդը վսկրաելի ու ազնիվ մարդ է, ով շար բան է արել մեր մարդկանց միավորենու ու թուրքերի դեմ ապստամբելու գործում: Դաշի Մահմուդին կարող եք լիովին վսկրաել:

Այն, որ Դուք համաձայնել եք ձեր ուժերը մեզ հետք միավորել, երկուսիս համար է հիանալի է: Մենք շար բաների համար պետք է վրեժինդիր լինենք:

Ձեր բոլոր ծրագրերը հայդրնեք ու ազար քննարկեք շեյխ

հաջի Սահդի հետ. նա կզնահավի Ձեր աջակցությունն ու խորհուրդը: Տասնինգ արաք շեյխներ, ներառյալ Շորդանանի ափերին ապրող բեղվինները, Ձեր գրամադրության փակ են: Նրանք զինվորներ ու զինամթերք կդրամադրեն: Բոլոր ծախսերը կհոգա Գաղփնի կոմիսին:

Նիշեք, որ ես Ձեզ հավաքում և վսկրահում եմ, նաև համոզված եմ, որ մեր ջանքերը հաջողությամբ պիտի պսակվեն: Ալլահը մեզ հետ է, իսկ ազագությունը մուգ է: Թող Ալլահի օրինությամբ ձեր ժողովուրդն է ազագություն սպանա:

Խնդրում եմ, ինարավորինս արագ պարասխանեք ինձ: Մինչ այդ Ալլահի անունով ողջունում եմ՝ Նուրի Ցուսուֆ»:

Մինչ օրս օրինում եմ այդ նամակը:

Շեյխների հավաքին, որին մասնակցում էի նաև քննարկվում էր գործողությունների ծրագիրը: Նավաքած շեյխների մեծ մասն այն կարծիքին էր, որ գարբեր ցեղերի զինվորներից կազմված մեծ բանակը պետք է հավաքվի Դամասկոսի մուգ ու թուրքերին հարվածի թիկունքից:

Ես այդ առաջարկին կդրականապես դեմ արդահայդվեցի՝ նշելով, որ դա ակնհայտ քայլ է, որը հեշտությամբ կբացահայտեն թուրք լրտեսները: Ես գեղենկացրի նրանց թուրքական բանակի ծանր կացության և սպաների ու զինվորների բարոյալքված վիճակի մասին: Իմ առաջարկն էր արագ ու անսպասելի հարձակում կարարել նրանց դիրքերի վրա, ինչը, իմ կարծիքով, պետք է խուճապ առաջացներ նրանց շարքերում: Ես առաջարկեցի նաև, որ յուրաքանչյուր ցեղ հավաքի ծիավորների խումբ, բավարար չափով մթերք ու պարրասպ լինի հարմար պահին հավաքվելու շեյխ հաջի Սահդի գյուղում:

Հաջի Սահդը հավանության արժանացրեց իմ ծրագիրը, և շուրջով համաձայնեցին նաև մյուսները: Նշանակվեցին վսկրահելի սուրհանդակներ, որոշվեցին այն նշաններն ու ազդանշանները, որոնցով պետք է առաջնորդվեին արաբական ցեղերն ու բեղվինները հավաքի ժամանակ:

Որքան շաբ էին շեյխները միտածում իմ ծրագրի շուրջ՝ արագ, անսղոք ու ծանր հարված հասցնել թուրքերին, այնքան ավելի էր դա գռեացնում նրանց բռնկուն խառնվածքը, և մեր հավաքն ավարդվեց լիակադար համաձայնության մթնոլորդում:

Մինչ թուրքական դիրքեր վերադառնալս ես նամակ գրեցի Նուրի Ցուսուֆին, որպես նկարագրեցի շեյխներին ներկայացրած ծրագիրս և խնդրեցի նրա հավանությունը: Խնդրեցի նաև հնարավորության դեպքում նորություններ ուղարկել Մուհարեմի ընդունիքի մասին:

Կոսդանդնուպոլսում Մուհարեմի մորից ու քույրերից բաժանվելուց հետո միայն երկու զգուշավոր երկպողեր էի սփացել Զեմիլեից: Ես սկսեցի անհանգստանալ նրանց անվանգործյան համար ու երազում էի նորից դրեսնել Զեմիլեին: Քնավորությամբ շաբ բռնկուն չեմ, սակայն իմ սերը, թեև արդաքուսպ զուսպ էր, սակայն ոչ պակաս կրքով էր: Ես կարուփում էի նրան մի մարդու անձկությամբ, ով սովոր էր երկար համբերել:

Շաբաթվա վերջին ծրագրված էր շեյխների մեկ այլ հանդիպում, ու ինձ նորից հաջողվեց ազակ օր վերցնել: Չեմ հիշում, թե այդ օրվա համար ինչ պատրվակ հորինեցի, սակայն զիրակցում էի, որ իմ՝ չափազանց հաճախ կրկնվող բացակայությունները կարող էին կասկած հարուցել, ուստի խուսափում էի շեյխների զյուտը նոյն ճանապարհով գնալուց: Քանի որ ռազմաճակարտում հանգիստ էր, և ռազմական գործողություններ այդ ժամանակ չէին սպասվում, մեկնելուց առաջ մեկ շաբաթ արձակուրդ խնդրեցի: Գաղափար չունեի, թե ինչ եմ անելու մի ամբողջ շաբաթ, սակայն միտածում էի թուրքական պաշտպանական գիծը հափելու և Նուրի Ցուսուֆին իր շփառում ողջունելու մասին:

Շեյխների հավաքից առաջ ինձ մոդեավ շեյխ հացի Մահմուդը և հանձնեց Նուրի Ցուսուֆի պարասխանն իմ նամակին.

«Սիրելի՝ կապիտան, Ձեր մշակած ծրագիրը հավանության եմ արժանացնում ողջ սրբով ու կոչ եմ անում, որ այն իրազոր-ծեք Ձեր ողջ կարողությամբ։ Դուք կարարելապես գիրեք թուրքական դիրքերը, և ես արդունում եմ Ձեզ գործել ըստ Ձեր հայեցողության։»

Այսպես մենք լսվ կազմակերպված ենք ու հսկակ առաջ ենք ընթանում։ Թող Ալաեր մեզ հաջողության հասցնի։

Դուք ինդրել էք դեղեկություններ իմանալ Ձեր բարեգործ ու բարեկամ արար Փաշայի և նրա ընդունիքի մասին։ Ցավում եմ, որ լուրերս բարի չեն։ Փաշան մեր ամենանվիրյալ աջակիցներից էր և արեց հնարավոր ամեն բան՝ արաբների անկախությունը վերականգնելու համար։ Սրբի խորքում նա ափում էր «Միաթյուն և առաջադիմություն» կուսակցությունը և ամենայն խորությամբ դափապարփում էր ոչ միայն արաբներին վար կառավարելը, այլև հայերի հանդեպ կարարվող վայրագությունները։

Երբ Փաշան մեկնեց Կոստանդնուպոլսից ու Ժամանեց Արարիա, արդեն ծեր ու հուսալքված մարդ էր. նա չէր կարողանում հաշդրվել որդո՞ւ Մուհարեմի մահվան հետ։ Ցոք ամիս առաջ, վշտից մաշված, նա մահացավ Երուսաղեմ քաղաքում։ Նրա վախճանից անմիջապես հետո նրա կինը և դուսդրերը մեկնեցին Գազա՝ դիմունու ծննդավայր։ Վերջերս դեղեկացա, որ նրա ավագ դուսդրը Ֆերիդեն ամուսնացել է, իսկ կրտսերը՝ Զեմիլեն, անհուսալի հիվանդ է՝ թոքախս և անկողնուց չի կարողանում վեր կենալ։

Սիրելի՝ կապիտան, հուսամ կներեք, որ անձնական նյութ եմ արծարծում։ Նրա հոր մահից հետո օրիորդ Զեմիլեն՝ այն ժամանակ արդեն շաբ հիվանդ, պարմեց ձեր երկուսի սիրո մասին և սրիակեց, որ Ձեզ գիմելու ու նրա մոտ բերելու խոսքում դրամ։ Ցանկանում եմ կարարել խոսքում և ուզում եմ խոսել Ձեզ հետ, կապիտան։ Եթե կարող եք առանց կաս-կած հարուցելու արձակուրդ վերցնել, վերցրեք անմիջապես։ Շեյխ հաջի Մահմուդը ձեզ ապահով դեղ կիասցնի Գազա՝ Ձեր

սիրեցյալի մոտ:

Քաջերը նույնպես ունեն փիսրության իրենց բաժինը:
Ալլահը Ձեզ սփոփի:

Սպասում եմ Ձեր պարասխանին: Լավագույն մաղթանք-ներով՝

Նուրի Ցուսուֆ»:

Պարերազմի ու ապստամբության հորձանութում շաբ ժամանակ չի մնում ճգմվելու ճակարագրի անարդարության բեռի փակ: Ես ծալեցի նամակը, ենքո, արաբական ողջոյնի համաձայն, մաքրներով դիպա կզակիս, ճակարիս ու վեր հանեցի աշ ձեռքս, մինչդեռ նամակի վերջին բառերը կանգնած էին աչքերիս առջև:

Երբեմն ինձ թվում է, թե ապրած փորձությունները զգաց-մունքներս վերածել են մի կոշկուկի ու պահել սրբիս ամենա-խոր շերպնրում, որին դրանք հավերժ, սակայն լուս այրում են սիրբս: Տիրությունը մի բան էր, որ ես դեռ զգում էի, սակայն երբեք չէի արտահայտում: Պարերազմի խառնա-շվարթում մենք ապստամբություն էինք նախապարհասպում, և յուրաքանչյուր պահ եղի էր պարմական իրադարձություն-ներով, դավադրություններով ու վրանգավոր գաղտնի հա-վաքներով:

Մենք նորից հավաքվեցինք ու հսկակեցրինք ծրագրերը: Հավաքի ավարտին արվեցին իս՝ Նուրի Ցուսուֆի մոտ գնալու եեվ կապված անհրաժեշտ կարգադրությունները:

Մեր ճամբար վերադառնալուց հետո՝ կեսօրին, ես գնացի Գիշավոր շփաք ու արձակուրդ խնդրեցի քրօջ Հալեպում այցելելու պատրիակով: Խնդրանքս բավարարվեց:

1918թ. սեպտեմբերի 4-ին հասա շեյխս հաջի Սահիդի զյուդ, որդեղ ինձ սպասում էր հաջի Մահմուդը: Ես փոխեցի համա-զգեսփս արաբական հագուստով, փոխ առա նոր անուն և հաջի Մահմուդի եեվ ուղևորվեցի դեպի Հորդանանի հովի-փը: Մենք դանդաղ էինք առաջ ընթանում, քանզի գեփի

երկու ափերը խիստ հսկողության դրակ էին: Ընթանում էինք լեռնային նեղ, գալարվող կածաններով՝ շրջանցելով թուրքական պահակակերերը: Վերջապես մթնշաղին ծիերին քշեցինք դեպի գետը, և նրանք շուրջ քան բոլոր պայքառում էին զետի հորձանուվում: Բարեհաջող այն ափին անցնելուց հետո մնացած մի քանի ժամը քննցինք մինչև լուսաբաց: Արևածագի հետ վեր կացանք ու շարունակեցինք ճանապարհը ևս մի քանի ժամ և հայրնվեցինք Վաղի-Էլ-Յուսուֆի մոփակայքում:

Մի կարճ ճանապարհ է անցնելուց հետո հայրնվեցինք արաբական շփարի մոփ: Նաջի Մահմուդը մոփրակեց ձիուն ու առաջ սլացավ՝ արձակելով արաբներին բնորոշ յուրահապուկ ճիշը: Անմիջապես հնչեց մի քանի հոգու արձակած պարասիանը, ու թոշող զգեսդներ հագած ձիավորների մի խումբ հայրնվեց:

ՆուրիՅուսուֆի հետքերմքն ողջույններ փոխանակեցինք: Ես ուրախ եի նրան նորից գենանելուս համար, սակայն իրավիճակը ծայրահեղ էր, և սիրալիրությունների համար շատ ժամանակ չկար: Մենք օրն անցկացրինք՝ քարփեզների վրա կրացած, ծրագրեր ու գաղփնի ռազմավարություն մշակելով:

Երեկոյան կողմ ես ուղեկցողներիս հետ միասին հեռացա այնպեղից, և նույնքան արագ, որքան եկել էինք, ձիերի գլուխները շրջեցինք դեպի Գագա: Նուրի Յուսուֆն ապահովել էր մեր անվտանգ անցումը բրիդանացիների դիրքերի միջով, ու մինչև Էլ-Շեոր մեզ ուղեկցում էր դրան արաբներից կազմված թիկնախումբը: Մենք առաջ էինք շարժվում: Ներրոնի մոփ գտնվող արաբական փոքր զյուղում ճաշի նսդկեցինք զյուղապետի հետ:

Ճանապարհ կիրեցինք գրեթե ողջ զիշեր, մինչև առավոյան ժամը չորսին մրանք հին ու աներևսակայելի զեղեցիկ Գագա քաղաքը: Մենք սարսափելի հոգնած էինք, և բարեկամներին ճանհանգստացնելու համար ուղեկիցներս որոշեցին հանգստանալ մի հին այգում: Ես քնել չկարողացա: Նսդկել էինք

անշարժ, մկրորումների մեջ, մինչև արևը բարձ-բացավ։ Շատ հսկակ չեմ հիշում, թե ինչ էի մրածում։ Նավանարար նսկել ու մրաբերում էի ողջ կյանքս, ուրախ ու վշտայի պահերը։ Ազգերիս առջև շարան-շարան անցնում էին փշրված հույզեր։ Ինքս ինձ ուրվական էի թվում՝ անվարբեր ու անզգամ։

Կեսօրին մենակ քայլեցի արևային, գալարվող փողոցներով՝ ծաղիկների բույրով ներծծված ու լուս։ կարծես աշխարհը շշուկով էր խոսում։ Նասա մի շատ հին բարե շենքի։ Ձեւս մինչ դուռը թակելը ձեռքս դողում էր, սակայն ես ոչ մի բան չէի զգում։ Իմ մեջ ինչ-որ բան մեռել էր։

Վախեցած ազգերով երիտրասարդ սպասուին հարցրեց, թե ում եմ ցանկանում դրեսնել։ Երբ հարցրի, թե այնքեղ է բնակվում Փաշայի ընդունիքը, նա հետք քաշվեց. կարծես թե վախենում էր պարասիանել։ Ես նրան հավասպիացրի, որ ընդունիքի բարեկամն եմ ու խնդրեցի, որ Փաշայի դիկնոջը պարզապես հայրնի, որ ժամանել է երեսանային կապիրանը։

Ասպիճանի վրա լսվեցին կանացի թեթև քայլեր։ Մի պահ իմ մեջ նորից կյանք արթնացավ, ու մի վայրկյան ինձ թվաց. թե Զեմինեն է զայխ։ Սակայն զիկրեի, որ նման բան լինել չէր կարող. բարեկամն ինձ ասել էր, որ նա մահամերձ է։

Որոշ ժամանակ անց դուռը կիսաբացվեց, և ես դրեսա երեսիս սևոված երկու անչափ դիմուր և կասկածով լի աչքեր։

- Տիկին Փաշա, - խոնարհվեցի ես եվրոպական ձևով, - եռուսամ, որ ինձանից չեք վախենա այս հագուստի պարճառով. այն փոխ եմ վերցրել զգուշության ու անվտանգության համար։ Դիշու՞մ եք Սարգիս Թորոսյանին։

- Ալլահ, Ալլահ, իսկապես դու ես, - նրա մեղմ ու հանդարվ բառերը հնչում էին որպես աղոթք։

Դուքը բացվեց, նա քայլ արեց ու հեկեկալով հայրնվեց իմ գրկում։ Նա ժամանակ առ ժամանակ լալիս էր ու պարմում իր դժբախտ ճակարտագրի մասին։ Նա լալիս էր ձեռքերիս մեջ։ Կորրված, դժբախտ մի կին, անսփոփ՝ ամուսնու ու որդու կորսարի մեջ։ Ու թեև արդասանած բառերս ինչ-որ իմաստ

պեսք է ունենային, սակայն ես ինձ մի սրվեր էի զգում, որ մոլորվել էր մարդկանց աշխարհում, կյանքի դաժանության անխռության վեա:

Ես խոսեցի Ձեմիլեի մասին ու իմացա, որ պարզ չէ, թե ինչպես է. նա դեռ ապրում է, սակայն ամեն բռպել կարող է մեռնել:

Ես քայլեցի սևազգեստ կնոջ հերսից այգու արահետով, որ անցնում էր բուրող ծաղիկների ու պարփ փակ աճող ծիրենիների մոգով: Վաղոնց հեռվում ծնվել էր մի սեր... Վաղոնց էր, որ սիրսու արագ էր բարախում: Դիմա արդեն ես մի մարդ էի, ում մեջ վասպել ու մարել էր կրակը, սակայն ոչ ամբողջությամբ. այն շարունակում էր թույլ կայծկլփալ սրփի թաքնված խորքերում: Ժամանակ, զգացմունքներ... ամեն բան անցել էր, ու ես առանց արդասութիւն պեսք է դեսնեի, թե ինչպես է մեռնում իմ սերը հին արաբական այգում: Զիթենու փակ դրված էր մի փոքր մահճակալ, որի մոդ Մուհարեմի մայրը կոացավ ու ինչ-որ բան շշնչաց:

Մի թույլ ծայն «Սարգիս» կանչեց, ու մի փոքրիկ դողդոցուն ձեռք՝ թափանցիկ, ինչպես թիթեռնիկի թև, ձգվեց դեպի ինձ ու ընկապվ: Ասրված իմ, կյանքը չպեսք է այդքան դաժան լինի մարդու հանդեպ: Ներքուստ դառնորեն լալիս էի, լալիս էի որպես մի երիփասարդ դրդա, ում սիրով փշրված է, սակայն նրբ կանգնեցի նրա գլխավերևում, աչքերս չոր էին: Ինձ ապշեցրին նրա պայծառ, մեծ ու մուգ աչքերը, որ փայլում էին փոս ընկած այդքրի վրա, ապշեցրեց նրա ձայնը, որ դեռ ապրում էր այս հյուծված մարմնում: Նրա շողուն գեղեցկությունը մարել էր, ինչպես մարտու են երազները: Ես ծնկի եկա նրա մահճակալի մոդ և համբուրեցի նրա բարալիկ ու փիսրուն ձեռքը:

- Միրելի՛ս, չեմ հավաքում, որ նորից քո գրկում եմ: Սարսափում էի, որ մահն ինձ կգտնի, - նա փորձեց շշնչալ ավելին, սակայն սկսեց հազար. արյունը թքչեց նրա շրթունքները, ու աչքերում ցավ հայդնվեց:

Ես աղաքնեցի նրան հանգիստ մնալ: Գրկեցի և սկսեցի

խոսել ամեն ինչից. պատմեցի նրան քրոջ մասին, ծնողներիս, դավադրության մասին, որում ներգրավված էի: Ես խոսում էի, որպեսզի լսեի սեփական ձայնս ու հավաքայի, որ երկուսս էլ դեռ ողջ ենք: Նա քնեց, ինչի համար ես ուրախ էի, քանի որ պետք է անհապաղ մեկնեի և երեկոյան մասնակցեի արար շեյխի գրանդ կայանալիք հերթական ժողովին:

Առավույյան նորից նրա կողքին էի՝ ապշած, որ կյանքը նրան դեռ չի լրել: Նկատեցի, որ ասպրերի պես փայլող նրա աչքերի երեկով լույսն անհետացել է: Կեսօրին, երբ ծիթենու դրակ ճաշ մաքրութեցին, ես ու Փաշայի կինը նսպել էինք նրա կողքին: Նա կարծես թե մի քիչ աշխուժացավ:

Ծառաները դրաբան ճաշի սեղանը, և Փաշայի կինը մեկ բռպետով գրու վերադարձավ: Հանկարծ Ձեմիլեի հազի ահավոր նոպան սկսվեց, հետո նա սկսեց խեղդվել: Փորձում էր վեր կենալ, սակայն նորից հետ ընկավ արյան մեջ կորած բարձի վրա: Ես վազեցի օգնություն խնդրելու: Անմիշապես հայդնվեցին Փաշայի կինը և ծառաները: Ես գրկեցի Ձեմիլեին. ցավն ու ահը հետքին անհետացան նրա երեսից, և նրա աչքերը նորից փայլեցին ասպրերի՝ արևելյան գիշերվա ասպրերի պես, հետո կոպերը դանդաղ իջան, ու նա... հանգավ: Ձեմիլեն հեռացավ որպես մի երազ:

Նրան թաղեցին հաջորդ օրը՝ մայրամուրից առաջ, ու խոջան Դուրանից գրողներ կարդաց: Ես չեմ հիշում, թե ինչ էր կարդարկում ինձ հետ այն պահից սկսած, երբ նա ընդմիշվու հեռացավ ինձնից ու մինչև հողը ծածկեց նրա գերեզմանը: Թոլորդ հեռացան, ես կանգնեցի միայնակ, հետո քայլեցի դեսպի այն ճանապարհը, որտեղ ինձ սպասում էին ընկերներս: Մենք քայլեցինք յոթ ժամ մթության քողի ներքո և դարպասների միջով մըրանք Երուսաղեմ:

Առավույյան այցելեցինք արաբների Մեծն Մուֆթիի գրասենյակ և ներկայացրինք մեր ծրագրերը: Ներս գնացինք Անգլիայի գինվորական նահանգապետի գրասենյակ դեսպի Երիքով անվանգ ճանապարհապահովելու և դաշնակիցների

պաշտպանական գիծն անցնելու համար: Ես շարժվում էի լուսնորդի նման. սովորությունն ու վարժանքն այնքան խորն էին արմադրավորված իմ մեջ, որ ես նկարեցի քաղաքից դուրս ճամբար դրած կանադական, ավստրալիական ու հնդկական եզրը բանակները: Այդպիսի ուժը հեշտությամբ կջախջախեր թուրքերի բարոյալքված բանակը, և ես զարմացա, թե նրանք ինչու են այնպեղ պարապ ժամանակ վարդնում:

Երիքովում մեր թղթերն ուշադիր զննեցին և մեզ պահեցին մինչև գիշեր: Նեփո ամուր կապած աչքերով, որպեսզի չկարողանանք փեսնել դիրքերը, մեզ փարան շուրջ հարյուր մետր դեպի Վադի Առողայի բրիդանական ամրակեփը:

Մենք ողջ գիշեր ձիերով սլացանք Նորդանանի հովովով: Արևածագին մրանք շեյխ Սահիդի գյուղ: Ես առանց հանգստանալու մի կողմ նեփեցի արաբական հագուստս, հազարապիտանի համազգեստս ու շղապեցի Նարլուսում գտնվող թուրքական շրաբը: Նոգնած մարմինը քնում է առանց երազներ փեսնելու, և ես ուզում էի մոռանալ ամեն ինչ:

ԳԼՈՒԽ 15

ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆՍՊԱՄԴԻՆ

Արարական թիկունքից վերադառնալուց դասն օր անց ես մասնակցեցի շեյխ Սահդի զյուղում կայացած երրորդ զաղվճի հավաքին և վերջապես լուր սկրացա շեյխ Նուրի Յուսուֆից, որ մեր վրիժառության ժամը մոտ է: Գեներալ Ալենբրիի հրամանափարությամբ անգլո-ֆրանսիական ուժերի համարեղ գրոհը պետք է փեղի ունենար նոր օրերս, և մեզ զգուշացրին, որ պարուասպ լինենք նրանց հետ միասին հարձակում սկսելու: Տրվեցին հավուկ հրամաններ՝ արաբական հեծելազորը մարդարական պարուասպության բերելու և անհապաղ ռազմական գործողություններ ծավալելու համար:

Չորս օր անց՝ 1918թ. սեպտեմբերի 19-ի առավույյան ժամը 3^{րդ}-ին, Պաղեստինի ճակարամարդի ողջ արևմույան կողմը՝ Միջերկրական ծովից մինչև Հորդանան գետ, ցնցեց թնդանոթների սարսափելի որոշում:

Միջերկրականում դեղակայված անզիական ու ֆրանսիական հզոր նավադրումը կործանարար կրակ թափեց Թուրքերին կանգնած թուրքական Ութերորդ բանակի վրա. ինչի հետևանքով թուրքերը հետ քաշվեցին ու սկսեցին անկանոն նահանջել դեպի Նաբլուս, որինդ թուրքական Ցոթերորդ բանակն էր:

Միջնորյան ժամանակ մի քանի անզիական գումարդակներ և հայ կամավորականների բանակը (ֆրանսիացիների Արևելյան լեգեոնը) ողջ ռազմաճակապի երկայնքով միաժամանակ գրոհում էին: Մեկ ժամվա ընթացքում թուրքերը լիովին ջախջախվեցին: Ահաբեկված ու խոճապահար՝ նրանք փախան Գլխավոր շքարի ուղղությամբ: Նաղորդալարերը դզգում

Էին հիսլերիկ հրամաններից: Ինձ հաջողվեց Նաբրուտում շորք մեկ շաբաթ զինվոր մի արարի լուր ուղարկել, որ պահը հասունացել է: Ցերեկվա ժամը 3^{րդ}-ին նա դուրս եկավ շեյխ Սահիդի գյուղից՝ հասցնելու արարներին իմ հրահանգը՝ պարրասպ պահել հեծելազորը. Ես մրադիր էի միանալ նրանց:

Մի փոքր կ մնացի դիրքերում՝ ավելի լավ պարկերացնելու համար ճակարամարդի ընթացքը: Զեկույցներից գեղեկացա, որ հայկական միավորումները ճեղքել են թուրքերի պաշտպանական գիծը կենդրոնից ու հսկակ առաջ են ընթանում, իսկ անզիհական հեծելազորը հետրապնդում է թուրքերին ռազմաճակարի այլ հարվածներում: Թուրք հրամարանները ծայրասպիթան հուսահարված էին:

Շրաբի պետք Շեքեթ բեյից ցուցում սրացա թողնելու դիրքերս և գործելու որպես համակարգող Յոթերորդ և Ութերորդ բանակների միջև: Սակայն ես արդեն պարրասպ էի իրագործելու սեփական նպարակներս: Շափ սառնասիրդ էի, վրեժս զուրկ էր զգացմունքայնությունից: Ես նրան չպարասխանեցի, փոխարենը կրթեցի բոլոր լարերը, ձի նսդեցի և այնպես սլացա, որ ձիս գրեթե քսվեց ապշած օգնականիս: Ես սլացա դեպի լեռները:

Ժամը 5^{րդ}-ից քիչ անց հասա շեյխ Սահիդի գյուղը ու ձիուս հետ խրվեցի սպիրակ հազած հեծյալների խմբի մեջ: Մինչ ինձ համար նոր նժոյզ էին թամբում, ես հանեցի կապիրանի համազգեսպս, հազա արարական «զալարիյ» ու էջիլ»:

Չի հեծնած ես մոպեցա նրանց առաջնորդին, սուրս օդում պարկեցրի ու կոչ արեցի հեփենել ինձ դեպի Էնդամենի կամուրջը: Մեր կարաղի դոփյունների ներքո ես հետ նայեցի ու դեսա, թե ինչպես են նրանք իրենց զիշավերնում պարկեցնում պողպարյա սրերը: Նայում էի, թե ինչպես են վեր ու վար լինում նրանց մեջքերին կապված հրացանները, և մրածեցի այն վնասի մասին, որ կհասցնեն այդ հորդաները: Ինձ համակեց խանդավառությունը, սառը խանդավառությունը, մերկ

պաղպատի հանդեպ արարի խանդավառությունը: Մենք լեռներով պացանք դեպի Նորդանանի հովիքը:

Ժամը 6[“]-ին արդեն կամրջի մոտ էինք և դարան մդած սպասում էինք նահանջող թուրքերին, որոնք, ես վստահ եմ, պեսքը է զերպ հավելին այս կերպում: Ես չորս մարդ ուղարկեցի՝ կրրելու հեռախոսալարերը, որոնք միացնում էին թուրքերի Գլխավոր շփարը և Ցոթերորդ բանակը:

Օրոշումն ճիշտ էր, քանի որ Վադի-Ֆարա լեռնաշղթայի նեղ լեռնանցքից շուրջով երևացին մարդկանց մեծ խմբեր: Մեր հեռադիրականներով կարող էինք լրեսնել, թե նրանք ինչ դժվարությամբ էին քարշ գրալիս թնդանոթները: Նրանց զիշավերեւում սկսեցին պարսկել բրիդանական օդանավերը ու ռումբեր նեփել: Սպանվեցին հարյուրավոր թուրքեր, ջախջախվեցին նրանց հրետանին ու սայլախումբը:

Երբ թուրքերը մորեցան կամրջին, մենք դուրս թռանք դարանից, և սպիտակ հազար ձիավորներս փոթորկի պես սլացանք ու նրանց հետ կապադի մարդի բռնվեցինք: Մեր գրոհը և արաքների վայրենի ռազմագոչները սարսափեցրին թուրքերին. նրանց շարքերը խառնվեցին, և նրանք նապաստակների պես այս ու այն կողմ փախան՝ փորձելով թաքնվել: Նեփո ծախ նեփվելով՝ բռնեցին հյուսիսային ճանապարհը, որը գրանում էր դեպի Բեսան:

Ես անմիջապես լուր ուղարկեցի Նաբլուսում գեղակայված բրիդանական շփար՝ փեղեկացնելով այդ մասին, իսկ ինքս արաքների հետ միասին սկսեցի հետապնդել թուրք զինվորներին: Մենք անսպասելի խրվեցինք նրանց հեփեաշարքերի մեջ ու սրի քաշեցինք հարյուրավոր մարդկանց՝ հակիմակելով նրանց թնդանոթներն ու մթերքը: Ես այլևս մարդ չեմ. գործում էի որպես մեքենա: Ոչինչ չեմ զգում: Մահն այլևս եին բարեկամ էր: Ես սպանում էի, քանզի իմ մեջ այլևս կյանքը մեռած էր, և անելու ուրիշ ոչինչ չկար:

Առավորյան ժամը 8^{րդ}-ից քիչ անց թուրքական Ցոթերորդ և Ութերորդ բանակները, ահարենկված նահանջելով, գրեթե

հասել էին Բեսանի արվարձաններին, երբ բրիդանացիները հայրնեցին նրանց առջև՝ կրթելով ճանապարհը: Թուրքերը սփրիպված եղան հանձնվել:

Հսկ ձեռք բերված համաձայնության՝ ժամը 4^{րդ}-ին նրանք պետք է առանց դիմադրության հանձնվեին դաշնակից-ներին որպես պարերազմի գերիներ: Սակայն մինչ բրիդանացիները ապասում էին, թուրքերը հրդեհեցին իրենց զինամքները, գնացքներն ու պաշարները և մի վերջին փորձ ձեռնարկեցին փախչելու դեպի Շորդանան գետը: Նրանք պետք է անցնեին լեռնային գեղանքով, ինչն անկարելի էր դարձնում արագ առաջխաղացումը: 1918թ. սեպտեմբերի 21-ի վաղ առավոտյան նրանք վերջապես հասան գետի ափ: Այդպեղ թուրքերը սկսեցին անկանոն ջանքեր գործադրել՝ մյուս կողմն անցնելու և Շորրորդ բանակին միանալու համար: Հավանաբար նրանք մրգադիր էին պաշրպանության նոր գիծ սրեղծել:

Ես արաքների հենք հետևում էի նրանց հնարավորինս մով դարածությունից: Պարզվեց, որ թուրքերը խախչել են հանձնման բոլոր պայմանները: Մենք նրանց վրա հարձակվեցինք թիկունքից և նորից ու նորից կարաղի գրոհներ ձեռնարկեցինք: Եվ նորից շափերին սպանեցինք՝ թրապելով նրանց, մինչդեռ մյուսները խեղդվեցին՝ խունապահար փորձելով անցնել մյուս ափը:

Այդ պահին վրա հասան բրիդանացիները և նորից գերի վերցրին այն վեցհազարանոց խումբը, որը փորձում էր կրթել-անցնել գետը:

Թենի իմ բանակը, որ կազմված էր ընդամենը հազար արար ծիավորներից, բանակապես զգալիորեն զիջում էր փախչող թուրքերին, սակայն նրանք այնքան բարոյալքված էին, որ միանգամայն կորցրել էին ինքնավերահսկողությունը, և մեր յուրաքանչյուր գրոհի ժամանակ պարզապես շրապում էին թաքնվել՝ ով որդեղ կարող էր: Մենք հափեցինք Շորդանանը և շարունակեցինք գրոհել: Գետի արևելյան ափին թուրքերը փորձ արեցին մի փոքր հանգստանալու, սակայն թուրքերի

Վրա ուսմբեր էին նեփում անգլիական օդանավերը, և նրանք սպիտակած էին նորից փախչել: Այդ խայրառակ նահանջի ընթացքում թուրքերն ուղղվեցին դեպի Թիֆնի, սակայն օդանավերը շարունակում էին հեփապնդել նրանց, ու ես գեսա, թե ինչպես մի ողջ գումարդակ անհետացավ բրիդանական ոռոմբերի փարավի փակ:

Վերջապես թուրքերի մի մասը հասավ մի նեղ լեռնանցքի, որպես ծառերի ու թփերի փակ թաքնվելով, նրանց հաջողվեց մի փոքր շունչ քաշել: Ներո նրանք շարժվեցին Թիֆնիից դեպի Իրբիդ:

Մենք շարունակում էինք հեփապնդել նրանց, ու հիմա արդեն մեր բանակին էին միանում արաբական փարեր ցեղեր: Աճող հզորությունը մնաց քաջություն հաղորդեց: Մենք մշփական ահի մեջ էինք պահում թուրքական բանակի թիկունքը:

Սեպտեմբերի 22-ի երեկոյան, երբ նահանջող բանակը մոփեցավ Իրբիդին, ես երկնքում հենիոքրաֆիկ (արևի շողերի արդիացուման կիրառմամբ) ազդանշաններից: Ազդանշանն ուղարկել էր թուրքական ուժերի Գլխավոր հրամանադրը՝ այն հույսով, որ ինչ-որ մնկը կնկապի այն: Ակնհայտ էր, որ հեռախոսային հաղորդակցությունն ամբողջովին ոչնչացված էր: Ես վերծանեցի ազդանշանը և գեղեկացա, որ Դերաթի ու Դամասկոսի պաշտպանության համար օգնական հզոր ուժեր են անհրաժեշտ:

Նահանջող բանակի թուրք սպաները նույնպես գեսան ազդանշանը, քանի որ այդ պահից արդեն ալացան Էլ-Մուզարիբի ուղղությամբ: Էլ-Մուզարիբում նրանք փորձեցին կարգի բերել իրենց ծվապված ու քայքայված ուժերը և երկու գումարդակ ուղարկեցին հարավ-արևելք՝ դեպի Դերաթ, մինչդեռ մնացած զորքն ուղղվեց հյուսիս՝ դեպի Դամասկոս:

Ես զգացի, որ, կիսելով ուժերը, նրանք մեծ սխալ գործեցին: Շփապեցի օգբեկ առիթից: Ես արաբներին կափաղի գրուի առաջնորդեցի հարկապես այն ուժերի վրա, որոնք շփապում էին Դերաթի պաշտպանությանը: Արդյունքում ջոկապներից

մեկը շրջվեց ու սլացավ դեպի Էլ-Մուզարիբ, մինչդեռ մյուս-
ները ցրվեցին գրաբրեր ուղղություններով:

Մենք նրանց վերակազմավորվելու ոչ մի հնարավորություն
չթողեցինք, եթե նոյնիսկ նրանք վերախմբավորվելու որևէ
ունակություն դեռ ունեին: Արագ ու սրընթաց հարձակումներ,
որպես կանոն՝ անակնկալ մի քանի գերի, ու մենք անհետանում
էինք...

Դերաթի պաշտպանությանը շփառող սփորաբա-
ժանումները ոչնչացնելուց հետո մենք գլխակորույս սլացանք
նահանջող բանակի մյուս հարվածի հետևից ու «Շեյխ
Միսրին» կոչվող վայրում հասանք նրանց: Դա դեղի ունեցավ
սեպտեմբերի 24-ին. ընդհարումն արյունավի էր, քանզի մենք
սրերով գրոհում ու ճանապարհ էինք հարթում նրանց շարքերի
միջով: Թուրքերը մարդկային ծանր կորուսիքներ էին կրում:

Մի փոքր նահանջ, մի քիչ հանգիստ... և նորից կիրում
ենք թուրքերի հաղորդակցության բոլոր լարերը՝ այս անգամ
Գլխավոր շփաքի ու բերդամասերի միջև:

Մեզ լավ լուրեր են հասնում. դեղեկանում ենք, որ շերիֆ
Էմիր Ֆեյսալի հրամանադրությամբ կովող հզոր արաբա-
կան բանակը և յոթ այլ առաջնորդներ միասնաբար հարձակում
են գործել թուրքերի Դերաթի հենակետի վրա, ամբողջովին
շախչախել են այն ու սդիպել այնպես դեղակայված Չորրորդ
բանակին փախուստի դիմել:

Այժմ սկսվեց Մերձավոր Արևելքում ընթացող պատե-
րազմում մեծ նշանակություն ունեցող նահանջը: Իրարից
ընդամենը յոթ կամ ութ մղոն հեռավորությամբ գինվող Յոթե-
րորդ, Ութերորդ ու Չորրորդ բանակները իրար միանալու ոչ
մի փորձ չձեռնարկեցին: Նրանք սաեւ քարացել էին վախից ու
կադրայալ խառնաշփոթի մադրնված՝ ողջ ուժով սլանում էին
դեպի Դամասկոս՝ պաշտպանության իրենց վերջին ամրոցը:

Նախկինում երբեք վրիժառությունն այնքան դաժան չէր
ընկել իր զահերի գլխին, որքան արաբների ձեռքին թուրքերի
կրած պատիժը: Էմիր Ֆեյսալը և նրա հզոր բանակը մինչև

վերջ հետապնդեցին Չորրորդ բանակին. նրանք անողոքաբար ջարդում էին թուրքերին, ու թուրքերի հետևից արյան գետեր էին հոսում:

Յոթերորդ և Ութերորդ բանակներին հետապնդող իմ ուժերը օրեցօր աճում էին, քանի որ մեզ էին միանում հարյուրավոր արաբներ՝ երկրի ներքին շրջանների զյուղերից, ու առանձին ցեղեր: Ի վերջո նրանց թիվը հասավ վեց հազար ծիավորի, որոնցից յուրաքանչյուրն ավելի անողոք ու արյունախում էր, քան մյուսը:

Ին ողջ զինվորական փորձառության ընթացքում ես երբեմ չեի փեսել նման սասպիրիկ մեծ ցանկություն, անպարմելի քաջություն և կարգապահություն, ինչպիսին՝ անապարի այդ ծիավորների մով:

Հանձնվելու մասին խոսք անգամ լինել չեր կարող. թուրքերը գիրքեին, որ փրկություն չկա: Սա, հավանաբար, պարերազմի ամենաարյունալի նահանջն էր: Մենք, իհարկե, ժամանակ առ ժամանակ քննում ու հանգստանում էինք, սակայն այս հետապնդման արշավի ընթացքում, կարծես, գեթ մի պահ ոչ մի աչք չեր փակվում, և ոչ մի մկան չեր թուլանում: Ես զիշավորում էի կործանիչ ու անխափան գործող մի մեքենա, որի շարժիչ ուժը ավելությունն էր: Ին մեջ ամեն զգացմունք մեռել էր, ու ես անդարձեր էի դարձել մահվան հանդեպ՝ անկախ այն բանից՝ մաս էի բերում, թե փախչում դրանից:

Մեպիեմբերի 13-ի առավույան ժամը 5³⁰-ին մոտ մենք հայրեն-վեցինք Դամասկոսից յոթ մղոն դեպի հարավ գինվող կերպում: Ես զգում էի, որ թշնամին կփորձի լքել քաղաքն ու փախչել, ուստի միջոցներ ձեռնարկեցի այդ ծրագիրը խափանելու համար: Ես երամայեցի զորքերիս ամենայն արագությամբ սլանալ հյուսիսարևմուրյան ուղղությամբ՝ դեպի քաղաք Կանոն զիշավոր մայրուղիներից մեկը: Ժամը 10³⁰-ին մենք հասանք մի կերպի, որպես ճանապարհը կդրուկ իշնում էր, ու այնպես դարան միանք:

Կեսօրից շատ չանցած՝ հեռվում լսվեց ծիերի սմբակների

Դրվագունը: Մի քանի բոպե անց լեռան գազաթից մեր դիվարդները փեղեկացրին, որ սրնթաց մորենում է թուրքա-կան Յըլդըրըմ հեծելազորը, որի հետևից ընթանում են հետևակայինները:

Մարդկանց հրամայեցի ձի հեծնել, ու նրանց ռազմաշունչ կոչերի «հռնչյունը» գրեթե խլացրեց պացող ձիերի ամպրոպային դրվագունը: Արաքները խելահեղորեն խրվեցին թուրքերիշարքերի մեջ՝ կրթելով, ջարդելով ու սրերը խրելով ապշահար թուրքերի մարմինները: Անակնկալ ցնցման առաջին պահերից հետո թուրքերը փորձեցին հավաքել ուժերը և կռվով ճանապարհ հարթել: Նրանց կորուսքներն ահռելի էին, կրիվ՝ անողոք ու արյունալի: Մեկ ժամ անց արդեն թուրքական բանակի մնացորդներն արագ նահանջում էին դեպի քաղաքի դարպասները:

Մենք չենքապնդեցինք նրանց: Ես հրամայեցի իմ հեծելազորին վերադառնալ Քիսվե՝ Դամասկոսի արվարձաններում գտնվող փոքր գյուղը, որը, իմ համոզմամբ, գտնվում էր շերիֆ Էմիր Ֆեյսալի կողմից հետապնդվող թուրքական Զորքորդ բանակի ճանապարհին: Ես փորձելու էի կրթել թուրքերի ճանապարհն ու ձախողել նրանց առաջընթացը դեպի Դամասկոս: Ֆերեկը ժամը չորսին երևաց կարարյալ խառնաշփոթի մեջ շարժվող Զորքորդ բանակը: Եվ նորից փոթորկի պես, գոռում-գոյցունով ճերմակահանդերձ վայրենի ծիավորները վրա հասան ու հարյուրներով կովորեցին նրանց: Մեր հարձակումն այնքան անսպասելի էր, իսկ հարվածը՝ այնքան հարու, որ թուրքերը պաշտպանվելու փորձեր գրեթե չձեռնարկեցին: Մենք պարզում էինք նրանց շուրջը, ներխուժում նրանց շարքերն ու անհետանում, մինչ նրանք կկարողանային վերախմբավորվել:

Ժամը 5³⁰-ին թուրքերը հայփնեցին սարսափելի վրանցավոր իրավիճակում: Նրանց առջևում իմ ուժերն էին, հետևից՝ Էմիր Ֆեյսալի բանակը: Բրիդանական զորքը գեներալ Ալենբիի հրամանագրաբությամբ սրընթաց արշավում էր երկրի

ներքին շրջաններով ու կտրում նրանց ճանապարհը ծախ թևից:

Թուրքերը հանձնվեցին ու պացան դեպի բրիգանական պաշտպանական գիծը, քանի որ գիտնին՝ արաբական յաթաղանից փրկություն չկա:

Այդ երեկո ես միացա Նորի Ցուսուֆին ու արար մյուս առաջնորդներին և լսեցի, թե նրանք ինձ ինչպես օրինեցին Ալլահի անունով:

Մեր հաղթանակի կապակցությամբ դեռ ոչինչ չէի զգում: Ես օգնեցի կրունու թուրքական բանակի ողնաշարը, ու կրած պարփությունից թուրքական կայսրությունը սկսել էր փլուզվել: Չորս շաբաթվա ընթացքում թուրքական Չորրորդ, Ցորենորդ և Ութերորդ բանակները ոչնչացվեցին, հազարավոր վիրավորների թաղել էին ճանապարհների եզրերին մեռնելու, նրանցից հազարավորները գերի էին վերցվել: Նրանց գերմանացի դաշնակիցներն այլևս օգնել չէին կարող, քանի որ սպիտակած էին եղած ուժերը գեղափոխել Եվրոպական ռազմաճակար՝ կապարելով վերջին հուսահափ ճիզերը պարփությունից խուսափելու համար:

1918թ. հոկտեմբերի 1-ին միավորված բրիգանա-արաբական ուժերը միան Դամասկոս և գրավեցին քաղաքը: Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը՝ արաբների գլխավոր հրամանադրարը, միայն մի քանի օր անց քաղաք միավ: Նրան ողջունեցին ճոխությամբ ու ծիսակադրարություններով, որը վայել էր հաղթանակած կեսարին: Ցուրաքանչյուր պարուիան զարդարված էր դաշնակիցների դրոշներով: Նշում էր երաժշգություն՝ ռազմական երաժշգություն, լսվում էին ուրախության հախուտն ճիշեր, փիրում էր ոգևորություն ու խառնաշվոթ:

Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը քաղաք միավ ոչ որպես զավթիչ, այլ զուսպ, արժանապարհիվ մի մարդ. նա ուղղվեց դեպի այն հրապարակը, որտեղ թուրք գեներալ Զեմալ փաշան առանց ռազմական ադյանի ծևականությունների կախաղան էր բարձրացրել գերված ազնվական արար առաջնորդներին:

Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը, որ հզոր, բայց և զգայուն ու բարի մարդ էր, ռազմական վերամբարձ խոսքեր չասաց: Նա բարձրացրեց ձեռքը՝ ի նշան Ալլահին ուղղված երախտագիրության, և շնորհակալություն հայրնեց՝ ընծայված ընդունելության համար:

Իմ՝ Դամասկոս ժամանելու հաջորդ օրը արաբական բանակի մնացած մասը, որին հեփսում էր սայլաշարքը, մփակ Դամասկոս: Նրանց հեփսից ուղղի վրա հայրնվեց նա, ում կոչում էին Հավայա-էլ-Մասրու: Ներգագայում վեղեկացա, որ դա կապիտան Լոուրենսն էր, ներկայումս հայրնի՝ որպես Արաբիայի գնդապետ Լուրենս: Շեյխերն ու նրանց մարդիկ նրան ներկայացնում էին հաշիվները, որոնք վավերացված էին արաբ առաջնորդների կողմից:

Որքանով ինձ է հայրնի, կապիտան Լոուրենսը ոչինչ չէր արել արաբական հեղափոխությանն աջակցելու համար, չէր մասնակցել նաև արաբների մարդավարության մշակմանը: Երբ առաջին անգամ լսեցի Լոուրենսի մասին, նա պարզապես գանձապահ էր, ոչինչ ավելին: Այդպես էր նրան վերաբերվում նաև իշխան Էմիր Արդուլան՝ թագավոր Ֆեյսալի եղբայրը, ում ես լավ էի ճանաչում:

Ես սա չեմ գրում նախագելու համար, ես գրում եմ որպես կռվող զինվոր: Ոմանք կռվում են, մյուսները՝ վճարում:

ԳԼՈՒԽ 16

ԵՍ ՌԱՌԴԻՊՈՒՄ ԵՄ ԵՂԲԱՑՐՆԵՐԻՄ ԵՎ ՍԻԱՌՈՒՄ ՖՐՄՆՍԻՎԿԱՄ ԲԱՄԱՎԿԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՄ ԼԵԳԵՌՆԻՆ

1918թ. նոյեմբերի 4-ին Դամասկոսում լուրեր տպարածվեցին, թե Ամերիկայից ժամանած հայ կամավորականները համաձայնության են եկել ֆրանսիացիների ու դաշնակիցների հետ առ այն, որ թուրքական Կիլիկիա գավառն ապագայում փոխանցվելու է հայերին պետքություն ստեղծելու նպագակով։ Ասում էին, որ նրանք արշավում են Միջնորդականի ափով դեպի Բեյրութ։ Ես բացակայելու թույլպահություն սրացա արաք առաջնորդներից և հայ կամավորներից կազմված ուժահարյուրանոց բանակ հավաքելով՝ մեկնեցի Բեյրութ։

Իմ մեջ կարծես ինչ-որ բան արթնացավ, երբ մեկնելու պահին արաբական շփաքը մեզ ճանապարհեց զինվորական պարիվներով, իսկ դաշնակիցներն ուղարկել էին իրենց ներկայացուցիչներին. դա տպավորիչ փեսարան էր։

Ճանապարհի ողջ երկայնքով մեզ ողջունում էին արաբական գյուղերի բնակիչները, և մեր ընթացքն ավելի շատ գրունական երթ էր հիշեցնում։ Զգացմունքներս արթնացան, ես մրգածում էի՝ արդյոք կրեսնե՞մ եղբայրներիս և երազում էի հնարավորինս արագ մեկնել Հայեա՝ քրոջ հետքից։

Չորս օր անց հասանք Բեյրութ, որտեղ մեզ ողջունեց հայ կամավորների պարվիրակությունը։ Ես անմիջապես հարցրի մի շարքային զինվորի, թե ճանաչում է արդյոք որևէ մեկին լեզենում, ով ծագումով էվերեկցի է։

- Այո՛, պարոն, - պարախանեց նա, - սերժանտը և կապ- րալը՝ երկու եղբայրներ, Էվերեկից են։

- Ինչ է նրանց անունը, - հարցրի ես:
- Քարսեղ և Արամ Թորոսյաններ:

Սիրոս սկսեց ուժգին բարախել, երբ հասկացա, որ շուրջով դժեռնելու են եղբայրներիս, որ Ամերիկայից ժամանած Հայկական լեզեռնի կամավորների հետ միասին դեղավորվել էին այսպես:

Ես զինվորին խնդրեցի իմ ժամանման մասին դեղեկացնել եղբայրներիս, իսկ ինքս սկսեցի անհանգիստ հետ ու առաջ քայլել մռայլ սրահում: Քիչ անց ինձ մոդեցան երկու երիտրասարդներ ու հարցրին.

- Այսպե՞ս է կապիտան Սարգիս Թորոսյանը: Նա մեր եղբայրն է, մենք ցանկանում ենք դժեռնել նրան:

Ես ուշադիր նայեցի նրանց դեմքերին ու հարցրի.

- Կճանաչե՞ք նրան, երբ դժեռնեք:

- Անշուշփ կճանաչենք: Մենք բաժանվել ենք շատ դարիներ առաջ, բայց վսրահ ենք, որ կճանաչենք:

- Շատ բարի, նայեք ձեր շուրջը, վերև բարձրացեք ու երբ գիմնեք նրան, ինձ լուր դրվեք:

Քիչ հետո նրանք վերադարձան ու ասացին, որ չկարողացան գրնել իրենց եղբորը, թեև վսրահ են, որ նա այսպես է:

- Լավ նայեք, նա ձեր առջև է: Նրանք վերջապես հասկացան, թե ով են ես: Մենք գրկախառնվեցինք:

Ներդր նսդիշինք ու սկսեցինք պարմել մեր զիխով անցագնացածը: Իմ պարմությունը նրանց բնավ չուրախացրեց:

Ես դեղեկացա, որ ամերիկյան դեսպանության միջոցով նրանց ուղարկած նամակս դեղ էր հասել, և նրանք անմիջապես լուրջ դարձել էին բարեկամների ու հայրենակիցների շրջանում: Արդյունքում երկու հազար կամավորներն ավագավագաւագաւագել էին միանալ դաշնակիցներին: Դա դեղի էր ունեցել 1917-ի ամռանը: Նրանք ափ էին իջել Կիպրոսում և հավաքագրվել ֆրանսիական դրոշի ներքո: Մեկ դարի անց արդեն կադարձ կռվում էին Պաղեսդինի ռազմաճակարտում: Մենք խոսում էինք ու խոսում...

«աջորդ օրը եղբայրներիս ենք մեկնեցինք «ալեա քրոջ»՝ Թեյզարին, բերելու համար: Խոսում էինք միայն մեր վերամիավորումից:

Մենք նրան թաղված գրանք Հալեպի ազգային գերեզմանոցում. մինչ օրս է այնպես է նրա աճյունը: Նա մեռել էր վշտից, մենությունից ու կրած զրկանքներից:

Եղբայրներս եեկեկում էին, իսկ ես կանգնած էի չոր աչքերով՝ որպես հանդիսաբես մի վշտի, որը զգում էի, սակայն չի կարող արփահայդել: Ինչ-որ բան իմ մեջ մեռել էր...

* * *

Թեյրութում մնացի գրեթե երկու ամիս, մինչև Հայկական ուժերի Փրանսիացի երամանադրար Ռումենն զրավեց Կիլիկիան: Փախսդականների ապահով վերադարձ կազմակերպելու համար հետդարձի ողջ ճանապարհի երկայնքով շոկարներ գրեղակայվեցին:

Ես նշանակում սրացա Ալեքսանդրեար քաղաքում, մինչդեռ եղբայրներս բանակի հիմնական ուժերի ենք արշավեցին Աղանա՝ Կիլիկիայի կարևոր քաղաքներից մեկը:

Թուրքերը սարսափահար փախչում էին Հայկական լեզենից, սակայն մեկուսացած լեռնային արահենդիներում դարան էին մինում ու հարձակվում փարբեր ուղղություններով շարժվող հայկական քարավանների վրա: Շուրով անհրաժեշտ դարձավ զավաճի ողջ փարածքում ռազմական հենակետներ հասրադել և ապահովել քարավանների անվրանգությունը:

Այս ճգնաժամային իրավիճակում իրավուն հոգու ուղեկցությամբ ինձ գործողեցին Փայասի շքան, որդեռ մեծ թվով թուրքեր էին հավաքվել ու մթության քողի դակ քազմաթիվ կողոպուտներ ու հարձակումներ էին գործում:

Պարբեկած թուրքերն իրենց կարադությունը թափում էին անպաշտպան քարավանների վրա, իսկ այդպիսիք շաբ էին: Ինձ ապշեցնում էր իմ հայրենակիցների հոգու կորովը, թե

նրանք ինչպես էին ջանում վերադառնալ իրենց սեփական պնդրը և ինչպես էին հավաքում խոսքացված անվտանգությանը: Նրանք զայխ էին՝ ցնցուրիավոր, վանշված մի բազմություն... ծանր բեռների վրակ կրացած վղամարդիկ, հիվանդ, հյուծված կանայք, սովալլուկ երեխաներ: Նրանց աչքերում վախ կար, և երբ նրանց առաջարկում էինք ուղեկցել, նրախսրագիւրությունից փորձում էին համբուրել մեր ճեռքերը:

Շարաթներ անց թուրքական ավազակախմբերի հարձակումները կ' ավելի հաճախակի դարձան, և ես սկսեցի մրցորել՝ վեսնես որդեղից են նրանք սրանում զենք ու զինամթերք: Ես կափարվածի մասին հայրնեցի Գյխավոր շփար և լիազոռություն սրացան նրանց գյուղերում սրուցումներ անցկացնելու: Սրուցումների արդյունքում, ի զարմանս ինձ, պարզեցի, որ զենք ու զինամթերքը նրանք սրանում են ֆրանսիացիներից:

Այդ մասին նամակով գրեղեկացրինք Ալեքսանդրեփում գրմանվող իմ վերադասներին: Որևէ գործողություն չձեռնարկվեց, և ես սկսեցի երկմբել իրավիճակի մասին:

Շուրջով հրաման սրացան գնդապետ Ռումեռից՝ քառասուն հոգանոց հեծելազորային ջոկատ կազմել և անհապաղ Աղանա մեկնել:

1919թ. մարտի 28-ին ճանապարեի մի մասը գնացքով անցնելուց հետո մենք ժամանեցինք նշանակված վայրը:

Կիլիկիան ազատություն էր շնչում: Զարդարների ու գյուղերի փողոցները լի էին մարդկանցով, և յուրաքանչյուր օր վրան էր: Օսմանյան կայսրությունը փլուզման եզրին էր: Զինադադարի սրորազբումից հետո Աղալիայի շրջանը շրջափակել էին իրալացիները, Զմյուսնիան՝ հույները, իսկ Կոսփանդնուպոլիսը փասփռեն դաշնակիցների ճեռքին էր:

Գարունն ու ամառն անցան առանց իրադարձությունների, սակայն աշնան կողմ մեր դաշնակիցների ու պաշտպանների՝ ֆրանսիացիների ու անգլիացիների վերաբերմունքն սկսեց փոխվել: Ես զգում էի, որ արդեն երկար ժամանակ է՝ ինչ-որ խարդավանք է խմորվում:

Անզիացիներն ազադում էին մնծ թվով թուրք ռազմագերիների, և նրանք ամեն օր Ալդենի երկաթուղով անցնում էին Կիլիկիայի դարաձքով:

Բրիդանական զորքերն անսպասելի լրեցին Այնթապը, Մարաշը, Քիլիսն ու Աղանան և առանց բավարար բացափռություն փալու հանձնեցին դրանք Հայկական լեզննին, որը նման առաքելության պատրաստ չէր: Անզիացի սպաներից մեկն ակնարկեց, թե Փրանսիացիներն ու թուրքերը եկել են գաղփնի համաձայնության, և դրա արդյունքում դաշնակիցները կթողնեն Կիլիկիան: Մեկ ամսվա ընթացքում բրիդանական բանակը փաստորեն դուրս բերվեց Կիլիկիայից:

Դաջորդ քայլն այս խաղում, որդեռ իմ ժողովուրդը մանրադրամի դեր էր կապարում, շար ավելի ողբերգական էր. Կիլիկիայի Փրանսիացի գավառապետը թողեց պաշտոնը և իր փոխարեն թուրք գավառապետ նշանակեց:

Հայերը դառնացած էին. նրանց գրվել էին անդրժելի թվացող խոսքումներ: Ես նոյնպես դառնացած էի, բայց ոչ զարմացած, քանզի ճանաչում էի դիվանագիրության նենզ բնույթը: Պարերազմը մարդկանց դարձնում է կապադած, երբեմն՝ ենթասական գիշափիչներ. դիվանագիրությունը շնագայլերի խաղ է: Ես գերադասում էի կովել:

Երբ տեղեկացած Փրանսիացի գավառապետի արարքի մասին, որոշեցի ուշի-ուշով ենթևել Գիլավոր շփաքի գործողություններին: Մի օր տեղեկացած, որ տեսել են, թե ինչպես զնդապետ Ռումենյի շփաքից թուրք մայոր է հեռանում: Ես երամայեցի հետևել նրան. թուրք զինվորականը մրավ քաղաքի արվարձանում գրնվող թուրքերի ճամբար:

Այդ զիշեր քաղաքացիական հազուսփով ուղևորվեցի թուրքերի ճամբար: Ես վստահ ներս մրա, ժպտացի և բարեկամական «ՀԱ-ԱԱՐԱԱՄ ԱԼԵՐՌՈՒՄ» ողջունը հղեցի ապշած պահակներին, ովքեր պարապահանեցին գրեթե մեքենայաբար: Ես ներկայացառապես Էմին բեյ՝ հրետանային կապիտան Աղրիանապոլսից: Նրանց համոզելու համար նույնիսկ ցույց

դրվեցի լուսանկարներս՝ թուրքական համազգեստով:

Ինձ ուղեկցեցին բարձրասրբին պաշտոնյաների մոլոր, ովքեր թեև ուրախ էին այցիս համար, սակայն մի փոքր զարմացած, որ հանդգնել եմ միայնակ հայրնվել այս կողմերում, որդեռ արյունախում արաբները կարող էին հարցերս լուծել: Այդ հարցի պարագախանը նախապես պարրասպել է. բացափրեցի, որ արձակուրդ են սփացել Հալեպի դիվիզիայից ու Կեսարիա մեկնելու ճանապարհին պարզապես կանգ առաջ այսպես: Պարմությանս հավաստիություն հաղորդելու համար ասացի նրանց, որ ծափվել եմ որպես հայ՝ վախենալով շարունակել ճանապարհս, քանի որ լուրեր են պարփակում, թե դասնիհնգիազարանոց հայկական հզոր զորքը մուրենում է Մերսինի կողմից:

Ասդիմանաբար նրանք ավելի գրուցաեր դարձան:

- Ձեր բոլոր զինվորները պարրասրվում են դուն գնալ, - հարցրի ես:

Նրանք ծիծառեցին ու վսրահեցրին, որ նման բան չկա. նրանք պարրասրվում էին միանալ Մուսթաֆա Քեմալի բանակին: Զեմալը ուժեղ մարդ է, նա՛ կրուժի Թուրքիայի վերքերն ու շուրջով հետ կվերցնի կորցրած բոլոր դարածքները:

- Մեզ համար ամեն բան բարենպաստ ելք սրացավ, կապիրան, երբ մեր թշնամիները դարձան մեր անփոխարինելի բարեկամները: Իրավիճակը հասկանալը դժվար չէ. նրանք բոլորը ցանկանում են վերահսկել Թուրքիան, սակայն միմյանց հետ համաձայնության չեն կարողանում գալ, ուստի մեզ ապահովում են զենքով ու զինամթերքով: Նրանք ավելի շուրջ կթողնեն Թուրքերին, քան դաշնակիցներից որևէ մեկին կհանձնեն. նրանք մեզ ավելի շատ են վսրահում, քան միմյանց:

- Ներկայումս մեր ամենամեծ գլխացավանքը հայերն են, - ասաց սպաներից մեկը, - այսպես՝ Կիլիկիայում, նրանք բավական եզր են ու լավ զինված: Սակայն Ֆրանսիացիները

մնաց վսկահեցրին, որ մի քանի ամսից Կիլիկիան վերաբին կիայինվի մեր ծեռջին:

Զգուշությունից դրդված՝ ես ծիծաղեցի նրանց հետ և միացա ծափահարություններին, որոնցով գնահապեցին ասվածը:

Քննարկվեցին վարքեր ծրագրեր, և ես սկզբեկացա, որ ֆրանսիացիները նրանց անվանգ ճանապարհ են խոսքացել դեպի Աղանա, ինչպես նաև նախորդ երեկո մթերք են ուղարկել՝ թուրքերի անմիջական կարիքները հոգալու համար:

Վերջապես նրանց բարեմաղթանքների ներքո ես երեկոյան շինձու ափառանքով լրեցի ճամբարը:

Այդ գիշեր վար քննեցի. որպես գինվորական՝ ես պեսք է գործողությունների ծրագիր մշակեի:

«Ձօքորդ առավորյան շրապեցի Հայկական ազգային միության խորհուրդ և նրանց հայդունեցի հայթայթած գեղեկությունները՝ միևնույն ժամանակ ներկայացնելով երեք կերպից բաղկացած գործողությունների մի ծրագիր.

1. Կիլիկիայում բարձրացնել հեղափոխության դրոշը.

2. ձերբակալել ֆրանսիացի բոլոր սպաներին և նրանց դուրս քշել գավառի դրամածից,

3. գինել ու ամրացնել հարձակման անմիջական վրանգի դրակ գրնվող քաղաքները, հափկապես սահմանամերձ քաղաքները և մեր դրամածի գավառը բոլոր հիմնական ուղիները:

Ես նշեցի, որ հավանաբար այդ պարագայում դաշնակիցները որոշ ուշադրության կարժանացնեն իրենց իսկ դրամածի խոսքումները:

Իմ առաջարկները չընդունվեցին: Ես գինվորական էի և սթափ գնահապում էի իրավիճակը, մինչդեռ Խորհուրդը կազմված էր հարուստ գործարարներից, ովքեր բացառապես լրգեցի էին քաղաքական ու ռազմական հարցերում և ավելի շատ հետաքրքրված էին իրենց անձնական հաջողություններով. քան այն փասփռվ, որ իրենց ժողովրդին դաշնակիցները դավաճանել են: Նրանք պնդում էին, թե պաշտպանված են

Փարիզի համաժողովի որոշումներով: Ես փորձեցի առարկել, որ մենք չենք կարող օգտագործել որոշումներն ու խոսքերը վասմփուշպների փոխարեն, սակայն չկարողացա համոզել նրանց, որ Կիլիկիային մահացու վրանգ է սպառնում:

Անցավ ևս երեք ամիս: Դիմա արդեն թուրքերը բացեիրաց շփում էին Ֆրանսիական իշխանությունների հետ:

Ֆրանսիական կառավարությունը իրաման արձակեց առ այն, որ բոլոր հայ զինվորները, ովքեր ցանկանում են պաշտոնաթող լինել զինվորական ծառայությունից, ազար են իրենց որոշման մեջ:

Ամերիկայից ժամանած կամավորների գրեթե կեսն այս պահին արդեն համոզվել էր, որ Ֆրանսիացիները դավաճանել են մեզ. իհասթափված ու նողկանքով լցված՝ նրանք վերադան Ամերիկա:

Գնդապետ Ռոմեոյին փոխարինեց գնդապետ Ֆլիս-Մարին:

Փռթորիկը մարդենում էր: Բոլոր կողմերից հայրենիցին թուրք փախստականներ, գրեղի ունեցան բախտումներ: Ընդհանուր մթնոլորդը լարված էր: Կիլիկիայի արևելյան ու հյուսիսարևելյան մասերում քեմալականները սկսեցին պաշարել սահմանամերձ քաղաքները: Նենց այդ պահին Մարաշից հետո կանչվեցին Ֆրանսիական ուժերը՝ բնակիչներին դարձնելով կրողապիհների դյուրին ավար: Մի շաբաթ անց թուրքերը մրան քաղաք ու կոփորեցին շուրջ գրանցություն հազար հայ: Սպանվեցին նաև վեց հազար սենեգալցի զինվորներ:

Քեմալականները սկսեցին հայրենի ավելի մեծ խմբերով ու Հաճի շրջանում ահաբեկում էին հայ բնակչությանը: Այդ մասում բնակվում էին ընդամենը հազար հայ ընդանիքներ, որոնք մի քանի ամիս քաջաքար պաշտպանվեցին՝ մշղապես սպասելով Ֆրանսիացիների օգնությանը, որն այդպես էլ գրել չհասավ:

Իրավիճակն օր օրի վարթարանում էր: Ֆրանսիացիները շարունակում էին եռակի խաղ խաղալ: Երբեմն բացեիրաց

սապրարում էին թուրքերին, հետո վտօքր-ինչ օգնում հայերին, երբեմն զերիշխում էին նրանց սեփական շահերը, և այդ ժամանակ սպառնում էին թե՛ թուրքերին, թե՛ հայերին և սրիպում կռվել միմյանց դեմ:

Անորոշության այս ոռջ շրջանում ես և իմ գումարվակը պաշտպանում էինք Աղանայի արվարձաններում գտնվող վտօքրիկ զյուղերը:

Ես ինձ անօգնական ու սպառված էի զգում: Վերջապես հոգնեցի այդ խաղերից և որոշեցի պաշտոնաթող լինել ֆրանսիական ծառայությունից: Դա բոլորովին դժվար չէր, քանի որ ես երբեմն որևէ պայմանագիր չէի սրորագրել և կարող էի հեռանալ, երբ ցանկանայի:

1920 թ. փետրվարին Հայկական ազգային միությունը խնդրեց հայ կամավորներին պաշտպանել Աղանան: Ես ընդունեցի արևմբյան և հարավային գծերի հրամանադրությունը: Ծառայությունս վենց շուրջ եինք շարաթ, սակայն համոզվեցի, որ ֆրանսիացիները շարունակում են իրենց խաղը և թույլ չեն դալիս, որ մենք գործենք մեր ուզածի պես: Ես հասկացա, որ չեմ կարողանա իրագործել ծրագրերս և հրաժարական դրվեցի:

ԳԼՈՒԽ 17

ԹՈՒՐՉ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

1920 թվականի ապրիլն էր: Գրեթե գտարիտուկես էր անցել զինադադարի պայմանագրի ստորագրման օրվանից, սակայն Թուրքիայի հարցում համաձայնություն չկար: Երկրում իշխաւ էր ավագակությունը, և Մուսթաֆա Քեմալի հենքնորդները խառնաշփոթ էին սպեղծում ու ահաբեկում ներքին շրջանների ընակչությանը:

Թուրքերն օրեցօր ավելի էին լիդիանում. սկսել էին հարձակվել ու սպանել ֆրանսիացի զինվորներին: Այդախով դավաճաններն իրենք դավաճանության զոհ դարձան: Երկրում մոլեզնում էր ապստամբությունը:

Նայկական կամավորական ծառայությունից հրաժարական դադուց մեկ շաբաթ հենքո ես ծիավորների ուղեկցությամբ կապաղի ու վճռական պանտում էի դեպի լեռնային շրջանները. նրանք բոլորը դիմուկահարներ էին և հիանալի հեծյալներ, բացի այդ, ազադ խոսում էին թուրքերեն:

Սա մի պարզ արկածախնդրություն էր. թեև ես միքումս հսփակ կազմած ծրագիր ունեի, որն ինձ հանգիստ չէր դալիս, սակայն սրբով զգում էի, որ այն իրականացնելու ոչ մի հույս չկա: Այդուհանդերձ շարունակում էի առաջ շարժվել, քանի որ ևերսից ինձ կրծում էր անհասկանալի ու առեղծվածային մի զգացում: Մդրածում էի Զեմիլեի, ծնողներիս, Թեյզարի, Փաշայի ու Մուհարեմի մասին ոչ որպես մեռածների, այլ՝ երազների աշխարհում ապրողների: Աշխարհում ճշմարդկություն չկա: Ես հուսահափ էի և եթե պետք է կործանվեի հուսահարությունից, դա ինձ չէր մփահողում: Մենք թուրք ավագակների հագուստ էինք հագել, որպեսզի ավելի հեշտ մփնեինք թուրքական զյուղերն ու փարածեինք մեր քախոզությունը:

Ես մղաղիք էի հնարավորինս մեծ փարածք ընդգրկել և օգտագործել բոլոր միջոցները թուրքերին շփոթության մեջ զցելու համար՝ փարածելով ահաբեկող պարմություններ հայերի ու ֆրանսիացիների եզրակացների հայերի մասին։ Քանի որ Ես նրանց հետ կռվել չեմ կարող, պեսք է պայքարել այնպես, որ սրիացին նրանց երկմորել Կիլիկիայի խոշոր քաղաքների վրա հարձակումներ կարարենուց առաջ։ Այս քաղաքները փասդորեն անպաշտպան էին։ Դրանց բնակչությունը կազմված էր հիմնականում կանանցից ու երեխաներից։

Փորձություններն ու արկածները, որոնց հանդիպում էի վեղից փեղ փոխադրվելիս, կարող են անձնական ոդիսականի երկար պարմություն դառնալ, սակայն դրանք պարմական արժեք չունեն։ Քանի որ Ես այնքան էլ լավ պարմիչ չեմ, դա հավանաբար կծանրաբեռներ առանց այն էլ երկար պարմություն։ Սակայն չեմ կարող ամբողջությամբ բաց թողնել պարմությանս այդ մասը, ուստի կպարմենմ երկու դրվագ, որոնք ինձ հանգիստ չեն փալիս և պեսք է թղթին հանձնվեն։

Մի քանի շաբաթ շաբանակ շրջում էինք լեռներում՝ շահելով զյուղացիների ու զինվորների վսրահությունը։ Մենք շաբի բան իմացանք նաև հուսալքված քենալական ուժերի և կողոպութով զբաղված թուրքական ավագակախմբերի մասին։

Ամենուրեք մեզ հանդիպում էին վայրագությունների հետքեր։ Մեզ պարահեցին ֆրանսիացի զինվորների անձանաչելորեն այլանդակված մարմիններ։ ճամբարի խարույկի մոտ նստած՝ մենք լսում էինք բարբարոսական սահմոկեցուցիչ պարմություններ։ Մենք քաղում էինք մեռելներին ու փորձում թեթևացնել մեռնողների վիճակը։ Նայենի ու խիզախ գումարդակը, որի հրամանադրան էր մայոր Միշելը, Մակեդոնիայի ռազմաճակապում քազմաթիվ մարդկում էր հաղթել։ Բազանթիի (Կիլիկիա) մոփակայքում թուրքերը նրանց վրա անսպասելի գրոհել էին և ջարդի ենթարկել գումարդակի զինվորների կեսից ավելիին։ Ուզ մնացածները կռվելով փախել

Եին թուրքական շրջափակումից և ապասպան գտել ամրոցում, որդեն էլ պարսպարվել էին եին շաբաթ: Մենք փորձում էինք ազարել նրանց, սակայն ամեն անզամ մեզ հետ էին մղում:

Մի գիշեր խիզախ մայոք Միշելի առաջնորդությամբ նրանք թռել էին ամրոցի դարպասներից, ջարդել թուրքական պաշտպանական կառույցները և իրենց հետ դրանելով երեք հարյուր վիրավոր՝ ուղևորվել արևմուղք՝ դեպի Տարածն: Ամեն օր մեր կողքով անցնում էին քրդական ու թուրքական ավազակախմբերն ու երգում հաղթանակի երգը:

Մինչ ես Բազանթիում էի, երկու եղբայրներս՝ սերժանդ Բարսեղը և կապրալ Արամը, կրվում էին ընդամենը երեսուն-երկու գինվորներից բաղկացած ուժերով: Բարսեղը՝ որպես Միսիսի կամքջի հրամանափար, երեք օր շարունակ արիաքար մարդնեցն երկուսազարանց քենալական ուժերի դեմ, փրկեց ավելի քան հազար հայ փախստականների ու նրանց ապահով հասցրեց Աղանա:

Մի օր Տարտուն քաղաքի մոփակայքում գրեղեկացանք, որ երկու հարյուրից ավելի ավազակներ պարրասպրվում են կողոպտել քաղաքը և սպանել քրիստոնյա բնակչներին: Մեր խումբը չափազանց փոքր էր նրանց դիմակայելու համար, և ես որոշեցի, խաբկանքի մարդավարություն կիրառելով, ապահովել շրջակա զյուղերի թուրք բնակչների աջակցությունը:

Մարդիկ անունով իմ գինվորներից մեկը դիրապելում էր մահմեդականների աղոթքի՝ նամազի բոլոր նրբություններին և կարող էր վարպետորեն վերարդադրել թուրք խոջաների խոսքն ու շարժուձեզ: Մենք նրա համար խոջայի հագուստ հայթայթեցինք և պարրասպեցինք ահաբեկող ու սպառնալիքով լի մի քարոզ, որը նա պիտի ներկայացներ:

Մեզանից երկու օր առաջ զյուղում հայքնեցին մեր մարդկանցից երկուսը և գգուշացրին զյուղի առաջնորդներին, որ սուրբ խոջա է զալիս: Շրջանի մզկիթը մաքրեցին ու ներտում հարդուկ խորհուրդ ունեցող սրբազան գորգ փռեցին:

Շուրջ հազար անգրագեղ զյուղացիներ եկան մեզ ողջունելու և պաշտամունքով համբուրելու Մարդիկի ձեռքը: Նա դանդաղ քայլում էր դեպի մզկիթը՝ գլուխը խոնարհած, դեմքի խորերդավոր արդահայդությամբ:

Վստահ եմ, որ Մարդիկը կյանքում երբեք այդպես չէր զվարճացել: Մարդիկ հավաքվել էին մզկիթի շաբրվանի մոտ՝ իրենց դեմքը, ձեռքերն ու ոտքերը լվանալու համար: Նեփո լուս հավաքվեցին թափառաշրջիկ խոջայի շուրջ, ով պեսք է լցներ նրանց հոգիները Մարգարեի ոգով: Վհճակը լարված էր, գրեթե պայթյունավորանգ, միաժամանակ և զավեշ փալի: Մարդիկը արիաբար, թագավորական քայլքով շարժվեց առաջ ու ամենայն լրջությամբ նսդեց իր համար պարբառված ծիսական գորգի վրա:

Ինձ զարմացրեց նրա ճայնի հսկակությունն ու մաքրությունը. ես շունչ քաշեցի, երբ նա սկսեց քարոզը Դուրանի առաջին բառերով՝ «Բիս Միլլահ-ի Ռահիման-ու Ռահիմ»: Նրա դեմքն այլայվեց, ու կարծես խորին սրբազան զգացմունքներով համակված՝ նա աչքերը վեր հասեց և սկսեց կարառի թափահարել ձեռքերը: Նույն, Էլ ավելի բարձր ճայնով նա հոչակեց իր առաքելությունը:

- Լսնք, դուք, օ՛հ Մուհամեդի նվիրյալներ և իմ սիրեցյալ եղբայրներ, - սկսեց նա, - լսնք մեր պաշտելի առաջնորդի սրբազան ցանկությունը: Խառնակ ու նողկալի ժամանակներ են, գիտուր են մեր գնները, մեր երկիրը: Մահվան սև ուրվականը վկանգում է մեր սրբազան կրոնը: Մեր կառավարության անպարկեշտ առաջնորդները՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, մեր երկու միլիոն երիտասարդների կյանքը կործանելուց հետո անցել է մոռացության գիրկը: Թեև աշխարհում խաղաղություն է փիրում, սակայն այսդեղ պատերազմը դեռ շարունակվում է: Չկա գեթ մի դուռ նույնիսկ ամենահեռավոր զյուղերում, որը կորցրած չլինի իր սիրելիներին: Եվ դա էլ դեռ ամենը չէ: Անհավաք հայերի հանդեպ կարգարած իրենց վայրագություններով մեր անառակ

առաջնորդները մեր դեմ են լարել ողջ աշխարհը: Լցված չէ՝ արդյոք մեր հողը հարյուրավոր օփարերկըրյա զինվորներով, ովքեր փորձում են հնագանդեցնել մեզ: Որքե՞ղ են եիմա մեր առաջնորդները՝ անհայտ ինչ-որ դեղ, ապահովության մեջ: Նրանք մեզ լրեցին ամենապարախանագոր պահին, իրենց հետ գանձարանը: Նրանք նսդեղ են օփար արևի գրակ՝ պերճության մեջ, ու հաճույքներ են վայելուն իրենց հարձերի հետ, մինչդեռ մենք այսդեղ գրախանագոր: Դիմա մեկ այլ ոճրագործ հայդրնվեց, մեկ այլ առաջնորդ՝ ոմն Մուսթաֆա Քենալ, որ հավաքել է արյունախում ավագակների մեկ այլ բանակ ու զնչացնում է մեր գյուղերը, բռնաբարում մեր կանանց, բռնի հավաքագրում ու սրիպում է անառակությամբ զբաղվել մեր կենդանի մնացած մի քանի պարանիներին ու վղամարդկանց:

Ինչպիսի ահավոր իրավիճակ... Սրա վերջն ի՞նչ է լինելու: Նրանք հրահրում են ձեզ, որ սպանեք քրիստոնյաներին՝ դրախսր ընկնելու համար, մինչդեռ իրականում նրանք հարս- փություն են դիզում: Նրանք ձեզ նողկալի սդեր են ասում: Մեր Մուհամեդը չափազանց Վշտացած է ու բարկացած, քանզի մահմեդականների ձեռքերը մինչև արմունկները ընկղմված են քրիստոնյաների արյան մեջ: Ելնենք, հավաքացյալներ, ու հրաժարվենք ծառայել բռնակալ Քենալին: Ոչնչացնենք նրա ավագակախմբերն ու արգելենք նրանց մկնել մեր գյուղերը: Միայն այդ ծնով կարժանանանք Ալլահի օրինությանը և կիրկենք մեր պարիվը, մեր երիտասարդներին և մեր դուերը:

Մարդիկի քարոզը եիհանալի էր: Նրա խոսքերը շաբերի վրա մեծ դրավորություն գործեցին, և գյուղացիները հավաք- վեցին նրա շուրջ՝ ակնածանքով երախտագիտություն հայդրն- լով նրա խորերդի ու հորդորի համար:

Այդ գյուղի առաջնորդը եռանդագին երախտագիտություն հայդրնեց նոր խոջային ու ցանկություն հայդրնեց, որ մնանք այնդեղ: Մենք, սակայն, շրապեցինք հայցել նրա ներողա- մկությունը՝ պնդելով, որ խոջային ուղեկցելու ենք այլ գյու-

դեր, որպես նա, քանի դեռ շաբ ուշ չէ, պետք է զգուշացնի նվիրյալներին Ալլահի վերահաս ցատումի մասին:

Մենք հեռացանք՝ խոսքանալով, որ քանի դեռ մոդակայքում ենք, կօգնենք նրանց հարձակման դեպքում և նրանցից նմանադիպ խոսքում սրացանք:

Գիշերը մնացինք Քոզղով պանդոկում, որի վերը հասպաթեց այն լուրերը, որ երկու հարյուր քեմալականներ շարժում են դեպի Տարսու: Նորազայում փեղեկացանք, որ նրանք պետք է հաջորդ օրն անցնեին այս հարվածով: Մենք սկսեցինք մրգածել մեր սեփական ճակարտագրի մասին:

Ողջ գիշեր մրգորում էինք՝ ինչպես խարել նրանց ու սրիակել փախչել: Սա խելահեղ մի ծեսնարկ էր գրանվեցհոգանոց խմբի համար: Մեր ծրագիրն ավելի հանդուզն էր, քան գրամարանական և կառուցվում էր Գորլեկ անունով նոր կիրճի շուրջ, որով քեմալականները պետք է անցնեին Տարսոն զնալու ճանապարհին:

Հաջորդ օրը վաղ առավորյան մենք արդեն ուժի վրա էինք ու սպասում էինք: Ժամը իննին մոտ լսվեցին ծիերի սմբակների ծանր դրկուունը ու ծիավորների գրնիկի երգը: Քիչ անց մենք նրանց ողջունում էինք եղբայրական եռանդով:

Ես ասացի, որ մենք Մուսթաֆա Քեմալի նվիրյալ հերկուորդներն ենք և վարձվել ենք որպես ուղեկցող ու պահապան ջռկադ՝ նրա հավաքարիմ զինվորների անվանագ անցումն այս ճանապարհով ապահովելու համար, քանի որ նախկինում քազմաթիվ քեմալականներ այսպես հարձակման են ենթարկվել ու կողոպսրվել չափազանց ակրիվ գործող դասալիքների ջռկադների կողմից: Ես զգուշացրի, որ չփորձեն շարունակել ճանապարհը մինչև ժամը 11⁰⁰-ը, քանզի ես մրադիր եմ ուսումնասիրել իրավիճակը՝ նրանց ճանապարհն ապահով դարձնելու համար:

Պանդոկը եյուրընկալ էր, իսկ նրանք՝ հիմար. իմ պարմությունը նրանց համոզիչ թվաց: Սակայն այն պահին, եթե ես պարրասպրում էի իմ մարդկանց հետ հեռանալու, նրանք

հավաքվեցին մեր շուրջը՝ կափաղի թափահարելով սրերը, և մի պահ ինձ թվաց, թե մեր հանդգնությունը պատճենուի է: Նրանք, սակայն, դրանով պարզապես ցուցադրում էին իրենց խիզախությունը և հայփնում իրենց ծրագրերը՝ եռշուրել Տարսունի բոլոր քրիստոնյա կանանց: Անասնական մոլուցքով փարված՝ նրանք պնդում էին, որ պեսքը է շփապել:

Նրանցից հեռանալուն պես մենք քշեցինք մեր ձիերը ու դիրքավորվեցինք քարքարուր ժայռի վրա, որը նայում էր Գուրլեկի կիրճին: Ես երկու մարդ ուղարկեցի նախորդ օրն այցելած մեր գյուղը և խնդրեցի հանուն Աղլահի շփապել մեզ օգնության: Կես ժամ անց մեզ միացան քուրքական գյուղի առաջնորդն ու նրա մարդիկ: Լեռնանցքի մուտքի ու ելքի մոտ վեղ գրադարձրին հրացանակիրները, իսկ լեռներում դարան մփան զինվորները:

Կեսօրին կիրճում հայփնվեցին քեմալականները: Ես սպասեցի, մինչև նրանցից վերջինը մրնի կիրճ, և ազդանշան դրվեցի: Կես ժամ անց կոհիվն ավարդված էր. կիրճը լցված էր մեռած ու մեռնող մարդկանցով:

Հարձակման մասին լուրն արագ փարածվեց, և երկու օր հետո քեմալականների ջոկապներ ուղարկվեցին՝ հսկելու կիրճը:

Այդ բախումից հետո մենք բարձրացանք սարերն ու մեկ շաբաթ թաքնվեցինք այնպես: Դեպու շարունակեցինք ճանապարհը՝ շահելով թուրքական այլ գյուղերի առաջնորդների վսփահությունը, վիժնցնելով թուրքերի ծրագրերը կովով կամ խարենությամբ: Մենք կովեցինք ու սպաննցինք, մինչև ուժաւապառ եղանք:

Ես ձիս առաջ էի քշում որպես անփարբեր մի մարդ՝ անհեռանկար դարձի համար անհույս այրվող ճրագ այս ունայնության մեջ. դա իմ կյանքն էր... Հանկարծ հասկացա, որ չունեմ առաքելություն և չունեմ երազներ...

Մեր հանդգնությունն ու վսփահությունը, թե մենք նվիրյալ թուրքեր ենք, փարածվել էր ողջ լեռնաշխարհով: Երբ գյուղի

առաջնորդները գրեղեկանում էին, որ մենք մռկակայքում ենք, իրավիրում էին մեզ ճաշի: Խսկ ինչո՞ւ ոչ: Ես համաձայնում էի. մի բան, որ երբեք չէի անի, եթե այդքան մոլորված չզգայի ինձ կյանքի ունայնության եղրձանութում: Նախվինում ես հանդուզն էի, եիմար, քանի որ մեզ հյուրասիրության իրավիրած զյուղ գրանդ գյուղերն իրարից ընդամենը մի քանի մղոն էին հեռու: Ին մարդկանց թվաց, թե մենք կարող ենք գրիացնել երկու զյուղերին էլ: Ես համաձայնեցի, սակայն պնդեցի, որ մենակ շարունակեմ ճանապարհը: Ես մահացու եոգնել էի և իմ մարդկանցից, և՛ իմ ձիուց: Երազում էի մենակ մնալ: Միայն մի ափրծանակ վերցրի, մի քանի ձեռքի նոնակ ու քայլեցի առաջ:

Ճաշը գրանդիրոց հետո եիանալի էր, թուրքական սուրճ՝ թանձր, հաճելի ու հանգստավետ (մինչ այդ պահը միջադեպի մասին իմ հիշողությունները պարզապես միաձուլված են այդ օրերի միապաղաղությանը): Հանկարծ զյուղի շները սկսեցին հաշել, ու նույն պահին դուռը կարաղի բախեցին: Մեկ վայրկյանում կյանքը նոր իմաստ սրացավ: Գյուղապետը սկրթնեց ու չէր շրապում բացել դուռը: Ես վերսպիին դարձա կապիկան կամ պարտիզանական առաջնորդ: Տանքիրոջը իրամայեցի մնալ վերևում, իսկ ինքս ցած իջա՝ քննելու իրավիճակը:

Ես դուռը բացեցի ու գինսա երկու զինված քեմալականների: Այ քեզ բան... սրա համար արժե՞ր ապրել: Ես շրիսկացրի դուռը նրանց երեսին, կողպեցի այն, հանեցի ափրծանակս ու սլացա վերև: Այն պահին, երբ հասա սենյակ, որպես ճաշում էինք, նրանք սկսեցին կրակել լուսամուգներին: Ես սողացի հափակի վրայով ու նռնակ նեփեցի: Մթության մեջ սպվերներ նշնարեցի. նրանք շրապում էին թաքնվել ծառերի ու ժայռերի հնդրւում:

Գյուղապետը, նրա կինն ու երեխանները խուճապահար էին, և ես ողբի ճայներ լսեցի, որոնք կարծես մրցակցում էին գիշերով Ֆերայի կիրճում ոռնացող վարագների հետ: Խուճա-

այս մարդները գյուղապետը բանի պետք չէր, իսկ նրա կնոջ ճիշերն անփանելի սուր էին, հավրկապես երբ ես ինձ վրա քաշեցի նրա քողերից մեկը՝ այն երկար քողերից մեկը, որ իշնում է մինչև ուրքերը, իեւդր բռնեցի երեխայի ծեռքը և սլացա դեայի հետինամուտքը։ Ես կասկածեցի, որ դա ինչ-որ խարդավանք է, ուստի զգուշացրի նրան, որ եթե որևէ մեկը փորձի ծպրուն հանել, երեխան կմնոնի։ Կկարգաբեկ՝ արոյոք սպառնալիքս, թե ոչ՝ չգիտեմ։ Դավաճանության աեր և փրկվելու բնազդը սրիպում են մարդկանց աներևակայելի բաներ անել։

Խարկանքը, սակայն, գործեց, ինչո՞ւ կամ ինչպե՞ս՝ ասել չեմ կարող։ Ես գրեթե հպվեցի քեմալականների առաջնորդին, և նա կոպտորեն հրամայեց, որ անմիջապես հեռանանք կրակագծից։ Գիրեմ, որ դա հավանաբար անհավանական է հնչում, սակայն պարզ գիրենում եմ աչքերիս առջև և զգում եմ այն զիշերվա կործանիչ հանդգնությունը, երբ քայլում էի գյուղի փների հենքնի փողոցով՝ աղջնակի ծեռքն ամուր բռնած։ Դավաճանաբար կես մղոն էինք անցել, երբ թաքնվեցի փներից մեկի հետևում, հանեցի քողս, փվեցի այն երեխայի ծեռքն ու կոպտորեն հրամայեցի նրան զնալ մոփակա գունը և դուրս չգալ այնպեղից, քանի որ ես վերադառնալու եմ մի խումբ արյունոուչիք մարդկանց հետ։ «Ազնիվ ժամանց» է երեխաններին վախեցնելը։

Ես վազեցի հարևան գյուղ, որպես գյուղական՝ ծիերի մոտ կազմ-պարբռաստ կանգնած։ Նրանց մրահոգել էին հեռվից լսվող հրացանի կրակոցները։ Ես շնչակրուր պարմեցի գյուղացիներին նոյն պարմությունը և աղաչեցի նրանց հանուն Ալլահի հավաքել բոլոր զինված մարդկանց ու հետևել մեզ, քանի որ նրանց հարևանները ենթարկվել են ավազակային հարձակման։ Մենք փութով հեծնեցինք մեր ծիերը ու պացանք։ Գյուղում շրջապատեցինք քեմալականներին։ Նրանք փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չունեին։ Երդվում էին Ալլահի անունով, որ մահմեդականներ ենու օրինական բանակի զինվորներ, սակայն գյուղացիների օգնությամբ մենք նրանց

սպանեցինք միանգամայն սատնաարդորեն: Ներո հավաքեցինք նրանց ծիերը, զյուղացիներին հրամայեցինք մնալ փեղում ու շարժվեցինք դեպի ձախ՝ իբր հերապնդելու մի քանի ողջ մնացած քենալականների: Մենք նորից թաքնվեցինք սարերում: Ես մինչ օրս զգիվեմ՝ այն զյուղապետը իսկապե՞ս մրադիր էր մարդնել ինձ, թե ոչ:

Պատերազմը, ինչպես գենանում եք, հերոսական արարք է: Ունանք զոհվում են, մյուսները կենդանի են մնում, որպեսզի գրեն այդ մասին:

Ի վերջո իմ մեջ վառվող վերջին կրակը մարեց, ու ես հոգնեցի վրեժից: Մեր առաքելությունն անհույս էր, պարմությունը հաղթեց մեզ: Մեր ջանքերն ապարդյուն էին: Վերջապես ես սրոշեցի մի կողմ դնել սուրս ու հրացանս: Կիլիկիան հայերի երկիրը չէր, այլ մի բաթրիացող կաթսա, որդեռ իմ ժողովրդի արյան մեջ դավեր էին եկվում:

Որոշմանս մասին գրեղեկացրի խմբիս ու հարցրի՝ կցանկանան ինձ հետ գնալ Էվերեկ անունով փոքրիկ քաղաքը:

Երեք օրվա ճամփորդությունը մեզ բերեց լավ ծանոթ երկարավուն հովիդը, որը հսկում էին ճյունապատ գազաթներով Էրջիաս սարերը: Ես շարունակեցի ճանապարհը՝ հազեցներու համար անհուն կարուրը, որը չէի փորձում հասկանալ: Ես իմ սեփական կյանքում սոսկ հանդիսապես էի:

Մենք դանդաղ շարժվեցինք դեպի արևմուտք, ու երբ արևը գրեթե անհետացել էր սարերի հետևում, հայդնվեցինք քաղաքի մորակայքում աճող ծառերի սրբերի դակ: Ես անցա հորս պատկանող ազարակի մոդով, որը ժամանակին լի էր մրգագրու ծառերով ու բերքառապ դաշտերով: Դիմա այդ դեղ միայն ամայի դաշտեր էին, այրված ու կոդրված ծառեր, որոնց մեռած ճյուղերը հուսահապ ծգվում էին դեպի մշուշապատ երկինք:

Ես ծիուց իջա ու քայլեցի առաջ: Ինձ մոդեցավ մի ծեր մարդ: Նրա դեմքը ծանոթ թվաց, ու նա կարծես ճանաչեց ինձ: Վերջապես հիշեցի նրան. մեր քաղաքի ալրադացն էր

աշխափեցնում: Նա նյարդային շարժումներով գգուշացրեց, որ զյուղ չգնանք. հիմա այն շրջապատել են թուրքերն ու քրդերը, իսկ քաղաքի հյուսիսային մասում ճամբար էր դրել քննալականների մեծ բանակը:

Ինքս է չգիտեմ, թե ինչու չէի շրջապում հեռանալ, թեև զգացմունքային մարդ չեմ: Ես մի մարդ եի, ում մեջ ամեն զգացմունք մարել էր:

Մթության մեջ մենք հեռացանք ու շարժվեցինք դեպի սարալանջին զբնվող անտառը, որպես և գիշերեցինք: Շեյքը զգուշորեն ու դանդաղ վերադարձանք Աղանա: Մեր ուղևորության յուրաքանչյուր օրն ապացուցում էր, որ Կիլիկիայում հայկական հարցը վերջնականապես «լուծված» է: Աղանայում գեսանք, որ հայ բնակիչները փախչում են՝ փխուր, վախեցած, իհասթափված:

Ֆրանսիական իշխանությունների հետ ունեցած գրույցից միանգամայն պարզ դարձավ, որ իմ անձնական արկածները նրանց մեծ դժգոհություն ու անհանգստություն են պարճառում, և ինձ խորհուրդ փրկեց անհապաղ մեկնել Ամերիկա:

Ես նայեցի եղբայրներիս, ու մենք հասկացանք, որ ամեն ինչ վերջացած է:

Գիշերը նավով դուրս եկանք Աղանայից: Վերևում անամայն երկինքն էր, որպես մի գեղեցիկ ասպրդ էր շողում...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՐԳԵՍ ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ	8
ԳԼՈՒԽ 1 ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՄԴԱՄԱՏԻ ՕՐԵՐԻՆ.....	10
ԳԼՈՒԽ 2 ԴԱՐԵՄԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ՕՐԵՐԸ	17
ԳԼՈՒԽ 3 ԴԱՐԴԱՇԵԼՄ ԾՈՎԱՄԱՐՏԵՐԸ.....	28
ԳԼՈՒԽ 4 ԴԱՐԴԱՇԵԼՄԻՑ ՍՊԱՆԴԱՌՈՅ	53
ԳԼՈՒԽ 5 ՍԵՎ ԱՄՊԵՐԸ ՖՐԱՌՈՒ ԵՆ ՃՈՂՈՒՄ ԵՆ . ՍԻՐՈ ճԱՌԱԳԱՑԹՆԵՐԸ	64
ԳԼՈՒԽ 6 ԳԱՌԴՈՒՄԻ ԹԵՐԱԿՊԵԶՈՒՄ ՈԱԶՄԱՅԱԿԱՏԸ	72
ԳԼՈՒԽ 7 ԴԱՐԵՄԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐ	86
ԳԼՈՒԽ 8 ԾՆՈՂՆԵՐԻՆ ՏԽՈՒՐ ճԱԿԱՏԱԳԻՐԸ	96
ԳԼՈՒԽ 9 ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՈՈՒՄԻՆԻԱՅԻ .. ՈԱԶՄԱՅԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ	107
ԳԼՈՒԽ 10 ՄԱՍՊԱՍԵԼԻ ԴԱՌԴԻՊՈՒՄ ՈՒ ԳԱՂՏՆԻ .. ԴԱՎԱԶ	117
ԳԼՈՒԽ 11 ՄԻՋԱԳԵՏՁԻ ՈԱԶՄԱՅԱԿԱՏԸ	123
ԳԼՈՒԽ 12 ՄԱՍՊԱՏՈՒՄ ԴԱՌԴԻՊՈՒՄ ԵՄ ՔՐՈԶԱ	137
ԳԼՈՒԽ 13 ՊԱՂԵՍԻՆԻ ՈԱԶՄԱՅԱԿԱՏԸ	147
ԳԼՈՒԽ 14 ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՑՈՒԹՅԱՆ .. ԿԱԶՄՈՒՄ	161
ԳԼՈՒԽ 15 ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆ	175

Գլուխ 16 ԵՄ ՇԱՏԻՊՈՒՄ ԵՄ ԵՂԲԱՑՐՆԵՐԻՄ ԵՎ ՄԻԱՌՈՒՄ ՖՐԱՌՄԻԱԿԱՆ ԲԱՏԱԿԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ	
ԼԵԳԵՌՆԻՆ 185	
Գլուխ 17 ԹՈՒՐՔ ՊԱՐՏԻԶԱՎՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՁՈՒՄ....	194

**Գիրական խմբագիր՝
Խմբագիր և սրբագրիչ՝
Համակարգչային շարվածք՝**

**Հայկ Դեմոյան
Սվետլանա Դանինյան
Արուսյակ Օհանյան**

**Տպագրություն՝ օֆսնթ:
Թուղթը՝ օֆսնթ:
Տպաքանակը՝ 700**

**ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱԺ» ՏՊԱԳՐԱՏՄՆԸ
Երևան, Սարյան 4
Դեռ.՝ (374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com
www.collage.am**